

СУРУЛЛУБУТ – СУОРУЛЛУБАТ!

КЫЫМ

13 № (22664)
2024 сыл

Муус устар
4 күнэ

чэппиэр

нэдиэлэҕэ биирдэ тахсар

www.kyym.ru

https://t.me/kyymsakha

16+

НОРУОТ ХАҢЫАТА

«СЫЛХАҢЫАТА-2008,2015» НОМИНАЦИЯ КЫАЙЫЛААБА. «ТИРАЖКА – СЫЛРЕКОРДА 2009,2015» БҮТТҮҮН АРАССЫЙАТААҕЫ БИРИЭМИЙЭ ЛАУРЕАТА
«АРАССЫЙА БАСҮҮН НАЦИОНАЛЬНАЙ ХАҢЫАТА» БИРИЭМИЙЭ ЛАУРЕАТА

КҮН-ДҮҮЛ

Муус устар 4 күнэ
ЧЭППИЭР
Күнүс +2° С (-2° U)
Түүн -6° С (-10° U)
Былыттаах.

Муус устар 5 күнэ
БЭЭТИНСЭ
Күнүс +1° С (-3° U)
Түүн -9° С (-13° U)
Быстах былыттаах,
кыралаан хаардыа.

Муус устар 6 күнэ
СУБУОТА
Күнүс -7° С (-11° U)
Түүн -14° С (-18° U)
Былыттаах, сөнүүтэ суох.

Муус устар 7 күнэ
ӨРӨБҮЛ
Күнүс -6° С (-10° U)
Түүн -17° С (-21° U)
Былыттаах, сөнүүтэ суох.

Муус устар 8 күнэ
БЭНИДИЭННЬИК
Күнүс -4° С (-8° U)
Түүн -16° С (-20° U)
Былыттаах, кыралаан хаардыа.

Муус устар 9 күнэ
ОПТУОРУННЬУК
Күнүс -6° С (-10° U)
Түүн -13° С (-17° U)
Кыра былыттаах,
кыралаан хаардыа.

Муус устар 10 күнэ
СЭРЭДЭ
Күнүс -10° С (-14° U)
Түүн -21° С (-25° U)
Күннээх.

U – Угаров шкалата

Муус устар 8–18 күннэрэ – ЧЭПЧЭТИИЛЭЭХ СУРУТУУ!

*Үгэс курдук, суруппут дьон сүҥүчүлээх оонньууга
кыттаахтара.*

Хаартыскаҕа: "Кыым" сүүйүүлээх оонньотуутун быйылгы кыайылаахтара

2024 сыл иккис агаарыгар чэпчэтиилээх сурутуу сыаната

	“Кыым” ПР320	“Байдам” ПР321	“Күрүлгэн” ПР322	“Кыым – 3-һү биирдэ!” ПР324
Аадырыска тириэрдии	1595,16	923,04	874,05	3244,85
Почтаттан ылыы	Сыанатын почтаттан ыйытабыт	Сыанатын почтаттан ыйытабыт	Сыанатын почтаттан ыйытабыт	Сыанатын почтаттан ыйытабыт

Дьоруойдардыын көрүстэ

Арассыыйа бэрэсидьиэнин иһинэн Саха сириг Бастайааннай бэрэстэби-итэлистибэтигэр Саха сириг Ил Дархана биир дойдулаахтарбытын – Арас-сыыйа Дьоруойдара, мойуордар Николай Соболевы уонна Игорь Юргины кытта – көрүстэ.

Кулун тутар 28 күнүгэр **Игорь Юргин**на уонна **Николай Соболев**ка, Арассыыйа Федерациятын Дьоруойда-рыгар, “Кыһыл Көмүс Сулус” мэтээллэрин оборудуона министриэ, аармыйа генерала Сергей Шойгу туттарбыта.

“Эниги дьизэ көргөнүгүтүн уонна чугас дьонугутун кытта көрүстүм. Аҕаларгыт энигини дынгнээх эр киһи, дойду Дьоруойа буоларга иитэн таһаарыттарынын иһин махтаным. Саха сириг олохтоох-торун махталларын эһиэхэ тиэрдэбин. Биһиги биир дойдулаахтарбыт – дынгнээх эписиирдэр, Аҕа дойдularын туһугар хорсун быһыыны онордулар уонна кы-айыыны чугаһаттылар диэн өрөспүүбүлүкэ бүтүүнэ этэр”, – диэтэ Айсен Сергеевич.

Кини эписиирдэргэ өрөспүүбүлүкэ байыаннай сулууспалаахтары хайдах өйүүрүн туһунан кэпсээтэ уонна саха быһабын бэлэхтээтэ.

“Бу мин оҕо эрдэппиттэн баҕа сана-ам, саха быһаба аан дойду бизэ бастын быһабын иһигэр киирэрин туһунан оҕо эрдэппиттэн билэбин. Бу – мин бастакы сахама быһаба. Харыстыам”, – диэн Нико-лай билиннэ.

“Ил Дархан Саха сиригэр байыаннай дьайыыга тугу көмөлөһөллөрүн туһунан кэпсээтэ. Биир дойдулаахтарбынан киэн туттабын. Оттон Айсен Сергеевич бэлэх-тээбит быһаба миэхэ харысхал буолуоҕа”, – диэтэ Игорь.

Уолаттар иккиэн Сэбиэскэй Сой-уус Маршала Рокоссовскай аатынан

Уһук Илиннээҕи үрдүкү училищени бүтэрбиттэрэ. Үөрэнэ сылдьан Арас-сыыйа Дьоруойдарын дуоскатыгар аап-пыт эмиз хаһан эмэ тахсыаҕа диэн ыра санаалаахтар эбит. Билигин үрдүкү байы-аннай наҕараадаһын тутан баран, икки Дьоруой бу сулустар олус ыараханлык кэлбиттэрин, ити кинилэр эрэ үтүөлэрэ буолбатаһын туһунан этэллэр. “Манна тус састаап, доҕотторбут үтүөлэрэ баар уон-на таптыыр кыһым, аҕам, чугас дьонум үтүөлэрэ”, – диэтэ Игорь Юргин.

“Инники кирибиттэн чугас дьоно төннөн кэлэрин кэтэһэччилэр – дынгнээх дьоруойдар, – диэн эбэн эттэ Николай. – Мин чугас дьонум, көргөним миигин өйүүллэр, долгуйаллар”.

Дьоруойдар уопускаларын чугас дьоннорун кытта бииргэ атаарыахтара, дойдularыгар сылдыар баҕалаахтар.

“Сахам сирэ – мин дьиэм, күүс-уох ылар сириг. Төрөөбүт алаһа дьизэбин, кыракий бөһүөлөкпин ахтабын”, – диэтэ Игорь.

“Дьизэбэр көтөн кэли – ыра сана-ам. Саха сириг кэрэ айылбатын тап-тыбын. Оҕо эрдэппинэ аҕабын кытта эспэдииссийэҕэ, күөллэргэ сылдыааччы-быт. Кини акаланганан уу түгэбэр умса-рын себүлүүр. Биирдэ, бэл, Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр дьонун суолталаах докумуоннардаах сөмөлүөтү булбуппуг. Саха сиригэр сылдыбатабым ыраатта уонна олус ахтабын”, – диэтэ Николай.

Кытайы кытары кэпсэтии

СӨ Бырабыыталыстыбатын Бэрэссэдээтэлин бастакы солбуйааччы Дьулу-стаан Борисов кулун тутар 28 күнүгэр РФ Кытай Норуодунай Өрөспүүбүлүкэтин посол Чжан Ханьхуэйи кытта оробуочай көрсүһүнү ыйтта.

Көрсүһүүгэ Арассыыйа уонна Кытай чох бордорууксуйатын переработкалыыр үлэлэри түргэтэтэр туһугар “Джалинда – Мохэ” Кытай икки ардыларыгар тимир суол бырайыагын олоххо киллэри хаамытын дьүүллэстилэр.

“Аты-эргизэн, экэнэмиичэскэй сибэ-эстэри көбүлүүргэ, биир саамай дьонуннаах хайысхатын, биллэн турар, тырааныспар инфраструктуратын сайыннары буолар. Бүгүн биһиги эрэгийиэннэрбит быра-быыталыстыбаларын икки ардыгар Арас-сыыйа–Кытай кыраныссытыгар бырайыагы дьүүллэһэллэр. Бу Саха сиригэр табаары аҕалары түргэтэтиэҕэ, оттон Кытай ырыы-нагар таас чоку тиэрдигэ көмөлөһөҕө. КНР собуруу өттүгэр чоку тиэрдии санга морсуру-утун уопсай уһуна 2 867 км буолуоҕа, ол эбэ-тэр билигин 4 851 км уһуннаах морсурууту кытта тэнгээтэххэ, кылгас буолуоҕа”, – диэн Дьулуустаан Борисов бэлиэтээтэ.

Кини бу бырайыак олоххо киириитин суотугар Саха сириг уонна Кытай икки ардыларыгар таһаҕас эргиирин кээмэйин улаатыннары сабадаларын, ону тэнгэ таһаҕас сыаната кыччырын бэлиэтээтэ.

“Эрэл” Кэбээйигэ боруобаланыа

“Кыым” кулун тутар 14 к. “Эрэл” диэн Саха сиригэр онотуллубут кылгас долгуннаах радио-ыстаансыа туһунан кэпсээбитэ.

Ыраах сирдэрбитин кытта сир аргыһынан сибээһи АХШ «Иридиум» хампаанньата хаачыйар. Төлөбүр “тос” курдук. Куттала диэн саансыйаларынан ити хампаанньа бобулуннааһына, ыраах сирдэри, ол иһигэр түг табыаттан кэп-сэтэргэ сибээһэ суох хаалыахпытын сөп. Оттон бэйэбитигэр онотуллубут “Эрэл” радио-сибээһэ босхо, төлөпүнүн сыа-ната 2–3 төгүл чэпчэки.

Муус устар 2 күнүгэр АйТи-пааркаҕа радиостанцияны онорооччу “Куттала суох Арктика” гендиректэрэ Н.А. На-ходкин, Кэбээйи улуунун нэһилиэктэрин баһылыктара уонна СӨ инновацияларга,

сыыппаранан сайдыыга уонна инфо-коммуникационнай технологияларын министиэтир В.В. Ефимов көрсүһүлэрэ буолла.

Кэпсэтии түмүгүнэн, Кэбээйи улуугар “Эрэл” радио-ыстаансыаһы ыксаллаах быһыы сибээһин быһыытынан туттар пилотнай бырайыак ыытыллар буолла. Эппит курдук, “Иридиум” сир аргыһын сибээһэ быһыннааһына, “Эрэл” киирэн биэрэр ғына кэпсэппиттэр. Та-быллар түгэнигэр, “Эрэл” Саха сириг үрдүнэн барытынан киллэри туһунан кэпсэтии барыахтаах.

Сибээс быстыа суохтаах.

Дьизэ сыаната түстэ

Тутуу министиэристибэтэ 2024 сыл иккис кыбаарталыгар олорор дьизэ биир кыбадыраат миэтэрэтин сыанатын бигэргэттэ.

Саха сиригэр, Тула уобалаһыгар, Севастопольга, Ямал-Ненец уокуругар уонна Тываҕа сыана арыый да түстэ. Хо-лобур, Саха сиригэр олорор дьизэ биир кыбадыраат миэтэрэтин сыаната 137 721 солк. буолла.

Санаттахха, бу сыл бастакы кыбаарта-

лыгар олорор дьизэ биир кыбадыраат миэ-тэрэ сыанатын нурмата 139 313 солк. этэ.

Бу дааннайдар хаарбах туруктаах дь-иэлэртэн көһөр ыалларга, олорор дьизэ сэртификэтин социальнай төлөбүрүн суоттуурга, ону таһынан олорор дьизэ сэр-тификэтин сууматын ааҕарга наадалар.

Лаамыга: өбүгэлэр улуу суолларынан

Кулун тутар 25 күнүгэр Дьокуускайтан былыргы Лаамы суолунан (Охот-скайдыыр аартык) икки “Бурлак” вездеходунан барбыт СӨ Ил Дарханын сүбэһитэ Георгий Никонов салайааччылаах “Улуу ситиһиилэр суоллары-нан” бырайыак эспэдииссийэтэ муус устар 1 күнүгэр Хабаровскай кыраай Охотскай куоратыгар тийибит.

Барыта 1200 км, үксэ иччитэх, суола суох сиригэн айаннаабыттар. Охотскай оройуон сиригэр тийиэн, ыт мунна баппат ыркый ойуурунан, киһи саҕа халыг хаары хайытан айаннаан, былааннаабыттарыт-тан икки хонук тардыллыбыттар. Эспэ-дииссийэ муус устар 1 күнүгэр төттөрү айаннаабыт. Ол туһунан “ХКС” информ-аагыныстыба биллэрэр.

Санаттахха, бу суолу XVII үйэҕэ Чуумпу далай кытылыгар Арассыыйа бастакы форпугар Охотскайга тийиэргэ анаан арыыбыттар. Биллиилээх айанныт Ви-тус Беринг Камчаткаҕа эспэдииссийэтин

үс сыл Дьокуускайга бэлэмнээбитэ. Оттон ситэн-хотон, Охотскайтан 1725–1730 уонна 1733–1741 сс. икки улуу эспэди-иссийэни онорбута. Кини Аляскаҕа тийиэ барбыта, Беринг силбэһиитин, элбэх арыылары арыыбыта. Ол уу суолунан Эмиэрикэҕэ илдьилибит саха сүөһүтүн удьуора билигин даҕаны Аляскаҕа Чи-риков арыытыгар ол кэмнэр тыыннаах туоһулар буола сылдыарын омур генетик учуонайдара бигэргэппиттэрэ.

Ол туһунан “Кыым” хаста да суруйан турар.

Владимир СТЕПАНОВ.

Оболору үлэлэтиэхтэрэ

Саха сиригэр социальнай хантараак чэрчитинэн сайынны кэмнэ оболору үлэҕэ ылыы бырагыраамата үлэлиэҕэ.

– Ил Дархан Айсен Николаев сородуһуна, сайынны сынныаланнарга оболору дьарыктаах онорор “Мин ба-стакы хамнаһым” анал бырагыраама онотулла сылдыар. Бу докумуон чэрчи-тинэн, сокуоннай саастарын ситэ илик оболорго социальнай хантараагынан үлэлииллэригэр хамнас төлөнүөҕэ. Ба-стаан улуустарга «пилотнай» дэнэр үлэ

бу көрүнгэ ытыллыаҕа. Бырагыраама сыыйа өрөспүүбүлүкэҕэ барытыгар тарбаныаҕа, – диэн СӨ Үлэҕэ уонна социальнай сайдыыга министиэрин солбуйааччы **Альбина Трубина** бэли-этээтэ.

Бырагыраама 2024 сыл бэс ыйын 1 күнүттэн үлэлиэҕэ.

Эдэр ыаллар

СӨ Үлэҕэ уонна социальнай сайдыыга министиэристибэтэ иһитиннэрэринэн, 2024 сыл тохсунньу-олунньу ыйдарыгар Саха сириг 148 эдэр ыала 25 сааһыгар диэри ыал буолан, 50 тыһ. солк. биир кэмнээх харчынан төлөбүрү ылылар.

– Кулун тутар 28 күнүгэр туругунан, быйылгы сыл бастакы үс ыйыгар Дьокуу-скайга 119 эдэр паара ыал буолулар, – диір ЗАГС управлениетын салайааччыта Римма Петровна.

– Эдэрдэр саастарын туһунан этэр бу-оллаха, бу көрдөрүү 18-тан 24-гэр диэри халбангыр, ол эбэтэр Дьокуускайга ыч-чат олохторун холбуур кэмин унаппаттар, биллэн турар, бу олус үчүгэй. Аны туран, өрөспүүбүлүкэ өттүттэн кинилэргэ 50 тыһ.

солк. биир кэмнээх харчынан төлөбүр онотуллара үтүө холобур буолар. Ону тэнгэ Дьокуускайдаагы ЗАГС үлэһиттэрэ кэлинги сылларга киин куоракка элбэх оболуох ыал-лар ахсааннара элбээн иһэрин бэлиэтиллэр.

Санаттахха, Саха сирэ Уһук Илин уокуругар саамай элбэх оболуох дьизэ көргөннээгинэн биллэр. Оттон оҕо төрөөһүнүн таһымынан өрөспүүбүлүкэ Уһук Илингэ бастакы миэ-стэни уонна дойду үрдүнэн ахсыс миэстэни ылар.

АТОМИР

МИНИ-ТРАКТОР
СИНТАЙ ХТ 244
4 WD полноприводный

ПО САМОЙ НИЗКОЙ ЦЕНЕ

С УСИЛЕННЫМИ ПЕРЕДНИМИ МОСТАМИ + ПТС

ул. Курнатовского 86
89142725063 W/A 89142784434

Реклама

“Утум” саха уһун үйэлэниитин киинэ Байкал-Амыр Магистралын (БАМ) тутуутугар ыччат-хомсомуол хамсааһына тэриллитэ 50 сылыгар аналлаах “Тыин-да – БАМ сүрөҕэ” диэн уһун үйэлэниити турун саҕалыыр.

Саха сириг олохтоохторо уонна ыалдыттара эрчим-нээх эдэр саастарын сирдэринэн аан бастакытын тимир суолунан айанна турунуохтара!

ТУР БЫРАГЫРААМАТА:

1. Пуойаһынан бэрт сынныаланг уонна умсугутуулаах айан;

2. “Таежная” эбэтэр “Бам” гостиницаҕа түһүү;

3. Тыында куорат кэрэ-бэлиэ миэстэлэригэр сылдыы: БАМ устуоруйатын түмэлэ, хомсомуол сүдү тутуутун умнуллубат миэстэлэрэ, аатырбыт тимир суол вокзала, тыйаатырга уонна кэнсиэрдиир саалаҕа сылдыы, БАМ бэтэрээннэрин кытары көрсүһүү, хомсомуол кэмин саныыр ахтыы киэһэтэ.

4. Баҕалаахтар “Надежда” сонотуоруйга чэбдигирдэр процедуралары ылы-ахтарын сөп;

Билигин турга кыттыһыан баҕалаахтары барыллаан суру-туу ытыллар. Турга турунуох иннинэ Саха уһун үйэлэниитин киинигэр медицинскэй чек-ап ааһаргытыгар сүбэлиибит.

Аадырыс: Дьокуускай к., Октябрьскай уул., 26/4, **сигилии билсэр төл.:** 89142710088

Кыстыгы этэнгэ туораан, эдэр саасытын санатар сааскы алгыстаах айанна турунарга ынгырабыт!

Аармыйаҕа ыңгырыы

РФ Оборонатын министриэристибэтэ муус устар 1 күнүгэр байыаннай сулуусаҕа сааскы ыңгырыы сабаламмытын туһунан иһитиннэрдэ.

Онно: “Аармыйаҕа ыңгырыы хампаанньата билигин Украинаҕа буола турар анал байыаннай дьайыыны кытта туох да сибээһэ суох, бу – Арасыйыа сокуонунан сылын аайы ытыллар учараттаах тэрээһин”, – диэн быһаарылаах. Аармыйаҕа саҥа ыңгырыллыбыт

эдэр дьону Украина сиригэр-уотугар буолбакка, Арасыйыаҕа баар, уруккутан олобурбут байыаннай сулууспалыыр сирдэргэ ытыахтара үһү.

Былаан быһыытынан, барыта 150 тыһ. киһи ыңгырыллара сылыктанар.

Зеленскэй тыла-өһө уларыйар?

Украина бэрэсидьиэнэ В.Зеленскэй АВС диэн АХШ теле-ханаалыгар интервью биэрдэ.

Онно кини аан бастаан: “Украина НАТОҕа киирэрин туһунан боппурос билигин турбат. НАТО Украинаны бэйэ-

тин састаабыгар ылан Арасыйыаны кытта аһаҕас утары түрсүүгэ киириэн бабарбатын биһиги өйдөөбүппүт ыраатта... Биһиги былдьаммыт сирдэри-битин барытын аҥаардас байыаннай күүс көмөтүнэн эрэ босхолуур наадата суох... Кырыым, Донецкай уонна Луганскай Өрөспүүбүлүкэлэр боппуросостарын быһаарар кэпсэтиигэ мин бэлэммин. Боппурос бу эрэгийиэннэр уопсай дьылбаларын эрэ туһунан турбат, дьон бу өрөспүүбүлүкэлэргэ салгыы хайдах куттала суох олороллоро, кинилэр ортолоругар Украина састаабыгар олохтохторун баҕалаах дьон баалара эмиз учуокка ылыллыахтаах. Мин Арасыйыаны кытта кэпсэтиигэ бэлэммин, ол эрэри, Украина капитуляция биллэрэр былаана суох”, – диір.

Украина бэрэсидьиэнэ урут “Арасыйыаны кытта кэпсэтии” туһунан саҥарбат этэ. Балаһыанньата лаппа тыҥаан манньк саҥарбыт буолуохтаах.

Турцияҕа быыбар буолла

Муус устар 1 күнүгэр Турция бэрэсидьиэнэ Реджеп Тайип Эрдоган ааспыт өрөбүллэргэ буолбут быыбарга кини салайар баартыйата кыайтарбытын аһаҕастык билиннэ.

“Хомойуох иһин, быыбар түмүгэ биһиги санаабыт хоту буолбата. Ол эрэри, биһиги норуот быһаарыытын

ылынабыт, кини дьулуурун утары барбаппыт, кини күүһүн саарбахтаабаппыт”, – диэтэ.

Санаттахха, Турцияҕа субу буолан ааспыт мээр быыбардарыгар, Анкара, Стамбул, Измир, Анталия, Адана курдук улахан куораттарга оппозиция баартыйатын бэрэстэбиитэллэрэ кыайан табыстылар. Бу куораттарга Эрдоган салайар “Сиздээхх буолуу уонна сайдыы баартыйата” кэнники 20-ччэ сыл тухары туох да мөккүөрэ суох кыайар буолара. Ол бэйэтэ быйыл кэлэн олус тыастаахтык хоттордо.

Шахтаҕа быһылаан

Кулун тутар 18 күнүгэр Амыр уобалаһыгар хайа-гидрометаллургия кэмбинээтин шахтатыгар буор-таас сингнииэтэ буолан, дьон баттаппытара.

Төһө да быһыыр сулууспалар хас да күн сыралаһа сатаабыттарын иһин, 13 шахтер өлүгүн булбатылар. Кинилэри булар хайдах да кыаллыбатынан, көрдүүр-быһыыр сулууспалар үлэлэрин тохтоттулар.

Үлэбэ куттал суох буолуутун ирдэбиллэрин кыайан хаачыйбатабын иһин, “Пионер” рудник сүрүн инженерэ тутулан хаайылынна. Бу холубунай дьыала чэрчитинэн, силиэстийэ салбанан барар.

Хаалсыбат эбиппит

НАТО тэриллибитэ 75 сылынан сибээстээн, Венаҕа буолбут Байыаннай куттала суох буолуу уонна сэрии сэбин хонтуруоллааһын кэпсэтиитигэр Арасыйыа дэлэгээссийэтин салайбыт Константин Гаврилов манньк диір:

“Украинаҕа буола турар анал байыаннай дьайыы кэмигэр Арасыйыа бэрт

элбэх туһалаах уопуту баһылаата. Бу иннигэр “аан дойдуга саамай бастын” аатырар НАТО байыаннай ыстандаарта, бойобуой тизхынкэлэрэ аһара оннук “бастын” буолбатахтарын дың дьыалатынан дакаастаата. Арасыйыа сэриитин сэбэ (бэл, урукку сэбиэскэй) тугу бабарар кыайар эбит. “Туохха да кыайтарбат, аан дойдуга саамай бастын” аатырбыт Abrams (АХШ), Challenger (Британия), Leopard (Германия) таанкалар кимтэн да итэбэһэ суох үчүгэйдик умайалларын көрдүбүт. Онтон сылтаан бу таанкалары онгорор хампаанньалар аахсыйалара олус күүскэ түһэ турар. Бу кэм иһигэр Арасыйыа байыаннай-бырамысыланнай комплекса кытаанах саансыйа усуллубуйатыгар үлэлииргэ үөрэннэ, сорох хайысхаларга саҥа үрдэллэри баһылаата”.

Баай “Макфа”

Генпрокуратуура ирдэбилинэн, суут бириистэптэрэ мокоруон-лапса онгоруутунан дьарыктанар “Макфа” хампаанньа счоттарын уонна актыыптарын туттулар.

Ол түмүгэр, бу хампаанньаны бас билэр Госдума урукку дьокутаата Вадим Белоусовтан, Челябинскай уобалас урукку баһылыга Михаил Юревичтан 100 триллион солк. (!) суумалаах ак-

тыбы былдьаатылар. Бу дьыалаҕа уопсайа 30 хампаанньа, 13 киһи эпипэккэ тардылыннылар. Суукка бастакы көрүү муус устар 9 күнүгэр буолуоҕа. “Макфаны” көмүскүүр албакааттар “дьыала көбүтүллүбүтэ 3 сыл буолла, онон, болдьобун ааспытын быһыытынан, тохтотуллуохтаах” диэн туруорсаллар.

Биллэрин курдук, “Макфа” аан дойдук мокоруону онгорор 5 саамай улахан хампаанньаларын кэккэтигэр киирэр.

Үрдүкү суут баһылыгын таллылар

РФ Үрдүкү суутун 30 сыл устата салайбыт Вячеслав Лебедев быйыл олунньуга өлбүтэ. Онон сууту баччаанга диэри кини I солбуйааччыта Петр Серков диэн киһи салайан кэлбитэ.

Бу күннэргэ анал судьуйалар кэлиэгийэлэрэ Үрдүкү суут баһылыгар турбут соротох хандьыдааты – Ирина Подносаваны – бигэргэттэ. Подносова 71 саастаах, Ленинград университетын юридическай факультетын бүтэрбит.

Бу иннинэ Ленинград уобалаһын суутун уонна РФ Үрдүкү суутун бэрэссэдээтэлин солбуйааччынан үлэлээбит.

“Адвокатская газета” диэн хаһыат: “Подносаваны анааһын урукку өттүгэр дойдубут суутун систиэмэтэ көрбөтөх түргэн тэтиминэн барда. Урукку өттүгэр бу дуоһунаска ананыы процедурата ыйы-ыйдаан барар эбит буоллабына, Подносова баара-суоҕа биір нэдиэлэ эрэ иһинэн ананна...” диэн омнуолаан суруйар. Оттон “Коммерсантъ” таһаарыы: “Төһө да Подносова баччаанга диэри арбитражнай дьыалаҕа туох да сыһыана суобун иһин, суут систиэмэтигэр улахан ыйааһыннаах киһинэн аабыллар. Того диэтэххэ, кини кэннигэр “ким турарын” бары билэллэр”, – диэн суруйар.

И.Подносова – университетка Путины кытта биір кууруска үөрэммит киһи.

Хотугу Кэриэйэбэ

Хотугу Кэриэйэ – сабыылаах дойдук. Онно хайдах тэринэн-дьаһанан олороллорун билэр киһи бэрт аһыах.

Саба бырабан “быстар дьадаҥы, хаалынньан, дьиикэй тотализаризм дойдута” диэн өйдөбүл эрэ баар. Ол эрэри... ядернай технология, сэрии

сэбин чааһыгар хотугу кэриэйдэр балачча сайдыылаахтарын аан дойдук барыта билэр. Былырын кинилэр космоска “Маллиген-1” диэн чуннуур-эрэспизскэлир спутнигы көтүппүттэр, быйыл өссө 3 спутнигы көтүтээри онгостоллор эбит.

Хотугу Кэриэйэ сонунун аабыныстыбалара суруйалларынан, ол былырын көтүппүт спутниктара, бастакы холоон көрүү быһыытынан, АХШ Үрүң Дьизэтин, Пентагон, АХШ, Согуруу Кэриэйэ уонна Япония хас да байыаннай базаларын сиһилии хаартыскаҕа түһэрэн ыппыт үһү.

Назарбаев нэһилиэстибэттэн босхолонолор

2022 с. тохсунньутугар Казахстанга маассабай уулусса аахсыйалара, сэбилэниилээх айдаан буола сылдыбытын билэбит.

Ол быһылаан кэнниттэн дойдуну 30-ча сыл салайбыт Нурсултан На-

зарбаев олохтообут систиэмэттэн, кини аймактарын былааһыттан “ыраастаныы” сабаламмыта. Ол дьыала иһинэн Нурсултан Назарбаев биіргэ төрөөбүт быраатын уола, 54 саастаах Кайрат Сатыбалдыулы тутулан 6 сылга хаайыллыбыта. Киниттэн былдьаммыт 284 мөл. дуоллар харчы судаарыстыба хааһынатыгар төнөрүллүбүтэ. Бу күннэргэ Астанаҕа буолбут суукка Кайрат Сатыбалдыулы сокуону кэһэн харчыны онгорууга уонна ону “сууйууга” буруйун толору билиннэ.

Сөмөлүөт күлүгээнэ

Муус устар 1 күнүгэр Иркутскайтан Владивостокка көтүөхтээх сөмөлүөт эриэйсэтэ болдьоммут кэмтиттэн 3,5 чаас хойутаан барда.

Того диэтэххэ, ханнык эрэ “көрдөөх” киһи “багажга укпут таһаҕаспар бумба баар” диэн дьэбэлэммит. Ону кытта, сөмөлүөккэ киирбит 93 киһини барытын таска таһааран баран багаһы

барытын бэрэбиэркэлээбиттэр, анал сулууспалары, баһаарынайдары уо.д.а. ыңгырбыттар. Быһата, сүпсүлгэн, үлэхамнас, сүүрүү-көтүү, долгуйуу бөбө буолбут, сөмөлүөт иһэ уонна пассажирдар бары сагалыы бэрэбиэркэни ааспыттар.

Оттон муус устар 1 күнүнэн “оонньообут” бэһиэлэй киһини полицияҕа туттарбыттар. Кинини сөмөлүөт хойутаабыт, анал сулууспалар кэлбит-барбыт ороскуоттарын, моральнай хоромньуларын барытын лөкөччү төлөтөн, аны хаһан да үөннэммэт гына моһуоратын көннөрөн таһаараллара сылыктанар. Кэһэйдин.

Евгений ГРИГОРЬЕВ: Дьокуускай 2032 сылга диэри сайдар бигэ туруктаах

Евгений Николаевич үс сыллаабыта мээринэн талыллар быыбара олобун кытаанах тургутуута буолбута саарбаҕа суох. “Эдэр, уопута суох, кыайыа суоҕа” диэн санга баара да, бүгүн кини туһунан кириитикэ иһилилбэтин кэриэтэ. Үлэтин кыайбата эбитэ буоллар, бэрэсидьизн Владимир Путины кытта хайдах да иккитэ көрүһүннэриэ суох этилэр. Куорат устуоруйатыгар мэрбит Кириэмил ытар куонкуруһугар кыайан, бэрэсидьизинниин кэпсэтиигэ ынгырыллыбытын Киин тэлэбиидэньээнэн көрдөрбүттэрэ суоҕа. Оттон үгүс киһи куорат дьаһалтатын үлэтин барытын билбэтэ чахчы. Бүгүн кинини кытта аһаҕастык куорат бүгүнгүтүн, сарсынгытын туһунан кэпсэтиэбиз.

– Евгений Николаевич, Москубаҕа “Крокс Сити Холга” буолбут теракт дьону күүскэ аймаата. Дьокуускайга террору утары үлэ туруга хайдаҕый? Миграция туһунан туох санаалааххыный?

– Сүрдээх куһаҕан быһыы табыста. Террору утарар улахан тэрээһиннэри билингги олох ирдэбилинэн антитеррор хамыһыйатынан аһарабыт. Ити үлэбэ ИДьМ, борокуратуура, ФСБ, Росгвардия курдук куттал суох буолуутун хааччыйар күүстэри кытыннарабыт. Дьон мустар эбийи-эктеригэр барытыгар түрүбүөгэни тардар кунуопка хайаан да баар буолара ирдэнэр. Үлэ куттал суох буолуутун хааччыйы сокуонун ирдэбилинэн барар.

Миграция икки өрүттээх. Биир өттүнэн, куоракка үлэһит илии чахчы тийибэт, оттон экэниэмикэ сайдарыгар элбэх үлэ барыахтаах. Онуоха син биир миграннара суох кыаллыбаппыт. Ол эрэри мигрант Арасыйыаҕа, Дьокуускайга кэлэн, олохтоох нэһилиэнньэ олобун, сизирин-туомун, культуу-ратын ытыктырыгар ирдэбил булгуччу баар буолуохтаах. Итин-нэ улахан оруолу социализация уонна үөрэтии ылыахтаахтар. Омуктар манна кэлэн тус-туска, кыра-кыра анклавтары тэринэн олордохторуна, кинилэр сокуон ирдиир нуучча тылын да билэргэ наадыбат, төрүт олохтоох омугу убаастыыры наадалаабынан да аахпат буолуохтарын сөп. Ол түмүгэр араас куһаҕан быһыы тахсыан син. Биһиги омуктар бэйэ-бэйэни кытта өйдөнөн, ытыктаһан олодор култураларын үөскэтэрибит наада. Холобур, куоракка бырааһынньыктары, успуорт күрэхтэһиилэрин, атын да тэрээһиннэри кэли дьону кытыннаран бииргэ ытарга кыһаллыахтаахпыт. Дьон билсэн эрэ алтыһаллар. Кинилэр манна “бэйэлэрин устааптарын” илдэ кэлиэ суохтаахтар. Саха сиригэр үйэлэр тухары олодор дьон олохторун, култураларын убаастаах-таахтар. Билинггитэ Дьокуускайга омуктар икки ардыларынаабы сыһыанна тыҥаабыт сытыы боп-пууос суох. Бириддиэлэн иир-сээн баар, оттон куорат хайа эрэ түөлбэтин миграннар “баһылаан”, барыта кинилэр эппиттэринэн бу-олар диэн быһыы тахсыбат.

– Анал байыаннай дьайыыга сылдьар буйуннарбытыгар куорат көмөнү төһө онгороруй?

– 2022 с. АБДь барбыт буйуннар дьыэ кэргэннэрин кытта үлэлиир киини тэрийбиппит. Манна сыл ахсын 10 тыһ. көрдөнүү: хаар ыраастааһынттан харчы боппуруоһугар тийэ, юридическай, психологическай көмөбө

наадыыы киирэр. Барытын ыла, толоро олоробут. Быйыл саас чааһынай дьыэбэ олодор буйуннар дьыэ кэргэннэригэр хардарын ыраастаатыбыт, күһүн муустарын таспыппыт. Кыһын гаас оһохторо уот бардагына умуллуба-тыгар “бесперебойниктары” ылан биэрдибит. Бүддьүөттэн көрбүт харчыбыт элбэх көмөнү онгорго тийибэт. Ол иһин “Кыайыы пуон-датын” тэрийбиппит. Былырыын 80 мөл. солк. көмөнү онгордо. Пуондаҕа 60 мөл. солк. үбү дьаһалта уонна дьаһалта аһынан үлэлиир тэрилтэлэр тыһынчанан боростуой үлэһиттэрэ – оскуола, уһуйаан үлэһиттэригэр тийэ – хамнаспыттан ыппыппыт. Ити пуонда көмөтүнэн АБДь сылдьар уолаттарбытыгар көмө ытабыт. Былырыын 15 массыына, сүүһүнэн тепловизор, дрон, дрон утары саа ылан ыппытбыт. Бу үлэ күн ахсын барар. Муус устарга хамна-спыттан көрөн, уолаттарбыты-гар эмиз улахан көмө ытыахпыт. Түгэни туһанан, урбаанньыттарга махтанабын: кинилэр сыл устата 20-тэн тахса мөл. солк. биэр-биттэрэ. Ити курдук Дьокуускай тыһынчанан олохтоохторо кы-айыыны чугаһатарга дьыаланан көмөлөһөллөр.

– Бу ааспыт сылларга Дьоку-ускай куорат улахан ситиһиэтэ диэн тугу чопчу аагыан этэй? Ааспыт 3 сыл устата куорат сайдыытыгар туох онгоһулунна? Оскуола, уһуйаан кыһалбата хайдах быһаарыллан иһэрий?

– Чуолаан бу улахан кыайыы-быт диэн этэр эрдэ. Ол эрэри бу үс сыл иһигэр улахан үлэ барда. Бастатан туран, сүүһүнэн килэмиэтир суол, уонунан соц-эбийиэк тутулунна. Таас дьыэлэр тиэргэннэрин (дворовой терри-ториялары) онгорор бырагыра-аманан улахан үлэ ытылыынна. “Тупсарыы үс сылын” бырагыраа-матын бүтэрдибит. Үс сыллаабыта былааннаабыппытын барытын толордубут, өссө аһара бардыбыт. Иккиһинэн, 2023 с. Дьокуускай куорат сайдыытын маастар-бы-лаанын федеральной киингэ көмүскээһиммит – улахан кыайыы-быт. Маастар-былаан куоралпыт кэлэр кэскилин арийан биэрдэ. Оскуола, дьыссаат кыһалбатын кыайдыбыт диэн этэр кыах суох. Тоҕо диэтэххэ, билингги туругу-нан оскуолаларбытыгар сокуон ирдиир ахсаанынааҕар икки төгүл элбэх оҕо үөрэнэр. Уһуйааннарга эмиз оннук курдук кыахпыт кыра, ол эрэри 2023 с. 6 оскуоланы тэнгэ тутта сырыттыбыт. Урут манньик тэтминэн элбэх оску-ола тутуллубатаҕа. Өссө элбэби тутуохпутун наада. Маастар-былаанга эбии 18 уһуйаан уонна

12 оскуола киирэ сылдьар. Онон кыһалҕаны быһаарыахпыт диэн эрэнэбит.

– Куорат бүддьүөтүн туруга хайдаҕый? Үп-харчы өттүнэн ку-орат туруктаах олобун бу уустук кэмгэ хааччыйар кыаллар дуо?

– Кыаллар. Кэлин үс сыл уста-та бүддьүөппүт улаатан иһэр. Бизс сыллаабыта 18,5 млрд солк. этэ. 2023 сылбыт бүддьүөтэ 1,7 төгүл элбээн, 32,5 млрд солк. тийидэ. Итиннэ куорат нэһилиэнньэтэ ула-атара дьайыылаах. Улук Илингэ Дьокуускай курдук урдүк тэти-минэн нэһилиэнньэтэ үүнэ турар куорат суох. 1999–2000 сс. Дь-окуускай нэһилиэнньэтэ икки төгүл кыра этэ. Бүтэһик бизс сылга нэһилиэнньэбит 50 тыһ. киһинэн эбилиннэ.

– 400 тыһынчаҕа тийди-бит дуо?

– 2023 с. тохсунньу 1 күнүгэр официальной ыстатыыска 382 тыһ. киһи олодор диэн аахпыта. Бүгүн 390-ча тыһ. буолбут буолуохтаах-пыт. Бэрэпиискэтэ, учуота суох олодор дьону аахтаах, 400 тыһ. тахсыбыппыт чахчы. Дьон үксэ тыа сириттэн кэллэ. Саха сиригэр урбанизация олус күүскэ барар.

– Ыччат кэллэбинэ, үлэ-хамнас, олодор дьыэ наада. Ити боппуруоска балаһыанньа хайдаҕый?

– Бастатан туран, кэлэр дьон сүрүн ирдэбилэ – үлэ миэстэ-тэ. Дьон куоракка үчүгэй олобу көрдөөн кэлэр. Биһиги үлэ ми-эстэтин баар онгордохпутуна, кинилэр хамнастанан, ипэтиэкэни туһанан дьыэлэнэллэр. Салгыы олохторун хайдах сайынналар туһунан толкуйданаллар. Ол иһин үлэ миэстэтин таһаарыыга күүскэ үлэлиибит. Билигин официал-найынан, 154 тыһ. үлэ миэстэтэ баар. Маастар-былаанынан 2030 с. диэри өссө 28 тыһ. үлэ миэ-стэтин таһаарыахтаахпыт.

– Ити бүддьүөт эйгэтин үлэтэ дуу, производство дуу?

– Эйгэбэ барытыгар, холобур, үөрэххэ – 5,5 тыһ., доруобуйа харыстабылыгар 1,1 тыһ. үлэ ми-эстэтэ тэриллиэхтээх.

– Итиччэ элбэх анал үөрэхтээх үлэ каадырын бэйэ-бэйэтигэр тэрилтэлэрэ са-таан хааччыйахтара дуо? Эбэтэр сэмбискэй сабанаабы курдук, атын сиртэн исписэли-истэри аҕалыахпыт дуу?

– Мин санаабар, олохтоох үөрэх тэрилтэлэрин таһынан өрөспүүбүлүккэ да таһынтан ис-писэлиистэр кэлэллэрэ туох да куһаҕана суох. Оччоҕо санга билии, санга көрүү, сайдыы баар буолуо.

– Эйигиттэн быыбар иннинээҕи интервьюгун ылар-бар Өлүнэ күргэтэ тутуллара чуолкайа суоҕа. Бүгүн тутуллар

буолла. Өлүнэни туоруур күргэ үбүлээһинэ ситэ быһаарылла илик дииллэрэ чахчы дуо?

– Федеральной бүддьүөккэ федераллар муоста тутуутун 33% үбүлүүллэр диэн киирэн олодор. Ол эрэри кэлин ытыллыбыт үлэнэн, маастар-былааммыты-гар киирбитинэн, “үбүлээһин киинтэн 50% диэри улаатыахта-ах” диэн туруорсабыт. Инники былаанынан федеральной киин, өрөспүүбүлүкэ, инбизстэр 33-түү бырыһыан угуохтаах этилэр. Ту-тууну федеральной киин – 50%, биһиги уонна инбизстэр 25-тии бырыһыан үбүлүүр буоллахпыты-на, экэнэмиичэскэй мадьыалбыт табыллан, охсуута суох кыанар кыахтаахпыт.

– Оччоҕо быйылгыттан саҕаламмыт үлэни ким үбүлээн эрэрий?

– Үлэ бүддьүөттэн үбүлэнэр. Бүддьүөт хаамыыта хайдаҕый? Бүддьүөккэ киирбит хан-нык баҕарар тутуу ыараханы көрүстэбинэ, күүтүлүбэтэх оро-скуот табыстаабына, эспэрти-сэ, симизтэ бэрэбиэркэтин ааһыахтаах. Бигэргэннэбинэ, көрүлүбүт бүддьүөтүгэр эбии үп уган бизэрэн иһиллэр. Били-гин үбүлээһин бүддьүөт ытыл-лыбыт лимиттэрин араамка-тынан ытыллар. Манна тутуу ханньик ороскуоттаах чааһын инники үбүлээһин наадатынан быһаарыллар.

– Путин хаһан кэлиэбэй?

– Владимир Владимирович уонна Айсен Сергеевич бүтэһик кэпсэтиилэригэр ыам ыйыгар диэн быһаарыллыбыта.

– Эн урукку интервью-гар “куораты 2032 сылынан көрөбүн. Ити кэмгэ биир да хаарбах дьыэ хаалыа суохтаах, уһуйаанга учарат суох буолуохтаах, элбэх оскуола тутулуохтаах. Дьокуускай олобун таһымынан Москубаны, С.-Петербур у кытта күрэхтэһэр кыахтаах, быр бааччы олох-тоох куорат буолуохтаах диэн көрөбүн” диэбитинг. Билигин балаһыанньа уларыйа турар. Ити баҕа санаан төһө туолар кыахтааҕый?

– Үс сыллаабыттан улахан уларыыыбыт – 2023 с. диэ-ри куорат сайдыытын маастар-былаана киирдэ. Бэрэсидьизн Владимир Путин сорудаҕар саа-май күүстээбэ – 2023 с. балаҕан ыйын 1 күнүгэр диэри хаарбах туруктаабынан билиниллибит Дь-окуускай 958 дьыэтэ 2030 с. диэри суох онгоһуллуохтаах, дьыно үчүгэй таас дьыэбэ көһүөхтээхтэр. Оттон хаалбыт аҕыйах дьыни 2032 с. диэри бэйэбит көһөрүөхтээхпит.

Иккиһинэн, маастар-былааны-нан оскуола, уһуйаан кыһалбатын 2032 с. барытын быһаарабыт. Маастар-былаан олохпут хаачы-стыбатын быдан урдүк таһымна таһаарар. Муосталанан сылы эргичи суолланабыт. Үсүһүнэн, хаарбах дьыэлэртэн тыһынчанан дьону санга таас дьыэлэргэ көһөрөбүт. Төрдүһүнэн, уонунан санга социальная эбийиэк киирэр. Уопастыбаннай эйгэ, куорат паарката, оптобус сырыыта, ав-товокзал – барыта сангардыллар. Куорат 400 сылыгар анаммыт, федеральной киин үбүлээн ытар манньик сөҕүмэр үлэ биһиэхэ хаһан да ытылла илик. Онон маастар-былаан Дьокуускай киэн туттар ситиһимтэ буолар. Маастар-бы-лааны бигэргэтэн бэрэсидьизн ыйааҕа уонна Дьокуускай кэлим сайдыытын былаанын туһунан РФ Бырабыыталыстыбатын уурааҕа тахсыбыта.

– Национальной бырайыак-тарынан үлэ куоракка күүскэ барарын көрөбүт. Ити туһунан кэпсээ эрэ. Санга киирбит 5 бы-райыактарынан үлэни хайдах ытар былааннааххыт?

– Санга бизс бырайыагы-нан билигин бырабыыталыстыба былаан оноро сылдьар. Онон манньик буолуо диэн этэр кыабым суох. Дьокуускайга билингги туругунан 12 нацбырайыак онгоһуллар. Итилэртэн биһин куорат дьаһалтата салайар. Оттон атынын өрөспүүбүлүкэ министиэристибэлэрэ бэйэлэ-рин хайысхаларынан ыталлар. Оттон 2019 с. нац. бырайыак-тар саҕаламмыттарыттан ылан көрдөххө, куоракка элбэх үлэ барда. Аһаардас суолу-иһи ыл-лаха, ааспыт сыл иһигэр 164 км суол (өрөмүөн, тугуу), 134 уулусса онгоһулунна, 20 соц-эбийиэк туту-луна, 24 оскуола хапытаалынай өрөмүөнэ ытылыынна. Доруобуйа харыстабылын ылан көрдөххө, перинатальнай, кардиологиче-скай, онкологическай кииннэр үлэбэ киридилэр. Националь-най бырайыактар куоракка дьон олобун хаачыстыбатын үрдэтиигэ сүрдээх улахан туһаны аҕалылар. Көһөрүү бырагырааматынан 163 хаарбах дьыэттэн дьону толору ха-аччылыылаах дьыэлэргэ көһөрөн эрэбит. Инникитин өссө тыһыынча дьыэ: эргэрбит икки этэстээх мас дьыэлэр, биир этэстээх бараак-тар көһүөхтээхтэр. Ити дьыэлэр бары эспэртиисэни ааһан, хаар-бах туруктаахтар бигэргэммитэ. Федеральной үбүлээһин кэллэ да, тутан көһөрөбүт.

– Куоракка үс сыллаах туп-сарыы бырагырааматын бэйэн туруорсан киллэрбитинг, үлэ туох түмүктээх буолла?

– Бастатан туран, бу үс сылга тупсарыыга хаһан да онгоһуллубатах элбэх үлэни онгордубут. Бастаан биһиги тупсарыы 3 сылыгар куорат бүддьүөтүттэн 450 мөл. солк., (сыл аайы 150-нуу мөл. солк.) көрөн, таас дьыэлэр тиэргэннэрин өрөмүөннүүр, хомунаалынай тиэ-хиныкэни сангардар былааннаах этибит. “Улахан үлэ харчыга хар-чыны тардар” диэн сөпкө этэллэр. Биһиги саҕалааһыммытын Ил Дархан Айсен Сергеевич Нико-лаев өйөөн, өрөспүүбүлүкэттэн 450 мөл. эбии көрбүттэрэ. 2022 с. федеральной “1000 дворов” бырагыраама саҕаланан, бэлэм докумуондарытын бизэрэн, эбии үп тардар кыаллыбыта. Онон үс сыл иһигэр былааммытын үс бүк кэрингэ аһара толорон, 128 таас дьыэ тиэргэнин (былаан 45 этэ) онгордубут. 87 санга хомунаалынай тиэхиныкэ кэллэ. Төһө да уустук кэм буоллар, куорат устуоруйаты-гар итиччэ элбэх санга тиэхиныкэ хаһан да атыылаһыллыбатаҕа. Онон өр сылларга кыаллыбатах улахан кыһалҕаны кыайдыбыт, сатаатыбыт диір кыахтаахпыт. Өссө биир улахан кыайыыбыт – куораты тупсарыы быраабылатын уларыттыбыт. Санга быраабыла-нан хас биридди дьыэ, эбийиэк эппиэттир сирдэннэ. Дьыэ фа-садыттан элбэх кыбартыраллаах дьыэбэ 40 м, киоскаларга 15 м тула сир сыһыарылынна, ону бас билээччилэр көрүөхтээхтэр.

– Кэлэр көлүөнэлэр паарка-ларыгар Кумаары туруораары ғыналларын уопастыбаннас күүскэ утарар. Бырдах туруо дуо?

– Кумаар турбат, ол – чуолкай. – Оччоҕо туох турарый? – Билинггитэ тугу туруорарбыт быһаарылла илик.

– **Куоракка муус устартан оптуобус билиэтин сыаната үрдээтэ. Босхо айанга кимнээх киирсэллэрий? Быыбар иннинээҕи бырагыраамаҕар аҕа саастаахтары оптуобуска босхо таһар баҕалааххын эппитинг, ити хаһан киириэн сөбүй?**

– Сылга куоракка дьон оптуобуһунан кэлэ-бара айан-нылларын аахтааха, 40 мөл. сырыы тахсар. Билингги туругунан оскуола 1–4-с кылааһын уонна кыаммат ыаллар оболорун айаннарын субсидиялыыт. Бэрэсидьиэн соруудаһын балаһан ыйын 1 күнүттэн элбэх оболоох ыаллар оболорун барыларын босхо таһаахтаахпыт. Куорат буддьүөтүттэн оболору таһарга 211 мөл. солк. барар буолуоҕа. Онон билинггитэ саастаах дьон айаннарын куорат буддьүөтүттэн субсидиялыырбыт кыаллыбат. Итиннээх 90-ча мөл. солк. эбии булуохпутун наада. Ол эрэри биэһисийэлээх дьону босхо таһыллыахтаах диэн санаабын уларыппалпын. Саха сириг тыйыс усулуобуйатыгар үйэтин тухары үлэлээбит киһи уопасты-баннай тырааныспары босхо туһаныахтаах.

– **Дьону арыгылатар “наливайкалар”, “пиворубтар” куорат киинигэр өссө кыагыран киирбит курдуктар. Дьиннээх балаһыанньа хайдаһый?**

– Бастатан туран, тус санаабын этиим – дьон арыгыны иһимиз наада. Арыгы болпурорун саамай кылаабынай быһаарыта итиннэ сытар. Бэйэм арыгыны испэт буолан, арыгы маҕаһыныгар олох да наадыбаппын, сылдыбаппын. Урут аҕыйахтарып элбэхтэрин өйдөөн көрбөт этим. Онон куорат салайааччытынан талыллан баран көрбүтүм, чахчы, элбэх эбит. Ол аата, дьон олус иһэр.

Билигин саамай улахан үлэ дьон иһэрин тохторго, өйдөтөргө барыахтаах. Арыгыны утары охсуһу асылтаата – дьон арыгыны испэт буолууга. Ону хайдах ситиһэбит? Мин санаабар, саха омок, бастатан туран, Дьоккуускай олохтоохторо, күүстээх санааны ылынан, арыгы иһэрбитин аҕыйаахпыт. Оччобу арыгы маҕаһыннара, “наливайкалар” тосту аҕыйахтара. Ыччаты арыгыга чугаһаппат туһугар успуорка, ЗОЖ сэргитбэллэригэр курдук тэрээһиннэргэ интэриэстэрин уһугуннаран тардыахтаахпыт. Иккиһинэн, административнай дьайыы хайаан да баар буолуохтаах. Билингги сокуонунан арыгыны атыылыырга, “наливайкаларга” эмиэ, лиссиэнсийэ ыларга социальнай эбийиэктэртэн тэйиччи буолаллара, саала кээмэйэ киэнэ ирдэнэр. Үлөһири бириэмэлэрэ хааччахтанар. Биһиги 89 “наливайканы” сабыллына. 2023 с. 26 “наливайка” сабыллына. Анараангылар кииртээдимиэлэр: сокуонуга сөп түбэһиннэрэн, саалаларын улаатыннараллар эбэтэр үлөһири хайысхаларын уларыталлар. Ол да буоллар сабарга былааннаммыт 89 “наливайканы” тохторго үлэ барар.

– **Дьоккуускай онгоһуллубут бородууксуйа ороскуота элбэһинэн, сыанабыт үрдүгүнэн сылаас дойдугары кытта күрөстэспэт. Эн манна туох эрэ ураты, “ороскуоптут сыананы үрдэппэт бородууксуйаны онгоруохтаахпыт” диэн санаалаах этиг...**

– Итинник балаһыанньа өссө сүүс сыл барыа, уларыйыа суоҕа. Бу – олохпут тыйыс кырдыыга. Экэниэмикэ сүрүн киритиэрийэ – табаар бэйэбэ тулар сыаната. Биһиги табаар бэйэбэ тулар сыанатыгар үрдүк төлөбүрү эбэн күрөстэһэр кыахтаахпыт. Ити – кизгэли онгоруу, алмааһы кырыылааһын, материалнайа муох актыыптары онгоруу (киинэ, муусука уо.д.а.) салаалара. Сүдүргүтүк эттэххэ, сизпкэ уган, сөмөлүөтүнэн атын дойдугарга илдьэн үрдүк сыанага атылланар табаары онгоруохтаахпыт. Ити чааһыгар үс сыл Дьоккуускайга улахан үлэ барда. Өрөспүүбүлүкэ

Арасыйыа биир саамай креативнай эрэгийиэнэ буолла. “Үлэ кыбаартала” кластер үлэбэ киирдэ. Экэниэмикэ бу саҕа салаата сүрдээх улахан харчы аҕалар кыахтаах. Ону тохтообокко, ини-эрсийэтин ылыар диэри анһан иһиэхтээхпит. Түмүк суох буолбатах. “Киин”, “Лена” киинэ тыйаа-тырдара хамсык саамай ыарахан кэмигэр саха киинэтин көрдөрөн быһаһанналар, эстибэттилэр. Сахалыы киинэ табыста да, өрүү – толору саала. Ити сыллалары саха киинэтин индустрията үөскээбит кэминэн ааҕар кыахтаахпыт. Мин быһайын режиссёр Степан Бурнашовтуун көрсө сылдыбытым. Ити кини миэхэ кэпсээбитигэр олобуран этэбин. Саха киинэтэ култуура элэмизинтэн улахан биисинэс-бырайыак таһымыгар табыста. Холобур, кини “Айта” диэн киинэтигэр 6,5 мөл. угар, уопсай үп киириитэ 26 мөл. солк. Ити – Роскомнадзор бобор диэри. Бобуллубатаҕа буоллар, 50 мөл. буолуон сөбө. Киинэ бэйэбит испитигэр олус барыстаах эйгэ буолла. Билигин арыый үөһэ интэриниэт быһаһааккаларга киириэн сөп. Мин “саха киинэтэ Москубаҕа киинэ тыйааты-рын ахсын кестөр буолуо” диэн итэҕэйэбин, күүтэбин. Биһиги киинэбит экэниэмикэбит күүстээх үүнүүтүн хааччылар кыахтаах.

– **Куорат доруобуйатын харыстабылын үлэтин, нэһилиэнньэ доруобуйатын туругун туһунан кэспии түстэргин.**

– Куорат олохтообун орто сааһа билигин – 34. Дьахтар орду-дук элбэх. Өлүү эр дьон ортотугар 45 саас кэннэ элбэх. Болпурор диспансеризацияҕа сылдыбаппы-тыгар, ыарыы эрдэ биллэн эмтэм-мэтигэр сытар. Дьон доруобуйа-гар олох кыһаммат, үлэ кэлэтиип-тэригэр эмиэ. Диспансеризацияҕа сылдыы култуурата суох. Ыарыы 90% эрдэ биллэххэ эмтэнэр. Эр дьонго орду-курэх-тымыры ы-рыыта элбэх. Кинилэр сыл аайы диспансеризацияны барыахтарын уонна арыгыны иһимизтэрин на-ада. Доруобуйа саамай күүстээх охсууну арыгы иһэртэн ылар. Ити куһаҕан дьаллыгы кыайдахпы-тына, үйэбит өссө уһаан биэриэ. Үөрэрим диэн, “наливайкалары” кытта охсуһуу түмүгэ диэххэ сөп, бүтэһик үс сылга Дьоккуускайга арыгы иһиттэ улааппакка биир таһымга тулар. 2023 с. арыгыны иһэн баран буруйу онгоруу 2022 сыллааҕар – 22%, суолга саахал тахсыыта 21% намтаата. Биһизхэ өлөрүү, күүһүлэһин 90 %-на ити-рик дьонтон тахсар.

– **Сыана аска-үөлгэ эрэ үрдээбэт, “сиргэ, уот киллэриитигэр, тутууга тобо олус үрдээтэ?” диэн дьон долгуйар...**

– Билигин нэһилиэнньэ кыра бырыһааннаах Уһук Илин ипэ-тиэкэтин өнгөтүн күөскэ туһанар. Дьоккуускайга дьиз тутуутугар кыбартыыра былдьаһыга эл-бээн, аныгы тылынан эттэххэ, “аһара итийбит супер ырыынак” үөскээтэ. Дьон элбии тулар, үксэ эдэр ыччат. Кини дьиз туттуон, эбэтэр кыбартыыра атылаһыан баҕарар. Биһиги өссө биир ура-тыбыт – үксүбүт үрдүк үөрэхтээх. Онон хамнастаах үлэни булан, Уһук Илин ипэтиэкэтин ылар кыахтанабыт. Оттон кинилэр дьизбэ наадыһыларын толуйар элбэх кыбартыыра тутуллубат. Ити хайысхаҕа үлэлибит, сыл аайы дьиз киириитэ элбээн иһэр. Били-гин “территория кэлим сайдыыта” диэн үстүрүмүөн киирэн, биһиги дьиз тутуутун өссө күөскэ улааты-нарыахпыт. Сааһынай дьиз тутуллуутугар билигин Арасыйыа үрдүнэн социальнай гаастааһын бырагыраамата киирбитэ. Олорор дьизни туттаачы гааска босхо холбонор. Бэрэсидьиэммит икки сыллаабыта ити быһаарыыны киллэрэн, чааһынай дьизлэниэн баҕалаахтарга сүрдээх улахан көмөнү олохтоото. Дьоккуускайга 1,2 тыһ. дьизни гааска босхо хол-боон, былааммытын икки төгүл куоһардыбыт. Баары баарынан эттэххэ, чааһынай дьиз туттар учаастак сыаната сүрдээгин ыа-

раабыт. Сирбит кыра, хайыыр да кыахпыт суох.

– **Аргыс куораты тутуу болпуроруга салгынгга сылдыбыта ыраатта. Кыһалҕаны ити быһыан сөп дуо?**

– Мин итиннэ куорат кытыы бөһүөлэктэрин сайыннарыахпы-тын баҕарабын. Ол курдук, ба-стакы учаракка Кангалас уонна Табаҕа өттө тураллар. Кангалас кииннэммит ититэр, уунан ха-аччылар систиэмэлээх. Оттон Табаҕа сир аннынаабы ууну ылар скважиналаах. Биһиги онно кана-лизация уутун ыраастыыр ыста-ансыйаны туттаһытына уонна скважинаны күүһүрдэн биэрдэх-питинэ, Табаҕа кыаллар. Оччобу куорат этээстээх таас дьизэлэрин иккис курдааһынын Кангаласка, Табаҕа тутан барыахтаахпыт. Сирин туруга чинчиллибитэ, ирбэт тоҕо баар, улахан тутуу барар кыахтаах.

– **“Арасыйыа лиидэрдэрэ” куонкуруска хайдах киирбик-киний?**

– 2019 с. тэлэбиисэргэ эр-экэлээм көрбүтүм уонна баста-кы үлэбин суруйан Уһук Илин түһүмэһэр ыппытым. Хомойуох иһин, Москубаҕа суперфиналга барар 30 киһи иһигэр киирбэккэ, 31-с буолбутум. Ол да буоллар, хайаан да кыайахтаахпын диэн сыал турорунан, ити сыл ку-онкурус иккис сезонугар эмиэ кыттан, Арасыйыаҕа сүүс кы-айыылаах иһигэр киирбитим. Ити куонкуруска хайдахпын тургутан көрөөрү кыттыбытым. Эдэр сыл-дьан буюксаҕа күрэхтэһэрим, онон күрэхтэһэ үөрүйэхпин. Улаатан, түспэтиэһэн баран, буюксаҕа сыл-дыбаккын, атын суолу булуоххун наада. Күрэхтэһиитэ суох олобум интэриэһинэйэ суох. Салайар үлэһиккэ үөрэммитим, хара ба-стакыттан бэйэбэр үлэлээбитим. Онон кэлэтиипкэ, судаарысты-баннай үлэбэ киирбитим. Үрдүк таһымнаах куонкуруска бороуба-лааммыт табылына, кыайыппыттан үөрэбин.

– **Бэрэсидьиэн Владимир Путин кытта кэспэтиилэр-гиттэн бэйэбэр туох санаа үөскээтэ?**

– Владимир Владимиро-вичтыын көрсүһүүгэ иккитэ сырыт-тым. Бастаан сайын бэрэсидьиэн каадырын бэһис бөлөҕөр киирби-пэр ынырбыттара. Эн баҕабынан буолбакка, бэйэлэрэ талан ыла-лар. Киримилгэ аан бастаан ки-ирэн, өйбөр-санаабар умнулубат өйдөбүлү ыллабым дии. Бу кулун тутарга бэйэм да соһуйбутум, бэрэсидьиэн дьаһалтатыттан тахсан, “бэрэсидьиэнниин көрсүһүүгэ ик-кистээн кыттыаххын наада” диэн ынгыран, Киримилгэ иккистээн киирэр чизтэммитим. Бэрэсид-ьиэн аттыгар олох чугас олорон кэспэти – олобум умнулубат чабылхай түгэннэрэ. Бэрэсидьиэн болпуростары барытын ымпы-гар-чымпыгар тийэ барытын ырытан быһаарар эбит. Икки чааһы быһа кэспэппит.

– **“Куоракка икки тылла-ны кытууратын киллэрэр үлэ сүлэтэ суох, улахан үлэ ытыллыан наада, оболорбут сахалыы олох сангарбат буол-лулар” диэн дьон улаханник долгуйар. Гордумаҕа, куорат дьаһалтатыгар уураахтары, быһаарыылары икки тылынан тэңгэ ырытар тобо кыалла илигий? Суоллар, уулусса-лар, ыйынныктар икки ты-лынан суруллубаттар. Кафе-ларга, эрээстээннэргэ, бэл, хаһаайынар официаннар ки-лийиэни кытта сахалыы кэп-сэтэллэрин боболор эбит. Икки тылы икки кынат гынан сайыннарыыга туох үлэни ыы-тыахтаахпыт дии саныгыһый?**

– Бастакытынан, оболорбутун икки тылынан тэңгэ саңарарга үөрэтии олус наада уонна олоххо киириэхтээх. Мин көрөрбүнэн, ону ситиһэргэ обону кыратыттан сахалыы саңардыыга сааһылан-ны барыахтаах. Бири холбурдуум: мин оболорум нуучча садыгар, саха бөлөҕөр, сылдыаллар. Кэр-гэним оболорбун таһар, онно

көрдөбүнэ, элбэх төрөппүт оботун кытта нууччалыы кэпсэтэр эбит. Ити сахалыы билбэт оҕо саха бөлөҕөр киирэн, син биир ну-уччалыы саңарар. Оннук оҕо биир буолбатах. Ол аата, оҕо дьизэтигэр сахалыы саңарар, өйдүүр буолуохтаах. Нууччалыы үөрэтэн баран, “оҕобутун сахалыы уһуйаанга, оскуолаҕа илтибит да, сахалыы саңарар буолуоҕа” диэн найылыыр сыһа. Оннук буолбатах. Эн, бастатан туран, дьизбэр сахалыы саңарар буол-лаххына, уһуйаанга, оскуолаҕа оҕон сахалыы сайдар. Обону кытта дьизтигэр бастаан саха-лыы кэпсэтэргэ үөрэтиэхтээххин. Уһуйаанга, оскуолаҕа саха тылын үөрэтиибит ити сахалыы үөрэтии иккис таһыма буолар. Билингги туругунан Дьоккуускай оскуола-рыгар оҕо 35%-нын саха тылыгар үөрэтэр кыахтаахпыт. Биһиги баҕа санаабытынан, саха тылын үөрэтэр оҕо ахсаанын 50% диэри тиздирдэхтээхпит.

Уулуссалар ааттарыгар ки-ирдэххэ, “Саха тыла 400” диэн түмсүүн кытта уопсай бырайы-акпытынан 2023 с. Ойуунускай уулуссатын аншлаггарын икки тылынан суруйдубут. Бастакыны өрөспүүбүлүкэ лиссиэйин таһыгар туруорбуппут. Ити курдук сыл аайы өрөспүүбүлүкэни тэрийбит улуу убайдарыт уулуссаларын ааттарын икки тылынан суруйуох-пут. Саҕа дьиз тутулунна да, икки тылынан суруллара быраабыла буолуохтаах.

– **А.С. Николаев мээ-ринэн талыллар диэри куоракка сахалыы үөрэтии улахан кыһалба этэ. “Кыым” итиннэ уопастыбаннаһы, төрөппүттэри, куорат дьаһалтатын биир ситимнээх үлэ тэриллэригэр үлэлэбиппит. Айсен Сергеевич өйөөн, улахан хамсааһын тахсыыта. Билигин куорак-ка оҕону сахалыы саңардыы кыһалбатын быһаарыыгар эй-гинниин бииргэ үлэлэһиэхпитин сөп дуо?**

– Оннук сөп буоллаҕа, мин хайа баҕарар үчүгэй саҕалааһыны өйүүбүн. Саха тылын эйгэтин күүһүрдүү, олоххо киллэрии бырайыагар баарбын. Киһини омугар сыһыарара, түмэрэ – тыла эрэ. “Омок бааһа – тыла, тыла суох – омок суох” диэн сөпкө этэллэр. Хайдах баҕарар итэҕэллээх, үлэлээх, баайдаах буол, тылын биир буоллабына, омок быһытынан хаалабын.

– **2032 с. Дьоккуускай 400 сыла буолар. Итиннэ Арасыйыа Уһук Илинни, Хотугулуу Илин Азияны Алясканы баһылырыгар эспэдииссий-элэр бары мантан тэриллэн барбыттара. Онон биһиги үтүбүтүн, кылааппытын Уһук Илингэ, Арасыйыаҕа киэнник таһарар үлэни ытыахтаах-пыт. Онно туох санаалааххын?**

– Идизэй аан дойдуну салайар. Уһук Илин арайыы, баһылааһын туһунан бэйэбититтэн саҕалаан, “Дьоккуускай Уһук Илин куорат-тары аҕата” диэн идизэйни олохтоохтаахпыт. Ити санааны ма-астар-былааммытын көмүскүүргэ манна кэлэ сылдыбыт федерал-ларга дакаастаабыппыт. “Үөрэтэн чинчийэн, толкуйдаан көрүң, Дьоккуускай суоҕа, куорат тула сахалар олорботохторо буоллар, Уһук Илин, Хотугулуу-Илинги Азияны Аляскаҕа тийэ арайыы, баһылааһын буолбутун курдук, түргэн тэтимнээхтик барыа суох этэ” диэбиппит.

– **Политолог Сергей Караганов “Арасыйыа Сибиир түүлээбэр, баайыгар аармыйа, флот тэринэн, кыагыран, улуу судаарыстыба буолбута, онон ол үтүөлэрин төннөрөн сайын-нарыахпыт наада” диир.**

– Биһиги бэрэсидьиэммит Владимир Владимирович Путин оннук гына сылдыар. Уһук Илин сайдытын Арасыйыа XXI үйэбэ сүрүн соруугунан ааттаабыта. Ону туһанан, бэйэбитигэр “саха омок Уһук Илингэ Арасыйыа судаарыстыбатын сайдытын

мэктиэтэ буолуохтаахпыт” диэн идизэйни өрө тутуохтаахпыт. Чахчыта да, саха омок баар буо-лан, Дьоккуускай олохтоһон, Уһук Илин эрдэ арыллан, Арасыйыа күөскэ сайыннаҕа дии. Онон Арас-ыйыа XXI үйэбэ сайдар сүрүн сорууга туоларыгар, саха омокка тирэбүрэр, олобулар идизэйни сайыннарыахтаахпыт. Тоҕо диэ-тэххэ, хайдах да балаһыанньа бу-оллун, саха мантан көһөн барбат. Оттон биһиги мэийибитигэр “Уһук Илин араначчылаан, харыстаан илдэ сылдыааччыларбыт” диэн санааны киллэриэхтээхпит. Маны өйдөөн, дьонго көрдөрө, итэҕэтэ иликпитинэ, туох да уларыйыа суоҕа. Итини ситиһэргэ бэйэ бодотун тардынааха наада. Арыгыттан аккаастаннахпытна эрэ, Арасыйыа Уһук Илинни сайдытын тирэбэ, харыстааччыта буолар кыахтаахпыт. Өйдүүбүн, билигин элбэх киһи бэйэтин кыһалбатыгар буһа сылдыар. Ити санаа самнар туругуттан таһарар идизэйлээх буолуохтаахпыт. Киһи дьулуһар, үчүгэйгэ тардыһар чып-чаал идизэйлээх буолуохтаах.

– **Куоракка Ньургун Боотур-га пааматынныгы Сайсары күөлүн кытытыгар туруоруу идизэйтин туох дии саныгыһын? Урукку интервьюгар “...дьону түмэр, сүргэтин көтөҕөр иннит-тэн Тыгын Дархан дуу, Эллэй дуу эбэтэр Ньургун Боотур па-аматынныгы туруоруом этэ. Ону көрөн, дьоммут-сэргэбит дойдубут туһугар эппиэттииргэ бэлэм буолуохтаахпыт диэн эркээйи охсунуо этилэр” диэ-битин туолан эрэр дуо?**

– Саха сиригэр, Дьокку-ускайга күүстээх эр киһи си-имбэлэ наадатын киһи барыта өйдөөтө. Оно олобуран олохпутун күүһүрдүөхпүтүн, дьон санаат-ын бэттэх тардыахпытын сөп. А.С. Борисов идизэйтинэн Чочур Мыраанга Эллэй пааматынныгыа хочону барытын көрө тулар гына туруоруллуохтаах. Итиннэ паарка зонатын курдук, бүтүн комплекс баар буолуохтаах. Хаһан баҕарар чыпчаал үрдүгэр тулар пааматын-нык дьон болбонтотун тардар. Таиланга – Будда, Бразилияҕа Христос буоллун, күүстээх су-олталаахтар. Эллэй Боотур паа-матынныгы куораппыт визитнэй карточката буолуоҕа. Кангалас улуһун дьон-сэргэтэ куоракка киһии аартыгар Тыгын Дар-хан пааматынныгын туруору-охха диэн көбүлээһиннэригэр сөбүлэһэн, тылыын биэрэн тура-бын. Муоста тутуллан, куоракка киириигэ Тыгын Дархан баарабай пааматынныгыа туара олохтоох-торго киэн туттууну, ыалдыттарга олохтоох омокка ытыктабылы үөскэтиэ этэ. Сайсары күөл атты-гар Ньургун Боотур туара эмиэ туох да куһағана суох. Мин санаа-бар, үһүннэрэн онгоруохха наада.

Мин көрөрбүнэн, сахалар судургу омок буолбатахпыт. Сайдыбыт барыта эрдэттэн саас-сааһынан онгоһуллубут кур-дук, кэмигэр кэлэн иһэр. Сүүс сыллаабыта балаһанга олорбуп-пут, аны сүүс сылынан хайдах сай-дан туруохпут биллибэт. Итиннээх биһиги арыгы испэт омок буолуох-таахпыт, оччобуна эрэ ахсааммыт эбиллэн, сайдан иһиэхпит. **Саха, дьининэн, сүрдээх үчүгэй май-гылаах, өйдөөх, үлэһит норуот.** Ити айылҕаттан айыллыбыт үтө хаачыстыбабыт сайдар кыахпытын мэктиэлиир.

– **Евгений Николаевич, баара-суоҕа үс сылга ку-орат сайдытыгар, чахчы, сүрдээх элбэх үлэ ытыл-лыбыт, 2032 с. диэри турук-таах олохпут федеральнай киининэн өйөмүт эбит. Дь-оккуускай куораппыт, сахабыт норуота сайдытыгар бүөм санаабын ааҕааччылардыын үлэстибиккэр махтанабыт. Ситиһиһири баҕарабыт!**

Владимир СТЕПАНОВ.

“Горпечать” саҥа, тупсабай киоската арылынна

Дьокуускай куорат Октябрьскай уокуругун хаһыаты, сурунаалы таптыыр олохтоохторугар үөрүүлээх түгэн тосхойдо: “Илин Эңээр” маҕаһыны сэргэстэнэ, Ленин бэр. 25-гэр аныгылыы моһуоннаах, тупсабай “Горпечать” павильона аһылынна. Саҥа павильон 16 кв.м иэннээх. Онон ханна да тиэтэйбэккэ, ичигэс павильонга атыыланар табаар арааһын, хаһыаты-сурунаалы сынынан көрөн, сөбүлээбиккин ылар кыахтааххын.

Сахалыы сизиринэн алгысчыт Дмитрий Артемьев аал уоту уматан, бар дьон аабыыга тардыһыта күүһүрэ, билиитэ-көрүүтэ хангы турарыгар, саҥа киоска үтүөнү үксэтэр, үйэлээби тарбатар сир буоларыгар Үрдүкү Айыылартан көрдөстө. Мустубут дьон алгыһы хатылаан, чингэтэн биэрдилэр. Үөрүүлээх арыллыыга урбаан, эргизэн уонна туризм миниистирэр Тимур Ханды, инновация, сыыппара сайдыытын уонна инфокоммуникация технологияларын миниистирин солбуйааччы э.т. Александр Федотов кытыннылар.

Тимур Ханды, СӨ урбаанга, эргизэнэ уонна туризмга миниистирэр:

– Бүгүн биһиги саҥа, куоратпыт киинин өссө кизгэтэр, кырасыабай эргизэн эбийиэгин – “Горпечать” киоскатын – арыллыытыгар кэлэн турабыт. Бу киоска Дьокуускай дизайн-кодун чэрчитинэн тутулуубута. Манньк киоскалар бэчээти тарбатыыга улахан өйбүл буолаллара саарбахтаммат. Билигин төһө да сыыппара кэмигэр олордорбут, интэриниэттинэн сонуну түргэнник туттарбыт, биһиги көлүөнэ, аҕа саастаахтар бэчээттэн, хаһыаттан, сурунаалтан, кинигэттэн сонуну, билиини ыла үөрүйэхпит. Ордук кырдыаҕас дьон хаһыаты-сурунаалы атыылаһаллар, тоҕо диэтэххэ, дьингээх, оруннаах иһитиннэриини онно баар. Интэриниэткэ суруллубут барыта чачы буолбатын бары өйдүүбүт.

Бу сайын киин куоратпыгар “Азия оҕолоро” норуоттар икки ардыларынаабы оонньуулары ыытаары олоробут. Онуоха куоратпыт хаһаангытааҕар да тупсан, кизгэйдэн көрсүөхтээх. Оттон манньк киоска, чачы, куоратпытын кизгэтэр. Барыгытын уопастыбаҕа улахан суолталаах бэчээт таһаарыларын тарбатар

саҥа киоска арыллыбытынан эбэрдэлиибин!

Саха Өрөспүүбүлүкэтин инновацияҕа, сыыппараны сайыннарыыга уонна инфокоммуникация технологияларын миниистирин солбуйааччы эбэһиниһин толорооччу Александр Федотов бэлиэтээбитинэн, бэчээттэнэр таһаары улахан аңаара хаһыат киоскаларынан тарбанар. Нэһилиэннэ кырдыктаах уонна сизэрдээх иһитиннэриини ыларын хааччыйы, күн бүгүн судаарыстыба бэлиитикэтин инники хайысхата буолар. Бэчээти киоскаларынан тарбатыыны сайыннарыы – бэчээти өйөөһүн эрэ буолбакка, төрүт тылы сайыннарыыга, харааннааһынга биер сүрүн сорок.

Аалай лиэнтэни үөрүүлээх быһыы кэнниттэн **“Горпечать” дириэктэрэ Саргылаана Жиркова** киоска иһин сынынан билиһиннэрдэ. Манна хаһыат-сурунаал эрэ буолбакка, кинигэ, сүбэниир, кэңсэлээрийэ табаара уо.д.а. атыыланар.

Саҥа павильонга “Айар” национальной кыһа анал стеллаһа баар. Санатар буоллааха, олуньу 9 күнүгэр “Горпечать” “Айардары” кытары бэчээти, кинигэни уонна да атын саха тылынан тахсар кумааҕы бородууксуулары тарбатарга бииргэ үлэлиир туһунан сөбүлэн түһэрситтэрэ. Сөбүлэнги аан бастаан саха тылынан түһэрситтэрин санатар тоҕоостоох.

Саргылаана Жиркова, “Горпечать” дириэктэрэ:

– Сотору кэминэн биһиги куорат дизайн-кодугар эппиэттэһэр өссө икки саҥа киосканы арыыйахпыт. Онтон сыыйа-бааһа атын киоскаларбытын санардыахпыт. Оччобуна дьон кизг-куон,

сырдык павильонга таптаабыттарын атыылаһар кыахтанаахтара. Куорат дьаһалтата ааҕааччыларбыт түөлбэлээн олоор сирдэригэр киоскалары арыйарбытыгар миэстэ биэриэхтэрэ диэн бүк эрэнэбит.

“Куорат имиджин тупсарар кыаҕа улахан”

Дьокуускай ытык-мааны олохтооҕо, көхтөөх уопастыбанньык, “Нам” түмсүү салыааччыта Гаврил Местников “Горпечать” тэрилтэҕэ махтала улахан. Кини сүүрбэччэ сылы быһа “Илин Эңээр” маҕаһын иннигэр турар киоскаттан сөбүлүүр таһаарыларын көтүппэккэ ылар. Аны бу саҥа киоскаҕа сылдырыттан үөрэрин, манна хайыы үйэ элбэх дьон тобурууһарын кэпсэтэ.

“Дьокуускай килбэйэр киинигэр хаһыаты-сурунаалы, кинигэни тарбатар саҥа киоска аһыллыбыта олус кэрэхсэбиллээх. Манна Ольга Андреевна диэн үтүөкэн киһи үлэлиир. Кэлбит дьону бары-

тын кытта үөрэ-көтө кэпсэтэр, аламабай майгылаах, дьону тардар. Тус бэйэм биер сырыыга 400–500 солкуобайга атыылаһан тахсабын. Сөбүлүүр таһаарым элбэх. «Кыымтан», «Саха сириттэн» саҕалаан, «Литературная Россия», «Собеседник» диэннэргэ тийэ», – диэн үөрдэ-көттө.

Мария Габышева саҥа киоска аттыгар олоор. “Горпечать” киоскатын бэриниилээх доҕоро. Периодиканы соробун сурутан, соробун атыылаһан ааҕар. Кини Саха сиригэр уонна Дьокуускай куоракка үтүөнү бабарар киһи быһыытынан, киоск салгыы сайдыытыгар сүбэ биэрдэ.

“Бастатан туран, эбэрдэлиибин. Ол эрэри, мин санаабар, саҥа киоска аныгылыы үлэлиэхтээх. Баһылык Евгений Григорьев киин куорат маастар-былаанын көрдөрүүгэр этэн турардаах: “Ыччат сонуну барытын интэриниэттэн ылар”, – диэн. Ол кырдык. Оччотугар бу киоскаларга ол маастар-былаан тоҕо суоҕу? Манна экирэн ыйаан, ону аныгы ньыманан ыччакка көрдөрөр тоҕо сатаммай? Иккиһинэн, манна Дьокуускай куораты көрдөрөр биер даҕаны бэчээттэммит да, элэктэриэн да ыйынньык (путеводитель) суох. Дьингэр, бу киоска Дьокуускай имиджин онгорууга төһүү күүс буолуон сөп этэ! Кэскилэ, кыаҕа улахан буоллаҕа! Ону өйдөөн сөкө туһаныаха эрэ наада”, – диэн Мария Николаевна олус туһалаах этиини киллэрдэ.

Аҕам саастаах далбар хотун таарыччы тутууга биер итэбэс баарын туоратарга көрдөстө. Ол эбэтэр, киоска аана уонна кирилизэ киирэрэгэ, тахсаҕа табыҕа суох эбит. Аан аһылыннабына, синнигэс кирилизэскэ турар киһиэхэ охтор куттал үөскүүр, биер даҕаны тутуһар сир суох.

70 саастаах Елена Серафимовна Максимова уонунан сыллар тухары “Кыым” хаһыаты аргыс онгостон кэлбит. Кини тапталлаах хаһыатын “Горпечать” киоскатыттан хас чэппиэр ахсын көтүппэккэ ылан ааҕар. Киоска үөрүүлээх арыллыытын кэннэ урбаан миниистирэр Тимур Ханды киниэхэ уонна Мария Николаевнаҕа кэлэн, иккиэннэригэр “Кыым” уонна “Саха сирэ” хаһыаттарга сурутууну бэлэхтэбитин кэпсэтэ.

Кырдыыга да, этиллибитин курдук, саҥа киоска тас көстүүтүнэн уонна үлэтинэн Дьокуускай куорат имиджин тупсарар кыаҕа улахан. Билигин манна периодиканы, кэңсэлээрийэ табаарын таһынан «Айар» национальной кыһа бородууксуята эмиз атыыланар. Өссө аныгы сыыппара технологиятын киллэрэн, ыччаты уонна туристары тартахтарына, тэрилтэ улахан сайдыы суолун тобулара саарбахтаммат.

“Ситим” медиа-бөлөх генеральной дириэктэрэ Андрей Шильов бэлиэтэбитинэн, бэчээт таһаарыларын атыллыыр киоскалар хайа бабарар куоракка бааллар уонна тутта кэли киһи хараҕар бырабылаллар.

“Дьокуускай курдук тымныы кыһыннаах дойдуга манньк киоска бары өттүнэн табыгастаах буолуохтаах. Биллэн турар, киоска национальной бэчээти тарбатар суолтата мэлдьи өрө тутулуохтаах. Онон дириэктэр Саргылана Жиркова кэлэктиибигэр уонна өрөспүүбүлүкэ салалтатыгар махталбын биллэрэбин”, – диэн тоһоҕолоон бэлиэтээтэ.

Бэй.кэр.

Саха алмааһа: Өлөөнтөн Алданга диэри

“Кэлэр отут сылга диэри хостуур алмааспыт баар”, – диир АЛРОСА тутаах геолога Константин Гаранин. Кини бу туһунан өссө олунньу 20 күнүгэр Мииринэй куоракка буолан ааспыт “Алмаастаах куораттар кэскиллэрэ” диэн пуорумга этэн турар.

Оттон бу быйыл муус устар 7-с чыыһылатыгар бэлиэтэнэр Геолог күнүгэр сыһыаран, биир идэлээхтэрбит – “ТайгаПост” суруналыыстара – Бүлүүтээби геолог көрдүүр эспэдииссийэтин исписэлиистэрин кытта кэпсэтэ сылдыбыттар. Дьикти кэрэ алмаас ханна хостонорун, “Интернациональной” туруупка сүрүн уратыта тугуй?” диэнтэн сабалаан ыйыталаһан, чопчулаһан, геологтар лаабырдарыгар ыттары тобо көңүл ыппаттарыгар тийэ билбэттэр.

Билэргит курдук, аан дойдуга хостонор алмаас 30%-нын АЛРОСА хаачыйар. Геологтар ааһан-суоттаан көрүүлэринэн, манньк балаһыаньыа кэнэбэһин да салбаныабыт. Ол курдук, Арасыйайбыт 4,5 млрд караакка тийэ алмаас саппаастаах. Бу – бүтүн аан дойдуга баара биллэр алмаас сырьетун улахан аңаара буолар. Оттон АЛРОСА хостуур алмааһын 78 %-на – Саха сиригэр, 22 бырыһыана Архангельскай уобаласка булуллар.

Мунгутуур баай туруупка – “Интернациональной”. Бу сир туһалаах баайын “Мииринэй-Ньурба” хайаны байытар кэмбинээт (ХБК) хостуур. Манна хостонор хас биридди кубометр боруодаба бүтүн мөлүйүөн аңаара солк. сыналаах алмаас көстөр. Дэлэбэ, АЛРОСА үлэһиттэрэ бу сири “сүрүн аһатан-сиэтэн олорооччубут” диэхтэрэ дуо! Кэнники булуллубут, алмаас хостонор саңа сирэ “Майское” дэнэр, Накыынга баар. Дьэ, оттон үтүмэн үгүс сыранан ылыллар алмааһы Удачнайдаагы ХБК Уһэзэ Муунаттан хостуура биллэр. Тоҕо диэтэххэ, ити сиргэ хостоммут алмаастаах урууданы 170 км сиргэ лөкөчү тизээн аһалан, тагастыыллар.

Ити курдук, **АЛРОСА “кыыс” тэрилтэтэ “Анаабыр алмаастара” хампаанньа** туһунан үгүс үтүө тыл этиллэр кыахтаах. Кинилэр энгинэ бэйэлээх дыкти, киһи эрэ сэргии, умсугуйа көрөр кэрэ көстүүлээх, дьүһүннээх алмаастары сүүһүнэн км уһуннаах киэнгэ нэлэмэн сиртэн булан-талан, сууйан таһаараллар. Алмаас түстэммит тутаах, кимберлиттээх сир итиннэ ханан тайаан сытарын этэр билингитэ күчүмэбэй. Алмаас тааһы сонордоһо сылдьан, “Көрдөөбүт көмүһү булар” диэн өс хоһоонугар этиллэрини, геологтар илэ-бааччы кыһыл көмүскэ түспөһө түспүттэрэ. Инньэ гынан, бэлиэр бу сылтан сабалаан, хампаанньа аан бастакы сүүһүнэн киилэ көмүһү бэйэтин балаансатыгар киллэрэр кыахтанна.

АЛРОСА өссө биир туһунан киэн туттуута, “кыыс” тэрилтэтэ “Севералмаз” буолар. Бу тэрилтэ Архангельскай уобаласка М.В. Ломоносов аатынан алмаас баайдаах сиргэ күн тааһын хостуур. Бу сир уратыта – бүтүн аан дойдунан алта туруупкалаах, онтон үс сирэ өссө да туһаа таһаарылла илик. Ону таһынан Архангельскай алмааһа араас дыкти моһуоннаабынан, дьүһүнүн эгэлгэтэ араастаһарынан уратылаах. Инньэ гынан, ювелирнай салааба хамабатык барар.

Саха сири арбаа өттүгэр алмааһы бырамыысыланнай

таһымынан хостуур үлэ 1957 сылтан сабаламмыта. XX үйэ 90-с сылларыттан сабалаан сырьё баазатын онгоруу эбээһинэһин сир баайын хостооччуларга бэйэлэригэр сыһыарбыттар. Төһө эрэ кэм буолан баран, геолог судаарыстыбаннай чинчийэр-көрдүүр эспэдииссийэлэрин барытын кииннээн, АЛРОСА иһинэн Бүлүүтээби ГРЭ-5э (ВГРЭ) киллэрбиттэрэ.

Уһун айан түһүмэхтэрэ

ВГРЭ геолог көрдүүр-чинчийэр үлэлэрин хаачыйар киин начаалынньыга Кирилл Скрябин ХИФУ-ну 2010 сыллаахха бүтэрбит. Бэйэтэ Хаңалас улууһуттан төрүттээх. Өймөкөөнгө үс сыл көмүс көрдүүр үлэбэ сылдьан баран, Мииринэйгэ көспүт. АЛРОСА хампаанньаба үлэли кирибит киһи карьераны улаатыннарар кыаба улаханан Кирилл Скрябин да холобуругар көрүөххэ сөп. “ТайгаПост” таһаары Кирилтэн геологтар тийиэхтэрин сөптөөх Өлөөн улууһугар сыһыаннаан хампаанньа туох былааннаабын ыйыталаспыт.

Кирилл Скрябин:
– Илин Сибиир платфор-

матыгар киирсэр Саха сири арбаа өттүнээби налыы сирэ-уота төрүт уонна бытархай алмааһынан баай буолуон сөп. Геолог-чинчийэр үлэлэрин ытарга кэскиллээх улуустарга Мииринэй, Сунтаар, Ньурба, Өлөөн, Анаабыр, Алдан, Эдьигээн уонна Булунг киирсэллэр. Холобур, Өлөөнгө, Анаабырга уонна Булунгга элбэх биллэр-көстөр алмаастаах сир элбэх. Ол гынан баран алмаас сүрүн, тутаах саппааһа дыапталбана сытар сирдэрэ билингитэ быһаарылла илик-

тэр. Алмаастаах сир Лаптев муоратыгар да, кытылыгар да (шельф) баар буолуон сөп.

Уопсайынан, геолог көрдүүр-чинчийэр үлэтэ – олус уустук уонна уһун кэмнээх үлэ. Онно эбии хотугу эргимтэбэ, киһи дэбигис тийбэт чизески сиригэр, онно суол-иис суох буолан, түмүгэр барыта сыаналанан тахсара – туһунан уустуктаах. Күн бүгүнгү туругунан, биһиги Өлөөн улууһугар алмаас хостоноругар табыгастаах, рентабельнай баай саппаастаах сирдэр хайаан да булуллуохтара диэн бигэтик

этэр кыахпыт суох.

– **Оччотугар түмүктээх быһаарыыны хаһан этиэххитин сөбүт?**

– Сир баайын хостуур, тагастыыр технология, аан дойдунан ырыынагы конъюнктура да биир сиргэ турбат, улалыйар. Холобур, күн бүгүн “барыһа суох” дии санаабытын, төһө эрэ кэм иһинэн интэриэһинэй буолан туруон сөп. Ол эрэри билингитэ ити сир – уһун кэмнээх, киэнгэ кэскиллээх. Туох-хайа иннинэ бастаан геолог көрдүүр-чинчийэр үлэтин тэрийэр, ытар туһунан быһаары ылыллыан наада. Дьэ, ол кэнниттэн эрэ өрөспүүбүлүкэ айылба харыстабылын уорганнын, олохтоох нэһилиэнньэни кытта сөбүлэһиннэри уонна уопастыбаннай истии ытыллар.

– **Геолог көрдүүр-чинчийэр үлэтин түһүмэбэ экологияга туох эмэ дьайыылаах дуу?**

– АЛРОСА – аан дойдунан алмаас хостооһунугар эрэ инники күөҥнэ сылдыааччы, лиидэр буолбатах, ону тэнэ айылба харыстабылын сокуоннарын тутуһарга эмиэ – бастыҥ. Туох баар ытыллар үлэ олоочу сокуон ирдэбиллэрин учуоттаан бырайыактанар. Биһиги түстэнэн үлэлиир лаабырбытыгар, бэл, ыты көңүл ыппаппыт. Тоҕо

диэтэххэ, ыт олохтоох экология эйгэтигэр мөкү өттүнэн дьайар кыахтаабынан аабыллар.

Кирилл Скрябин геолог чинчийэр үлэтэ (ГРП) сэттэ кэрдистэн турар үс түһүмэхтээбин эттэ. Хас бириддиэлэрин кэнниттэн кэнэбэс түһүмэххэ кирири төһө наадатын-суобун хайаан да диригник үөрэтэн көрөллөр эбит. “Бастакы икки түһүмэххэ минерагеническай, эрэггийиэннээби көрдүүр үлэ уонна сир баайа саппаастаах сири көрдөөһүн киирэр”, – диир. Туһааннаах сири хаартыскага түһэрэллэр, беспилотниктары туһанан, анал хаартаны онгороллор. Итинник үлэ айылбаа охсуута син биир тайбаа сылдыар булчут экологияга дьайарыттан атына, улахана суох буолар. Оттон ити түһүмэхтэр 5–10 сыл устата салбаналлар!

Ол кэнниттэн сир баайын саппааһа баара быһаарылыннабына эрэ, геологтар кэлэр түһүмэххэ тустаах сири сыһыан үөрэтиигэ киирэллэр. Кэскиллээх диэбит сирдэригэр сири үүттүүр тэриллэри аһалан, шурфаны хаһыны сабалайыллар. Уопут көрдөрөрүнэн, ити үлэ 5-тэн 10 сылга диэри буолуон сөп. Ол кэнниттэн төһө наадалаабыттан тутулуктанан, түмүк сыанабылы онгоруу уонна чинчийэр үлэ сабалаанар. Өскөтүн ол үлэлэр түмүктэрэ чаччы ситиһиилээбинэн аабылыннабына, сир баайдаах сир судаарыстыба балаансатыгар киирэр. Ити курдук, олох табыллар түгэнигэр ГРП ортотунан 10–20 сыл ытыллар. Манна холобур быһыытынан этэр буоллаахха: саамай бастакы, 1954 сыллаахха булуллубут “Зарница” туруупкага бастакы боруоба быһыытынан хостуур үлэ баара эрэ 1998 сыллаахха сабаламмыта...

Сир баайдаах сир (месторождение) туһалаах компоненнары – минэрээллэри – хостооһун туһатын (рентабельноһун) кытта сибээстээх экэниэмикэ өйдөбүлэ буолар. Ыстатыстыка көрдөрөрүнэн, көстүбүт 100 туруупкадан баара-суоба 1 эрэ түбэлтэтигэр сир баайа хостонор кыахтаах. АЛРОСА геологтара этэллэринэн, күн бүгүнгү туругунан Саха сири быыкаа өлүүскэтэ эрэ үөрэттиллэн турар, оттон бүтүн Сибиир туһунан этэ да барыллыбат. Онон саңа арыыы баар буолар кыаба балачча улахан. Сир ийэ билигин да баайын-дуолун быттыгар-хоннобор саһыаран, үгүс кистэлэнгин тутта сылдыар. Сир баайдаах сири булчут тэнэ сонордоһон, бааттаах сири таба тайанар туһуттан геологтар сайынҥы өнүрүк куйааһы, хойуу кумаары-бырдабы аахсыбакка, кыһынын “тымныы”, “ычча” диэбэккэ, сыралаах, сындаһаннаах үлэбэ сылдыаллар. Кинилэр сылааны билиммэт сыралаах үлэлэрин, дьулуурдарын түмүгэр Саха сири бүддьүөтүн толорор тутуу тэрилтэ – АЛРОСА – кэлэр 30 сыллаах үлэтэ мэктиэлэнэр. Оттон күн бүгүн ытылла турар геолог көрдүүр-чинчийэр үлэ АЛРОСА кэскилин уонна өссө да үйэ аңаара кэминэн ытыллыахтаах үлэни былаанныыр, торумнуур кыабы биэрэр.

Геолог идэлээхтэргэ истингэ эбэрдэ!

**“ТайгаПост”
суруйууттан
ЛОҕУУРА
көңүл тылбааһа.**

Олохтоох онгорон таһаарыы ХАРГЫСТАРА уонна КЭСКИЛЭ

Итинник ааттаах тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэрин сийиэхэ Дьокуускайга кулун тутар 27–29 кк. буолан ааста. Былырыын бырабыыталыстыба иһинэн тэриллибит т/х кэпэрээссийэтин сайыннарыы тиһигин Сүрүннүүр (координационнай) сэбиэт мунньаҕа буолла.

Сийиэс чэрчитинэн тыа хаһаайыстыбатын потребительскай кэпэрэтииптэр анааларын, кэпэрэтииптэр үлэлэрин тэрийи бириинсиптэрин, СПоктар нолуоктарын, РФ НК кириэр уларыйыылары, билигин Арасыйыа Госдүматыгар дьүүлэллэллэ сылдьар тыа хаһаайыстыбатын сайыннарыы туһунан сокуон барылыгар кириэрэи сылдьар “агроагрегатор” диэн тирмин ис хоһоонун, тыа сиригэр туризм уо.д.а. туһунан тыын суолталаах сиэссийэлэр, үөрэтэр сэминэрдэр ытыллыбыттар. О.и. Москубаттан “Агроконтроль” тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэрин эрэбиисийэлиир сойуустарын бэйэтэ сүрүннэнэр (саморегулируемая) тэрилтэтин бэрэсидиэнэ А.В. Морозов кэлэн үөрэппит.

Тэрээһингэ өрөспүүбүлүкэ 30 улуһуттан, Дьокуускайтан 150 дэлгээт кыттыбыт. Сылдыбыт дьон: “Элбэҕи биллэрэр, санааны сайа этэр, туруорсуулары тигрдэр туһалаах сугулаан буолла” дэһэллэр.

АГАТУ уонна ТХК устудьуоннарыгар анаан, АПК баар аһаҕас үлэ миэстэтин дьаарбанката буолла. Тус сыаллаах (целевой) үөрэтиигэ сыһаннаан, уларыйыы кириэрэи сылдьар эбит. Ол уо.д.а. каадырга уонна үлэнэн хаачыйыыга сыһаннаабы кэлэр нүөмэргэ аабыахпыт.

Сийиэһи түмүктүүр, резолюция ылынар мунньахха Федерация Сэбиэтин аграрнай-ас-үөл бэлиитикэтигэр уонна айылҕаны туһаныыга кэмистиэтин бэрэсэдээтэлин солбуйааччы **Е.А. Борисов**, бырабыыталыстыба бэрэсэдээтэлин солбуйааччы **С.В. Местников**, ТХМ министирэ **А.А. Александров**, Ил Түмэн тыа сиригэр уонна аграрнай бэлиитикэҕэ кэмистиэтин бэрэсэдээтэлэ А.П. Атласов, “Агроконтроль” РСО салайааччыта **А.В. Морозов**, СӨ Бааһынайдарын уонна т/х кэпэрэтииптэрин ассоциациятын сэбиэтин бэрэсэдээтэлэ, “Эрэл” ТХПК толорооччу дириэктэрэ **Н.Ф. Гуляев**, Саха сиригэр астыыр уонна таҕастыыр тэрилтэлэрин сойууһун толорооччу дириэктэрэ **А.Т. Ноговицын**, Кэбээйи улуһун “Сайылык” массыына-технологическай ыстаансыа” ТХПК бэрэсэдээтэлэ П.А. Дьяков, “Якутские продукты” ТХПК бэрэсэдээтэлэ, СӨ Атыы-эргиэн палаататын атыыга уонна туризмга кэмистиэтин бэрэсэдээтэлэ Д.А. Громов иһитиннэри оҥордулар.

Мунньахха **Иван Тарасов** модератордаата: бүрүсдүүмнэ оҕорооччуларга эр-бири ыйытыыларын биэрэр. Тустаахтар онно хардаран, иһитиннэри оҕороллорун курдук бэркэ былааннаабыттар.

Холобур, бастакы ыйыты маннык буолла:

– ЛПХ-лар уонна КФХ-лар күүстэрин түмэн, тыа хаһаайыстыбатын онгорон таһаарытын улаатыннарар сыаллаах “Тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэрин туһунан” РФ сокуона баар. Ол эрэри ис-

иһигэр кирирдэххэ, кэпэрэтииптэр араас суол харгыһы көрсөллөр. АПК тэрээһиннээх хаһаайыстыбаларыгар курдук улахан өйөбүллэрэ суох. Судаарыстыба өйөбүлү ыларга, ол отчуотун да онгорорго сирэ суох үрдүк ирдэбил, о.д.а административнай хааччах элбэх. Итиннэ сыһаннаан тугу этиэххин сөбүй?

Е.А. Борисов хардарыан иһиннэ бу саалага кэпэрэтииптэр бэрэстэбиитэллэрэ төһө элбэхтэрин билээри, илиилэрин көтөбөллөрүгэр көрдөстө. Онтубут “мустубут дьон 1/5” эрэ буолла. Устудьуон аймах лаппа баһыйан табыста. Онон дойдуга аграрнай бэлиитикэтин сырдаттыттан сабалаата:

– Аһынан-үөлүнэн хааччылыыга аан бастакытын тастан тутулуга суох буоллубут. Онуоха В.Путин аграрнай салааны өйүүр кэккэ дьаһалы ылыммыта көмөлөстө. Кэнники 5 сылга дойдубут тыа хаһаайыстыбатын туттаах ас көрүнгүнэнэн хааччынарын таһынан, 25 млрд дуолларга тийэ т/х бордуюксуйатын таска баттарар кыах үөскээтэ. Бу тыын суолталаах туттаах сорок сымнаһыар усулуобуйалаах дойдуга киин, собуруу өттүгэр баар агрохолдиннары, улахан табаарынай хаһаайыстыбалары, агро-биисинэһи өйөөһүн суотугар ситиһилиннэ. Бөдөн биисинэскэ, быһа холуйан, 470 млрд солк. бэриллбитэ. Ол эрэри кинилэр дойдуга үрдүнэн оҕоһулар ас-үөл арыый улахан өлүүскэтин эрэ бэлэмнииллэр. Ас-үөл 45 %-нын хаһаайыннааһын дьобус көрүнгүнэ – ЛПХ, КФХ, биирдиилэн урбаанньыттар – бэлэмнииллэр. О.и. отонноох үүнээйи, оҕуруот аһын баһыйар өттүн бэлэмнииллэр. Ол эрэри кинилэр бөдөн тэрилтэлэр курдук өйөбүлү ылбаттар. Биһиги кинилэри эмиэ өйүүрү туруорсабыт. Билингитэ, тигэбэр диэри ситиһэ иликпит. Ол эрэри КФХ-лары, кэпэрэтииптэри өйүүргэ сабалааһын баар. Хомойуох иһин, дойдуга үрдүнэн кэпэрэтиипинэй хамсааһын 10–15 сыллаабыта курдук күүскэ барбат. Онон бөдөн биисинэһи кытта күрөстэһэр кыаҕа суох. Ол да буоллар бу тиэмэ болжомто киинигэр сылдьар. Чопчута, мин үлэлэһэр кэмистиэппэр оннук. Оттон кэпэрэтиип туһунан сокуону этэр буоллаахха, тус бэйэтигэр үлэни атахтыыр түгэн суох. Үлэ бэрээдэгинэн ситэтэ суох түгэн көһүннэбинэ, көнөрүүнү, эбиини киллэрэбит. Сокуон өттүнэн уустугуруу атын сокуоннартан сэдиптэнэр. Холобур, нолуок сокуонунан тыа хаһаайыстыбатын табаары оҕорооччутун үбэ 60–100 мөл.солк. табыста да, НДС быһа аабыллыбытынан барар. Куһаҕана, 7 хас сыллаабыта кирэдьииттиир потребительскай кэпэрэтииптэри хорупсуя төрүөтэ буолаллар диэн матыыптаан, улахан бааннары кытта тэг ирдэбили, отчуоту ирдээн, үгүстэрэ кыаммакка тохтообуттара. О.и. биһиэхэ.

Е.А. Борисов, С.В. Местников, А.А. Александров

Күн бүгүн хаһаайыннааһын дьобус көрүнгэр үлэлэһээччи баара эрэ 7 %-а т/х кэпэрэтииптэригэр баар. Билигин да ЛПХ, КФХ 93 бырыһана хабылла илик. Онон холоотоххо, Саха сиригэр көрдөрүүтэ баар усулуобуйаны учуоттаахха, ордук курдук. Оттон ол биһиги кыһалҕабытын быһаарар дуо? Ити ыйыты тула бүгүн Сүрүннүүр сэбиэт мунньаҕар дьүүллэстибит. Биһиэхэ киин сиргэ курдук агробиисинэс бөдөн тэрилтэти суох. Арай судаарыстыба көрөр, хонтуруоллуур уонна тэрийбит тэрилтэтэ соботох “Туймаада” агрохолдинг баар. Сөбүгэр ситиһиилээхтик үлэли оҕорор. Уоннаабылар бары дьобус көрүнгэ кириэ-эллэр. Бу түгэнгэ биһиги тугу гыныахтаахпыт?

Аһы-үөлү бэлэмнээччилэр төһө улаханнарыттан-кыраларыттан тутулуга суох, табаардарын олооччу баттаран, астааһынга кыттан, онгорон таһаарыларыттан кыалларын элбэх дохуоту ылалларын, барыстаналларын, онно биэ эрэллээх буолалларын ситиһиэхтээхпит. Оттон ол кэпэрээссийэлэһи эрэ түмүгэр кыаллар кыахтаах. Атын суол суох! Ол иһин нэһиликтэртэн сабалаан хаачыйар, астыыртаҕастыыр, онгорон таһаарар кэпэрэтииптэри тэрийиигэ салалта, ТХМ, бары таһым баһылыктар күүскэ ылсыахтарын наада. Оттон ол кыаллыа дуо? Биһиэхэ үп-харчы өртүнэн ыарахан балаһыанньалаах кэпэрэтииптэр бааллар. Сорох нэһиликкэ тэрийэ иликпит. Ол түмүгэр аһы-үөлү бэлэмнээччи атыылыыр, баттарар, харчы киллэринэр, салгыы сайдар усулуобуйата суох. Баары билинэн туран, балаһыанньаттан тахсар туһунан бары толкуйдуох тустаахпыт. Кыһалҕа суох буолбатах: киһиимэппит уратыта, суолыс кыһалҕата уо.д.а. элбэх. Ол эрэри сүрүн туормас – биһиги өйбүт-санаабыт уларыйбат. Ким эрэ кэлэн онгорон, бэлэмнээн биэрэрин кэтэһэр курдукпун. Салгыы маннык буоллабына, ырааппаппыт.

Дьингэнэн, саха олус үлэһит. Маннык уустук усулуобуйа оҕорон, сүөһү ииттэр, бурдук ыстар. Бүгүн эмиэ отчуот, учуот уустугун эттилэр. Ол эрэри ити – кэм ирдэбилэ, онто суох табыллыбат. Өссө эрдэ улуу убайбыт Алексей Кулаковскай

онгорон таһаарыы, үп-харчы өттүнэн билиилээх, сайдыылаах буоларбыт булгуччу наадатын кэс тыл кэриэтэ этэн турар. Ол сүбэтэ билигин да суолтатын сүтэрбэт. Бэйэтин кэмигэр 105 агро-оскулаттан тыа хаһаайыстыбатын үөрэбэр туттарса кэлээччи суох буоларын санаан. Онтубут хобдох түмүгэ бу көстөн кэллэ. “Барыта куһаҕан, сатамат” дии олодохпутуна, ханнык оҕо тыаба барыйа? Бу туһунан эмиэ толкуйдуохха. Тыа сиригэр престиһе уларыйыах тустаах. Тыа сиригэр эрэ баар эбээт – ыраас экология, ыраас суобас, үлэһит үтүөтэ дьон!

Каадыр тийбэтэ – сүткэн кыһалҕа

А.А. Александров устудьуоннартан ким тыаҕа үлэли барарга бэлэмин ыйытта. “Ным” курдук.

– Хомойуох иһин, бүгүнгү дьинг хартыынабыт маннык. Киһи хараастар, сүөм түһэр. Бары айтыһник, бырамыысыланнас, хамнастаах саалаа үлэһитэ буолуохтарын бабараллар. Биһи бастакынан кинилэр тыа сиригэр үлэлииллэрин курдук, тугунан интэриэстээххэ сөбүн, тугу кинилэр бабаралларын билии быһаарар орууллаах буолуо этэ. Х-р, “Агрос-тапка” университеты уонна колледжы бүтэрээччилэри кытыннарар, кинилэр үрдүк баалы ылалларын хаачыйан, саатар, төрөөбүт дойдуларыгар төннөр интэриэстэрин көбүлүүххэ. Саҥа сабалааччы баһынай быһытынан кыттан, биисинэскэ ылсыахтарын, холонуохтарын сөбө.

Ыччаты тыа сиригэр сэнээрдии – кэпэрээссийэни сэргэ бири тыын суолталаах боппурос. Итиннэ ураты болжомтону уруохпут.

Стратегическай сиэссийэҕэ элбэх салайааччы, кэпэрэтииптэр, пиэрмэрдэр, олохтоох аһы бэлэмнээччилэр кытыннылар. Ким эрэ кэлэн онгорон, бэлэмнээн биэрэрин кэтэһэр курдукпун. Салгыы маннык буоллабына, ырааппаппыт. Дьингэнэн, саха олус үлэһит. Маннык уустук усулуобуйа оҕорон, сүөһү ииттэр, бурдук ыстар. Бүгүн эмиэ отчуот, учуот уустугун эттилэр. Ол эрэри ити – кэм ирдэбилэ, онто суох табыллыбат. Өссө эрдэ улуу убайбыт Алексей Кулаковскай

27 киһиттэн турар Сүрүннүүр сэбиэккэ толоруулаах, муниципальнай былаас, биисинэс, кэпэрэтииптэр, бааһынайдар бэрэстэбиитэллэрэ бааллар. Бүгүн, төһө да онно суоҕун иһин, Горнай баһылыга Н.В. Андреев кытынна. Бэйэтин улууһугар эрэ буолбакка, өрөспүүбүлүкэ таһымыгар аграрнай хайысха сайдарыгар, саҥа технологияны киллэриигэр интэриэстээх. Нам, Сунтаар баһылыктара көхтөөхтөр. Баһылыктар итинник үлэлэһиэхтэрин наада. Сэбиэт үлэтин дьүүллэстибит, былаан ылынныбыт. Министирэстибэлэргэ, биедэмэстибэлэргэ соруудахтары биэрдибит. Сокуон аактарыгар кириэхтээх уларытыылары быһаарыстыбыт.

Эппиэттээх үлэ күүтэр

Министир 2025 с. олус суолталаах аграрнай салаа сайдыытын сагалыы тосхолло ылыллыахтаабын, онно оройуоннар быһаччы кыттаахтаахтарын, киэн дьүүллэһи ытыллара наадатын тоһоболоон бэлиэтээтэ.

Модератор А.П. Атласовтан “Саха сиригэр кэпэрээссийэ туһунан туспа сокуон ылыллара наада дуо, сокуон-быраап өттүгэр туох үлэ барарый?” диэн ыйытыгыгар:

– Аграрнай салаа 30 сокуонга тирээбэр. Итинтэн 16-та – федеральнай, 14-дэ – өрөспүүбүлүкэ киэнэ. ФЗ-нары олоххо киллэри чэрчитинэн, 6 сокуоннаахпыт – ЛПХ, сир мели-

орацията, бэтэринээр, балык булдуун, булт уонна сир үүнүүнү бизэрэ кыабын улаатыннарыыны сүрүннээһин киэннэрэ.

Ону таһынан атын ханна да суох 6 сокуоннаахпыт: саха сүөһүтүн иитии, сайылык, сылгыны үөрдээн иитии, кымыс бэлэмнэ, хотугу табаны иитии уонна АПК үлэһиттэрин өйүүр, сонотуоруйга сынньатыы туһунан. Ол эрэри үбүлээһин суобуттан сокуон үгүс нуормалара үлэлээбэтэр.

Судаарыстыба көмөтүн сүрүннүүр 2 сокуоннаахпыт. Ол курдук, т/х судаарыстыбатын бырагырааматын үбүлүүргэ 2016 с. ылыллыбыт тыа хаһаайыстыбатын сайыннарыы туһунан сокуонна тирэбирэбит. Иккиһэ – “Тыа хаһаайыстыбатын онгортон таһаарыыны өйүүр судаарыстыба кэккэ боломуочуулатын олохтоох бэйэни салайыны уорганнарыгар биэри туһунан” дьин 2010 с. сокуон. Бу сокуонна олобуран, т/х көрүллэр үбүлээһин 58 % кэригэ кээмэйэ – о.э. 7 млрд 600 мөл. солк. – билигин субвенция быһытынан оройуоннарга барар.

Билигин 3 ФЗ өрөспүүбүлүкэ таһымыгар ылыла илик. Ол – сибииннэ иитиитин, КФХ уонна тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэрин сокуоннара. 2006 с. т/х кэпэрэтииптэрин өйөөһүн туһунан сокуон ылыллыбыта. Ол эрэри 2017 с. тыа хаһаайыстыбатын сайыннары туһунан сокуон ылыллыбытыгар күүһүн сүтэрбитинэн аабыллыбыта. Сүрүннүүр сөбүлүүрү тустаах сокуону хаттаан онгорорго дьин быһаарыы ылыллыбыта. Уопсай тутула, кармаана бэлэм. Ол эрэри кэккэ төрүөттэринэн тохтоон эрэггэ быһаарбыппыт: элбэх санга этии кириэр. Иккиһинэн, 2023 с ахсынньы 19 күнүгэр, Госдумага РФ т/х сайыннары сокуонугар уларытылары киллэрэр сокуон барыла бастаабыт. Ааскы сизэссийэ ылыналлара буолуо. Этиилэрбитин ыппыппыт. Бырабытталыстыба уонна Ил Түмэннэ дүүллэһии бара сылдьар.

Дойду ол санга сокуонун барылыгар Тула уонна Липецкэй уобаластар уопуттарыгар олобуран, “агроагрегаторы” тэрийии уонна ону тэрийии нооотун кэккэ өлүүскэтин сабарга субсидия уонна сир анаарын туһунан этиллэр. РФ ФС аграрнай-ас-үөл бэлиитикэтин бэрэссэдээтэлэ А.Двойных быһаарарынан, “агроагрегатор” араас көрүнгүнэн тэрилтиэн сөп: аты-тууту ситими-гэр, кэмизэрчэскэй тэрилтэ, кэпэрэтииптэргэ. Ол эрэри быдан көдүүстээх тэрилтии – тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэрин төрүтүгэр буоларын этэр. Онон бастаан антах “агроагрегатор” туһунан быһаарыы, сокуон тахсарын күүтэрбит ордук дии саныбыт. Бүгүн да ол туһунан кэпсэтибит.

Муус устар 19 күнүгэр АГАТУ-га ытар кэмтиэппит көһө сылдьар муннабар эмиэ дүүллэһиэхпит. Т/х судаарыстыбаннай өйөөлүн көмө мэхэньииминэрин тупсарыы боппуруоһун кэпсэтиэхпит. Салгыы ыам ыйыгар парламент истиитигэр киллэрэргэ суоттанабыт. Көмө ньымалары ылынн да уларыппаккын, бастаан тыа хаһаайыстыбатын уонна боломуочуулары биэри туһунан сокуоннарга көннөрүү кириээн наада. Ону күһүнгү сизэссийэ ылынаахпыт. Оччотугар 2025 сыл тохсунньу 1 к. сагалыы тыынынан үлэхамнас барар кыахтаныа. 6-с

боппуруоһунан каадыр бэлэмин уонна АГАТУ туһунан кэпсэтиһиэхпит.

Е.А. Борисов:

– Бастаабы аабыга кирибит барылга итинник этэ. 2-с аабыга т/х кэпэрэтииптэрэ эрэ агроагрегатор буолалларын курдук барылы көннөрөн киллэрбиппит. ФЗ-на “агроагрегатор” өйдөбүлэ кириитин быһаардахха манньк: “Магнит”, “Копейка” курдук аарыма бренд маһаһыыннар агроагрегатор буолан, хаһаайыннаһын дьобус көрүнгүрүттэн бородууксуйаны быһа кэпсэтэн ыларга суоттаналлар. Ону биһиги утарыбыт. Итинэн быһаччы мин дыарыктанабын. Төрүөтэ судургу – кинилэр табаары онгоруоччуна кытта быһа дуогабардаһа суохтаахтар. Агроагрегатор буолбут т/х потребительскэй кэпэрэтииптэрин нөһүө ылааллара ордук. Итинтэн атын агроагрегатор ханнык да атын көрүнгүн биһиги ылыммаппыт. Сорох дыкуутааттар атын көрүнгүнэри эмиэ киллэртэрэ сатыахтарын сөп. Ол эрэри биһиги этиибит баһыйарыгар эрэллээхпин.

“Сыһар бырааппыт суох” о.э., үбүлээһин уонна сокуоннары ылынар туһунан

“Т/х сайыннары судаарыстыбаннай бырагырааматын үбүлээһинэ атын судаарыстыбаннай бырагыраамалар киэннэригэр тэһнээн көрдөхкө, 8-с миэстэҕэ сылдьар. Быйыл бырагыраама тэрээһиннэригэр 14 млрд 934 мөл. солк. былааннамыт. О.э. ити – СӨ бүддьүөтүн ороскуоттаах чааһын 5 %-гар тэһнээр. Оттон бу иннинээби күн Ил Дархан Айсен Николаев олохтоох онгортон таһаарыыны уонна туризмы сайыннары туһунан ыйаабы таһаарда. 2030 сылга диэри 8 соруу туруорда. Бырагыраама үбүлээһинэ, о.и. т/х производственной кэпэрэтииптэрин онгортон таһаарар эбийиэктэрин тутууга уонна тупсаран иһиэхпит. Кэлэр сылга быдан киэн кэпсэтии буолуоҕа. Устудьуоннары бу курдук “массовка быһытынан” буолбакка, дыһинтэриэстээх, кэлэр кэскилгэ оруоллаах дьон быһытынан ыһырыахпыт.

С.В. Местников:

– Бу кэпсэтиигэ быһаччы сыһаннаах кэпэрэтиип салайааччылар үгүстэрэ суох, аграрнай бэлиитикэни олоххо киллэрсиихтээх нэһилиэк, улуус баһылыктара эмиэ көстүбэттэр. Алтыһы көрүнгүн тупсаран иһиэхпит. Кэлэр сылга быдан киэн кэпсэтии буолуоҕа. Устудьуоннары бу курдук “массовка быһытынан” буолбакка, дыһинтэриэстээх, кэлэр кэскилгэ оруоллаах дьон быһытынан ыһырыахпыт. Т/х үбүлээһинэ кэһини кэмнэ улаата турар. Сотурутаанга диэри АПК салаатыгар өйбүл 10 млрд солк. эбит буоллабына, былырын 15 млрд солк. Быйыл – 15 млрд. 800 мөл.солк. таһа. Ил Дархан Айсен Николаев, Парламент да бу хайысха үбүлээһинэ хайдах да түгэннэ кыччаабатын, төһө кыалларын үрдээн иһиэбин өрүү да этэллэр. Дьэ, оттон ол бүддьүөт инбэстииссийэтэ төһө көдүүстээхтик туттуллара – туһунан боппуруос. Билингитэ кэккэ хайысхаба дьайыта үчүгэйэ суобун көрөбүт. Ол аата, ханна эрэ, туох эрэ ситэ үлэлээбэт. Эбэтэр “минуска” үлэлиир. Бу маны ырытан көрүү, төрүөтүн быһаарыы олус суолталаах. Бу өттүгэр ТХМ үлэлэһэн, көмө санга ньымаларын толкуйдаан, докумуоннары онгоро сылдьар. Ол кэлэр сыл тохсунньуттан олоххо кириэбэ. Барыта сокуон нөһүө

уларыар, ол бириэмэни ылар. Сокуону ылыныыга уопсастыбаннас кыттаахха, публичнай иһитиннэри, Ил Түмэннэ истии булгуччу барыахтаах. Дьэ, ол кэһинтэн биридэ сокуон ылыллар. Ол – сөп. Тоһо диэтэххэ, биһиги сыһар бырааппыт суох.

Тыа хаһаайыстыбатын кэпэрэтииптэрин онгортон таһаарар эбийиэктэрин тутууга инбэстииссийэ туһунан этэр буоллаха, быйылгы бүддьүөттэн 800 мөл. солк. көрүллэр. Иннинээби сылларга кыра этэ, тохтуу да сылдьыбыт кэмнээбэ. Эһиил да үп көрүллүө. Оттон бөдөн биисинэс кэлэн биһиэхэ инбэстииссийэ угар интэриэһэ суох. Үп уган, харчы киллэринэр кыах суобун өйдүүллэр. Инбэстииссийэ быһытынан баан эйгэтин туһаныаха сөп. О.а., холобур, кэпэрэтииптэр сүөһү иитэр уонна таһастыыр эбийиэги баантан кирэдьиит ылан тутталлар, оттон бырыһыанын төлөһүүгэ бүддьүөт үбүттэн өйбүл көрүөххэ сөп. Ону үөртэ сылдьабыт. Бэһэһэ Ил Дархан таһаарыт олохтоох онгортон таһаарыыны уонна туризмы сайыннары туһунан ыйаабар эмиэ АПК-ба сүрүн болжомто ууруллар. Онон Саха сиригэр бэлэмнээр ас-үөл баалабай бородууксуйатыттан 70 %-нын хаһаайыстыбаннай субъектар бэлэмниэхтээхтэрэ этиллэр. Ол аата, онгортон таһаарынан ЛПХ-лар, КФХ-лар буолбакка, производственной тэрилтэлэр, кэпэрэтииптэр дыарыктаныахтаахтар. Билигин 30 % курдук бэлэмнииллэр. Туруоруллубут сыал 2030 с. тийээн ситиһилиэхтээх. Туһугар уустук соруу. Ол эрэри кэпэрэтииптэр көмөлөрүнэн, онгортон таһаарыыны улаатыннарыахтаахпыт. Итиннэ үүт, эт бэлэмэ барыта кириэр. Сылларын арааран, ситиһилиэхтээх индикатордары онгоруохпут. Баһырхай былаан диэххитин сөп, ол эрэри сыал-соруу улахан буоллабына, дьэ, хамсааһын таһар. Толорооччу да оччотугар эппиэтинэһэ үрдүүр.

Куорат, тыа сирин сайдыытын араастаһыыта уонна каадыр

С.В. Местников:

– Иккис сыты боппуруос – каадырынан хааччыллыы. Маныаха тыа сиригэр т/х салаатын исписэлиистэрэ эрэ буолбакка, атын да салаа идэлээхтэрэ – учуутал, быраас курдук наадалаах үлэһиттэр – эмиэ тийибэттэрин бэлиэтиир тоһоостоох. Х-р, федеральной бырагырааманан оскуолаларга сыллата 90 санга оптуобус бириллэр. Тийибиппит – оптуобус турар. Тоһо? Эппиэттээр категориялаах суоппар суох. Каадыр тийибэт кыһалбата дойду үрдүнэн бэлиэтэнэр. Тоһо диэтэххэ, куорат уонна тыа сирин сайдыыта бири тэһник барбат. Куорат быдан күүскэ, тэһимнээхтик сайда турар. Бу түгэн дьону куоракка “оборо турар”. Бөдөн эбийиэктэр, балыһалар, маһаһыыннар эбиллэллэр. Онон барытыгар үлэһит илии ирдэнэр. Онон устудьуоннар куоракка хаалан, үлэ булунар кыахтаахтар. Ол иһин тыа сирэ эмиэ бары эйгэни хабан, тэһнэ сайдыан наада. В.Путин Дьокуускай уонна Нерюнгри сайдыыларын туһунан ыйааба тахсыбыта. Маастар-былаан ылыллыбыта. 6 сыл иһинэн киин куоракка 450 млрд солк. инбэстииссийэ кириэбэ. Онон да каадыр наада буолара чуолкай. Тохсунньуа биһиги АГАТУга ректоры, кэлэктиби кытта көрсүһүү онгорбулут. ТХМ, бэтэринээр дэлэртээмэнэ кыттыбыта. Куорпустары көрбүппүт. Баар кыһалбалары эппиттэрэ. Ма-

териальной база эргэрбит. Аудиториялара 90-с сыллартан уларыбакка турар. Аныгы ирдэбилгэ эппиэттиир гына онгоруохпутугар диэри ыччаты сэнээрдер уустук буолуо. Боротуоол онгортон, күүһү түмэн, университеты сөргүтэргэ быһаарбыппыт.

Тыа сирэ баар буолуохтаах!

А.В. Морозов:

– Магнит 2 полюстаабын курдук, омук (нация) куорат олохтоохторуттан эрэ турар кыаба суох. Магниты арааран ыллаха да, кыра да буоллар, син бири икки полюстанар. Ити курдук, төһө да куорат үчүгэин, ордугун иһин, тыа сириттэн дьон олохчу көһөн кирибэт. Тыа сирэ наада! Пиэрмэрдэр, подсобнай хаһаайыстыбалар, кыра тэрилтэлэр ырынак сыһаннаһытыгар өр тулуктаспаттар. Ол иһин судаарыстыба хаһаайыннаһын дьобус көрүнгүнэр кэпэрэтииптэргэ холбоһоллоругар усулуобуйа тэрийэн, көмөлөһөргө дьулуһар. Хас биридии хаһаайыстыба сыаналаах, улахан тэрили атылаһа сатаан, хаһалаба кирибэккэ, кыттыһан ылар, туһанара барыстаах. Батары эмиэ кииннээн ытыллара ордук...Эһиги, эдэр дьон, кэпэрээссийэҕэ ылсан, кыаххытын, сатабылгытын көрдөрөн, бэйэбитигэр да, норуоккуттар да көмөлөһөр кыахтааххыт. Толкуйданын.

Егор Борисов этэринэн, сүрүн туорай мас – өйбүт-санаабыт, ким эрэ олохпутун онгортон, тупсаран биэрэрин, тойон тугу этэрин кэтэһэрбит буолар.

Ыччаты интэриэстээрэ Илин Энээр улуустарыгар “Старт” оонньууну тэрийбитин, Ил Дарханы кытта 5 кыайылаабы каадыр эрэ-сиэрбэтигэр киллэрэр гына кэпсэппиттэрин эттэ. АГАТУ устудьуоннарыгар муус устарга итиннэхэ дьүөрэ оонньууну онгоруон сөбүн үлэлэһиннэ. “Миниистир” оонньууга кыттыбыттаран үгүс киһи бырабытталыстыба салалтатыгар, вице-бэрэсидьиэннэ тийэ үүммүтүн санатта. О.и. миниистир Артем Александров эмиэ ол оонньууга кыттыбыттаах.

Нь.Ф. Гуляев:

– Араас өһө-төлөбүр сыаната, үүтү тутар сыанабыт, төлөнүөхтээх хамнас кээмэйэ улаатта. Ноооту сабынарга туһаныахтаах эргииргэ сылдьар үппүт улаатыан наада. Онон оччоттоттээх уонна билингитээбэр уһун кэмнээх кирэдьиит бэрлииттэ туһалыан сөп. Ол сатамматабына, атылыыр сыанабытын үрдэтэргэ күһэллинэхпитинэ, бородууксуйа барыта мөлтүө. Материальной-тэхниичэскэй базаны бөбөргөтүү үбүн куонкурус түмүгүнэн ылабыт. Үбүлээһинэ кыра. 40-тан таһа онгортон таһаарар кэпэрэтиип баар. Онон 3 сылынан биридэ хаттаан куонкурустаһаахпытын сөп. Технология, тэрил санардылынабына эрэ, сайдар кыахтаахпыт. Каадыр чааһыгар: биһиги 30-чалаах сылдьан үлэбэ кэлбиппит. Оччолорго ИЖС бырагыраамата үлэлиирэ. Биһигиттэн 20-тэн таһа эдэр ыал, исписэлиис дьэһэлэммитэ. Билингитэ диэри үлэлииллэр. Манньк форматтаах көрсүһүү тэриллибитэ олус үчүгэй. Элбэби биллибит.

А.Т. Ноговицын:

– РФ таһымыгар ылылаары сылдьар санга сокуонна бэлэмнээх буолар гына, ырытыһан баран, этиилэрбитин суругунан киллэрдибит. ТХПоктар бастаабы тыһин агроагрегатор буолар кыахтаахтар. Сокуон кириэн, судаарыстыба өттүттэн өйбүл көрүллэр түгэнигэр техноло-

гическай сэбилэни наадатын туруорсабыт. 2000 сс. тэриил эргэрэн, алдынан, аныгы ирдэбилгэ эппиэттэспэт. “Потребительской, производственной кэпэрэтииптэр сайдар тосхоллорун” ылынааха. “Кисломолочканы” толору күүһүнэн бэлэмнээбэккэ олорбут, онон астааһыны улаатыннаар кыах баар. Өрөспүүбүлүкэҕэ 62 тыһ. т үүт тутуулараттан 38 тыһ. т арыы бэлэмнээр. Итинтэн 28 т “күөх үүт” таһар. Итинтэн билингитэ 4, 5 тыһ. т “кисломолочканы” эрэ онгоруот. Быырпах, кэпиир, суорат, сыыр астааһыныгар ылсыа этибит. Оноуа аныгы тэриил, тиэхиникэ ирдэнэр. Технология эмиэ тупсуохтаах. Өрөспүүбүлүкэ таһымнаах агроагрегаторы тэрийдэххэ, бородууксуйатын элбэтиигэ, кииннээн баттарыга, бренд онгортон тарбатыыга, эрэкэлээмэбэ, аты-эргизэн электроннай платформаларын тэрийиигэ уо.д.а. үлэлэһиэ. Креативнай кластер резиденэ буолан, Үлэ кыбаарталыгар кириэһэн сөп. АйТи паарканы кытта дуогабардаһан, электроннай платформаҕа үлэлэһиэ этэ.

П.А. Дьяконов:

– Кэпэрэтииптэри куһаҕан суоллаах-иистээх уонна үчүгэй суоллаах сиргэ олороллорунан араарар ордук этэ. Х-р, биһиги бастаабы киирсэбит, бэйэбит ыан, астаан баран батарабыт ордук. Бири бастаабынан онгортон таһаарыыга быһаччы үлэлэһэччилик тийибэттэригэр болжойуохха. Исписэлиис кэлэбинэ да, үлэһитэ суох хайдах үлэһиэй?! Каадыр тийибэт кыһалбата аһаастык этиллэр буолбут. Сөптөөх быһаарыы ылыллыа диэн, санаам сырдаан сылдьар.

Д.А. Громов кинилэр кэпэрэтииптэрэ 2-с таһымнаах кэпэрэтиип, “бэлэм агроагрегатор” тэнэ буолалларын, 29 кэпэрэтиип бородууксуйатын батаралларын үлэлэһиннэ:

– “Малай базарга” биһиги паайсыктаахтарбыт 950 мөл. солк. суумалаах аһы-үөлү атылаатылар. Астарын уулар сири уларсабыт. Кэли аһы чугаһаппаппыт. “Сыана барыта үрдүү турдабына, хайдах гынан ас сыананы арыый да намтата түһэбит?” диэн ыйыты турар. Маркетплейс хайдах үлэлиирин үөртээн баран, ол бириинсинэн үлэлиибит. Үгүс онгортон таһаарааччыга аһы-үөлү уулар сир уонна атыһыт көстүүтэ төһө ыарыта буолар. Ону биһиги бэйэбитигэр ылабыт. “Табааргын атылыыбын, өһөм иһин атыыга барыт бородууксуйа сыанатыттан төһө эрэ бырыһыаны ылабын” диэн кэпсэтэбин. Терминал аһы онгоруоччу бэйэтин киэнэ буолар. Сыанатын эмиэ бэйэтэ олохтуур. Ол иһин, өйдөөн көрөргүт буолуо, биһиэхэ бири сиргэ 10-ча хаасса туттуллар. Харчыта быһа бара турар. Улуустарга эмиэ итинник “Малай базардары” аһарга кэпсэтэ сылдьабыт. Уопсастыбаннай туоналары былаанныырга хайаан да олохтоох ас атылаанар миэстэтэ баар буолуохтаабын ирдири туруорсабыт.

Көрсүһүүгэ саалаттан ким баалаах тахсан, этии, туруорсуу дэгэттээх тахсан кыһалбатын, санаатын эттэ. Ол сунньунэн сенатор Егор Борисов кинилэргэ субэ-соруу үлэлэһиннэ. Ол курдук, Хаһаластан – Сергей Латышев, Үөһэ Бүлүүттэн – Герман Отов, Тааттаттан – Евдокия Антонова, Ньурбаттан – Надежда Филиппова уонна Үөһэ Халыматтан – сийэс мунгутуур аҕа, 93 саастаах ытык кырдыаҕа Иннокентий Слепцов тыл этиллэр. Ол туһунан – кэлэр сырыыга.

Татьяна Захарова-ЛОҢУУРА.

Арктика тылларын экологията

Ааспыт нэдиэлэҕэ ХИФУ тэрээһининэн, “Университеттар уонна олохтоох сир-дойду сайдыыта” диэн бэрт интэриэһинэй пуорум үһүс төгүлүн буолан ааста. Чахчыта, университеттар, үөрэх-билии кииннэрэ, “амбассадордара”, сир-дойду сайдыытыгар, дьону-сэргэни үөрэхтээһингэ, билими көбүлээһингэ сүрүн оруолу ылаллара саарбахтамат. Саха университета мэлдьи даҕаны оннук инники иһэр этэ. Пуорум чэрчитинэн “Арктика уонна хотугу сирдэр тылларын экологията” диэн эмиэ бэрт сонун былаһаакка буолан ааста.

Бу биһиги үөрэнэн хаалбыт, тылга аналлаах чункук дакылааттардаах тэрээһиннэрбиттэн чыҥха атын буолан биэрдэ. Барыта эдэр билим үлэһиттэрэ кытыннылар, ону кытта номнуо араас чинчийиҥэ ылсыбыт устудьуоннар үлэлэрин түмүгүн иһитиннэрдилэр. Туох даҕаны “академическай” ыар баттык суох. Дагылааттар тиэмэлэрин көрдөхкө, үксүлэрэ хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар тылларын үөрэтии, чинчийи чэрчитинэн эбит эрээри, саха тылыгар да чинчийиилэр бааллар. Аны бары кэриэтэ “Лингводок” былаһаакка олобуран ытыллыбыт чинчийиилэр буолан биэрдилэр. Ол иһин бастаан бу “Лингводок” диэн тугуй, ону кытта билсиэххэ.

“Лингводок” платформа: тылы чинчийи чэпчиир

Юлия Норманская, “Лингводок” сүрүн эрдээктэрэ, тыл билимин дуоктара, РНА Тылы үөрэтэр институтун сүрүн билим үлэһитэ кэпсээтэ:

– Мин 2009 с. дуоктар дыссэртээс-сийэтин көмүскүөхпүтүн манан дьарыктанабын. Салайааччыбын, Арасыйыа Билимин акадьыамыйатын тыл институтун үлэһитэ Анна Владимировна Дыбоны кытта элбэхтик аяанньыр этибит. Ол сылдьан көрдөхпүтүнэ, эрэггийиэннэргэ төрүт тылларга олус элбэх матырыйаал мунньулулубут этэ. Ол, сүрүннээн, кумаабы кар-тотекаларга харалла сытара, сорохторо каталогтааба, ол эрээри хайдах даҕаны бииргэ тутан тэнниир, үөрэтэр, анаа-лыстыыр усулубуйа суоҕа. Ол кэмнэ биһиги Программирова-ние институтун аспираннарын кытта билсибиппит. Биир киһи олортон билигин технология-ларга хампаанньа дириэктэри-гэр тийэй үүннэ, иккис отдел салайааччыта буолла. Оттон ол ыраах 2012 сыллааҕыта кинилэр биһиэхэ: “Билигин саамай аныгы үчүгэй ньыма – “блочнай” техно-логия, Сбербаан ону туһанар. Эһиги матырыйаалгытыгар он-

нук “блочнай” ньыманы туһанан боруобалыыбыт дуо?” – диэбит-тэрэ. Ол тугун да ситэ өйдөөбөт этибит эрээри, сөбүлэспиппит. Онгорбуттарын кэннэ аргыйы туһанан барбыппыт. Сыыйа, үлэ чахчы түргэтиирин итэҕэйэн, дьон ону сыаналаабыттара, матырыйаалларын киллэрэр буолбуттара.

Билигин 500-тэн тахса туһа-нааччылаахпыт, Арасыйыаттан, сорохтор тас дойдулартан ба-аллар. Матырыйаал мунньулан барбытыгар, ону анаалыстыыр наадата өйдөмүтэ. Ол түмүгэр олох санга түмүктэр тахсар кыах-таммыттара. Урут элбэх баҕайы матырыйаалы киһи бэйэтэ хасыһан үөрэтэн эрэ ылар да-аннайдарын, манна судургутук ылар кыаллыбыта. Онон итиннэ барытыгар олобуран, санга бы-рагыраама онгоһуллубута. Мин ол идеолога буолбутум, оттон программистар Олег Борисенко салалтатынан ону олоххо киллэ-рэччи буолбуттара.

Ол курдук, билигин санга сыал-сорук турда. Ордук при-кладной чинчийи наадата өйдөннө. Үөрэхтээһин платформатыгар ара-ас интэриэһинэй иди-эйэ бөбө үөскээтэ. Ускуустубаннай инт-элиэги туһанан тугу эмэ оноруохха сөп буолла, биһиги онно матырыйаал бэлэмнээ-тибит. Элбэх киһи биһиги ресурсабытын сөбүлээтэ, ылына. Өрөспүүбүлүкэлэр, эрэггийиэннэр университетта-ра олус өйүүллэр, онно-ман-на ынгыраллар. Муус устарга Калмыкияҕа ынгыра сыталлар. 11 эрэггийиэн бырабытталыстыба-та биһигини өйүүр.

Биһиги сорукупут диэн, быра-гырааманы туһанан, түмүктэри түргэнник ылыы. Урут оннук түмүктэри учуонайдар олус өр хасыһан, көрдөөн булар буол-лахтарына, билигин Лингводок көмөтүнэн быдан түргэн. Билигин учуонайдар маны туһанан исти-эпэн көмүскүүллэр, сорохтор грант ыллылар. Быйыл биһиги бырагыраамабытын туһанан, үс учуонай дуоктар дыссэр-тээссийэтин көмүскүөхтээх. Бу – 31–33 саастаах дьон, букатын эдэрдэр. Баҕар, ки-нилэри “Москубаҕа, киин ку-оракка олороллор, таһыччы үөрэх кыһатыгар үөрэммиттэр” диэххит. Ону баара, бу бары –

эрэггийиэн учуонайдар, Ижев-скэйтэн. Петрозаводскайтан, Томскайтан. Саха сириттэн да сотору эмиэ учуонайдар тахсы-ахтара, уопсай бырайыак баар буолуоҕа диэн эрэнэбин.

Биһиги араас элбэх быра-гыраамалаахпыт. Ону сэргэ сыл аайы араас “опцияны” кил-лэрэн боруобалыыбыт. Киһи кэллэбинэ, хайаан да “эн сы-алын тугуй, тугу көрдүөххүн, оноруоххун баҕарабын?” диэн ыйытабыт. Кини матырыйаалын көрөн баран, бэйэбит ханнык матырыйаалы биэриэхпитин сөбүн көрдөрөбүт. Учуонай бэйэ-тэ баҕар тиэмэлэрин булгуччу биэрэбит. Холобур, 5 хонук иһигэр эдэр учуонай үчүгэй эри-эйтиннээх ыстатыйаны суруйар-га матырыйаал бэлэмниэхтээх диэн. Бастаан ону “эс, кыаллы-бат” диэбиттэрэ эрээри, кэлин ол үлэлиирэ дакаастанна. 60% бырагырааманан үлэлээччилэр оннук ыстатыйаны бэлэмниил-лэрэ көһүннэ. Бу төлөбүрдээх, 50 аудитория чааһыгар – 25 тыһ.солк. Ол үрдүнэн үгүстэр биһиэхэ уочараттыыллар, төннө тураллар, сорохтор бэйэлэрэ да төлөөн туран.

Чинчийиилэртэн

“Дьүкээгир-одулар тылла-рын билээччи аҕыйаан иһэринэн, баара-суоҕа 45 киһи хаалбы-тынан, кинилэр тылларын чин-чийи уустугуран иһэр. Элбэх “хараҥа бээтинэ” баар”, – диэтэ Арктика тылларын лабаратыа-рийатын чинчийээччи учуонай Самона Курилова. Кини: “Лин-гводок” платформа көмөтүнэн, сүтэн эрэр одул тылын билим чинчийиитигэр чугаһаттыбыт”, – диэтэ. Ол курдук, туундара одуларын (Аллараа Халымаҕа, Аллайыахаҕа, Усуйаанаҕа) тыл-ларын уонна Саха сирин Үөһээ Халыматыгар уонна Магадаан уобалаһыгар олорооччу тыа Вадуларын тылын чинчийэн, тэннээн көрбүт. Ол эмиэ бу платформа нөҥүө кыаллыбыт. Билигин өссө киэн хабааннаах чинчийиини ытар соругу туру-орар эбит.

Иенгра эбэнкилэрин тылын уонна эбэнки литэрэтиирэ-лии тылын уратыларын **Ля-ридо Игнатенко**, 4-с куурус устудьуона, “Арктика тылын экологията” лабаратыарыйа лабараана, эмиэ бу “Лин-гводок” көмөтүнэн, тэннээн көрөн үөрөппит. “Иенгра эбэнкилэрин тыла үөрэтиллэ илик, олохтоох эбэнкилэр эбэнки литэрэтиирэлии тылын өйдөөбөттөр, оттон олохтоох эбэнки диалекта олох даҕаны сүтэн эрэр”, – диэтэ. Биллэн турар, манна анаммыт чинчий-и сүрдээх суолталаах, хайа сатанарынан түргэнник ыы-тыллан, түмүгэ билилэн наада. Онон “Иенгра олохтоохторо туттар тылларын сүрүн тыл-дыта онгоһуллара, классифи-

кацията чопчуланара наада диэтэ Л.Игнатенко.

Бэрт интэриэһинэй дакылааты **Нина Ту-рантаева** (“Туйахтаах сүөһүлэр ааттарын кар-тата. “Лингводок” плат-форматыгар олобуран”) иһитиннэрдэ. Анна Захарова, Виталий Иванов үөрэхтээһингэ тылы харыстааһынга үөрэх соруудахтарын edu.ispras.ru систиэмэҕэ туттуу туһунан билиһиннэрдилэр.

Марианна Самсонова, “Арктика тылларын экология-та” лабаратыарыйа билимгэ ыстаарсай үлэһитэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтин топонимна-рын “Лингводок” платформа олобуран үөрөппиттэрин билиһиннэрдэ. Оттон **Руслан Анисимов**, ХИФУ Олонхо инсти-тутун дириэктэрин солбуйааччы-та, “Нoo” диэн портал арыйан, онно олонхо суруллан хаалбы-тын, олонхону толорооччулар, олонхо туһунан дааннайдары киллэрбиттэрин кэпсээтэ, истэ-эччилэргэ барытын көрдөрдө. Бу чинчийээччилэргэ да, көннөрү интэриэһиргээччилэргэ да бэрт туһалаах, интэриэһинэй бы-райыак буолбута тутта көһүннэ, салгыы үбүлэнэн, тупсан истин эрэ диэххэ сөп.

AYANA суолунан

Сардана Сивцева, “Арк-тик-Капитал” ХЭТ (дириэктэр М.Н. Евсеев) информацияга отделын салайааччыта, бэрт сонун үлэни ытта сылдыалла-рын кэпсээтэ.

– Биһиги хампаанньабыт эл-бэх бырайыагы олоххо киллэрдэ. Олортон биир киэн туттар бы-райыакпыт – AYANA диэн уску-устубаннай интэлиэккэ олобуран эбэнки тылын платформата. Биһиги манна тобо ылсыбыппыт – туспа тиэмэ. Биһиги мэлдьи Хотугу эргимтэ, Арктика оройу-оннарын дьонун-сэргэтин кытта үлэлээн, алтыһан кэллибит, кинилэр кыһалбаларын таһыттан буолбакка, иһиттэн билэбит. Онон “олохтоох төрүт норуоттар туохха саамай ыктаралларый? Туохха ордук наадыалларый?” диэн ыйыты турбутугар хоруйа биллэр этэ: төрөөбүт тылларын үөрэтигэ-билиигэ (*кырдьык, бу сыллар тухары “төрөөбүт тылы үөрэтии оскуолаҕа баар” дэннэр да, тылы билэр ахсааннаах оҕо, ыччат баар – НГ.*) Онон биһиги бу наадыыйыга олобурубуппун.

Бу бырайыак суолтата тугуй? Оҕолор уонна ычат төрөөбүт тылларыгар интэриэстэрин “көбүтэр”, үөрэтэргэ көбүлүүр. Тылын билэр оботтон “чахчы, мин манньк омукупун” диэн сана-алаах киһи үүнэрэ хайдах курдук улахан суолталааһын! Оттон ол норуот тылыннаах хааларыгар олук уурара саарбахтаммат. Тыла суох норуот атын омуктар быыстарыгар култуурата, үгэһэ,

өйө-санаата суураллар, сүтэр-симэлийэр. Онон айылҕаны, хаһаайыстыбаннай эйгэни сэргэ, тыл эйгэтэ булгуччу баар буолуохтаах. Ол эйгэнэн ким баҕарар кириэн, туттан барыах-таах. Бу кини ханнык эрэ омук бэрэстэбиитэлэ буоларын били-эхтээх, өйдүөхтээх. Онон кини уопастыбаҕа миэстэтэ, оруола эмиэ тутулуктаах.

2019 сыллаахха Нико-лай Апросимовтыын көрсөн, бу туһунан кэп-сэппиппит. Ол кэпсэ-тиибит түмүгэр М.Н. Евсеевкэ кэлбип-пит, идийэни очо-лорго дьокутаат И.И. Андреев өйөөбүтэ. Кини уокуругар 5 на-циональной оройуон киирэрэ. Инньэ гынан,

биһиги сипкэ илдьэ сылдьар-га табыгастаах, барыларыгар сөп түбэһэр бородууксуйаны оноруохха диэн сүбэлэспиппит.

Дьэ, ити курдук 2021 с. AYANA бырайыакпыт “төрөөбүтэ” – дьобус мобильнай сыһыарыы. Бу – оффлайн-тылбаасчыт, ну-уччалыыттан эбэнки тылыгар тылбаастаан биэрэр. Бастаан ону Өлөөн уонна Эдьигээн улу-устарыгар боруобалаабыппыт. Бырайыакпыттар улахан ин-тэриэс баарын көрөн уонна си-бээс мөлтөх эбит диэн, 2022 с. оффлайн-көрүнгүн онгорбуппун.

Бу бырайыагы дойдубут салалтатыгар кытта интэриэһиргээбиттэрэ. 2022 сыллаахха Николай Апросимовка “Норникель” хампаанньа этии киллэрбитэ, сүтэн эрэр Тай-мыыр 4 тылыгар: ненец, долган, энец уонна нгансан тыллары-гар платформаны онгорорго. Бу олунньуга ити бырайыак олоххо киирдэ. Ускуустубан-най интэлиэккэ олобуран атын даҕаны бырайыактарга үлэ ба-рар. “Барбары” пуондатын (дириэктэр А.В. Постников) уонна “Арктика тылларын эколо-гията” лабаратыарыйаны кытта биһиги саха тылын платформа-тын онгорон эрэбит. Атын тыллар өлөн эрэр буоллахтарына, саха тыла син бэтэрээнэн туруктаах да буоллар, сүтэн эрэр тылларга киирсэр. Саха тыла уустук, ман-на араас чопчулааһын ирдэнэр. Биир сүрүн куорпус суох. Ол эрээри биһиги хаһан баҕарар, ыл да туттан барар курдук, судургу уонна табыгастаах платформаны онгоруу гынабыт. Ол – кэм ирдэбилэ.

Бу бырайыак туһунан соторутааҕыта Виталий Обедин телеграм-ханаалыгар “Саха сирин талааннаах чинчийээч-читэ уол өйөбүлү саамай АйТи өттүнэн “инники иһэр” төрөөбүт өрөспүүбүлүкэтигэр буолбакка, Таймыырга булбун” диэбитэ билбэттэн диэххэ сөп. Бастагы өйөбүлү уолга биһиги дьом-мут онгордохторо. Билигин бу “Барбары” пуонданан үлэ эмиэ барар. Онон өссө да санга сонун бырайыактар, ситиһиилэр баар буолуохтара дии саныыбыт.

Ити курдук, “Арктика тыл-ларын экологията” былаһаакка бэрт сонун этиилэри иһиттибит, санга идийэлэр олоххо киирэн эрэллэрин биллибит.

Нина ГЕРАСИМОВА.

БОЛДЬОҔО ААСПЫТ БОРОДУУКСУЙА: бобуу кытаатыаҕа

Блокировка систиэмэтэ киирэр

Кэлинҥи уонча сылга болдьоҕо ааспыт бородуукта атыытыгар сокуон мэктиэлээбит бобуулар киирдилэр. Киирэ да тураллар. Холобур, бу сылтан болдьоҕо ааспыт бородууктаны атыыга таһаарбат туһуттан блокировка систиэмэтин үлэлэтэн эрэллэр. Муус устар 1 күнүттэн блокировка мэхэни-исимэ – табах бородууксуйа-атыгар, кегилээх пиибэҕэ, ыам ыйын 1 күнүттэн – үрүҥ аска, хахта-ах ууга, хара, кыһыл искэххэ, сэтинньи 1 күнүттэн БАД-тарга, кэсмиэтикэҕэ... Чэ, ити курдук хас эмэ түһүмэбинэн салгыы бара туруоҕа. Бэл, атахпыт таҥаһа кытта “блокировкалаах” буолар үһү.

“Блокировка систиэмэтэ хайдах үлэлиир баҕайтай?” диэн билбэт киһи мунаарыан сөп. Булгуччу маркировкалар бородууксуйалар куодтарын сканердаат-ахтарына, судаарыстыба маркировкатын дааннайдарын кытта тэнниир кыахтаныахтара. Сүрүнэ, хаасса интэриниэккэ холбоммут буолуохтаах үһү. Оттон интэриниэт арахсыбыт кэмигэр бэйэтин базатын дааннайын көрдөрүүҕэ. Онтубут саамай уһаабыта иккилии чаас буола-буола “саҥардылла” турар буолуохтаах үһү.

Нэһилиэнньэ үгүс арангата бу саҥа систиэмэни улаханлык сэнээрбэт курдук эрэри, туһугар туһалаах буолуо диэн эрэнэбит.

Туох уратылаахтарый?

Табаары онгортон таһаарааччы туһаныллар болдьобун хайаан да ыйар эбээһинэстээх. Ону сокуон ирдиир.

“Харайыллар болдьох” (срок хранения) уонна “туһаныллар болдьох” (срок годности) диэннэр бааллар. Балар туох уратылаахтарый?

Харайыллар болдьоҕо ыйыллыбыт буоллабына, бу кэм устатыгар табаар амтана, сыта-сымара уларыыа суохтаах. Болдьоҕо ааспыт кэннэ сөптөөх усуллубуйаҕа хараллыбыт табаар дүһүнэ, амтана, сыта-сымара тутасыйан сөп, ол эрэри сииргэ куттала суобунан аабыллар.

Туһаныллар болдьоҕо ааспыт табаар доруобуйаҕа кутталлаах буолуон сөп, ол иһин болдьоҕо ааспыт табаары атылыыр кытаанахтык бобулар. Хараллар болдьох туһаныллартан кылгас буолар.

... түгэннэр тахсаллар

Улахан маҕаһыннар болдьоҕо ааспыт аһы-үөлү атыылаан эппиэккэ тардыллыахтарын, суукка төттөрү-таары таскайданыхтарын, ыстараап төлүөхтэрин баҕарбаттар. Аныгы үйэҕэ, интэриниэт, социальной ситим сайдыбыт кэмигэр, онно-манна уһуллан, ааттарын-суолларын киртитэллэрэ, ол кинилэргэ ночнооттоох эрэ өттүнэн дыайар. Ол гынан баран болдьоҕо тахсыбыт бородууктаны атылыыр түгэн син биир баар. Дьокуускайга, сүрүннээн, биирдии-иккилии түгэн тахсар эбит буоллабына, ордук мөлтөх суоллаах-иистээх дьон, хотулар, моһуогураллар.

Былырын баччаларга **Муома борокоратуурата** оройуон балыһатыгар ыарыһахтары аһатарга кэһиилэр тахсыбыттарын бэлиэтээбитэ. Бэрэбизркэ кэннэ балыһаҕа болдьоҕо тахсыбыт бородуукталары харайан сытыараллара биллибитэ. Сурах хоту иһиттэххэ, бу бородуукталарынан стационар отделениетыгар эмтэнэр ыарыһахтарга ас бэлэмниэхтээхтэрэ эбитэ үһү. Бу итэҕэһи түргэнник суох гынарга күһэйбиттэрэ. Маны таһынан, оройуон балыһатын стационарнай отделениетын салайааччыта, административ-

90-с сылларга маҕаһыннар ас-үөл мэлийбит кэмэ этэ, долбуурдар кураанабынан көрөн тураллара. Дьон кэпсииринэн, болдьоҕо тахсыбыт дьааһыгынан кэнсиэрбэни ылан сииллэрэ үһү. “Сүһүрэрбит буолуо диэн салла саныырбыт эрэри, испит-үөспүт этэнгэ аһарара. Кэлин куртахпыт моһуоктуур буолла, онтубут да эбиилэстэҕэ”, – диэн мунгатыллар.

най эппиэккэ тардыллыбыта. Онто сэрэтиинэн мунурдаммыта.

Хоту улуу-старга социальнай суолталаах бородуукталары “**Якутопторг**” АУО тиэрдэр. Олохтоохтор “соробор болдьоҕо тахсыбыт эбэтэр субу тахсан эрэр бородуукталары аҕалаллар” диэн хаста да этинэн тураллар. 2022 сыллаахха, чэхчы, хампаанньа бу дьыалаҕа эппиэккэ тардылла сылдыбыта. **Абыйга** болдьоҕо тахсыбыт бородуукталары атыылаан, ону оройуон борокуратуурагыгар үгсэ, дьыала салгыы өрөспүүбүлүкэ борокура-тууратыгар тийиэн, балай эмэ сүпсүлгэн тахсыбыта. Дьыала көбүтүллүбүтэ эрэри, “административнай быраабы ба-стакы кэһии” диэн, эмиз сэрэтиинэн мунурдаммыттар. Дьингэ, сокуонҥа ыйылларынан, тэрилтэ 300–600 тыһ. солк. диэри ыстарааптаныабын сөп этэ даҕаны...

Хоту саахар, бурдук, ириис, мас арыыта курдук сүрүн бородуукталар (балар харайыллар кээмэйдэрэ үһүн) үксүгэр сөбүгэр болдьохтоох тийэр эбит буоллахтарына, оҕуруот аһыгар, сымыкка дьэ кыһалҕаны көрсөллөр. Оҕуруот аһын урбаанньыттар таһаллар. Сибиэһэйэ суох диэн сымнатан этии, олус сымнаан-уулан хаалбыт, аҥаарын киһи кыайан сизбэт буолбут оҕуруот, үүнээйи астары атыыланаллар. Адьас буорту буолбуту бырагаллара буолуо эрэри, “сиэниллиэн сөп” диэбиттэрин аҥаар кырытыттан атыылаан иһэллэр. Итиччэ ыраах тийээн илдьэн баран ороскуоту көрсүөхтэрин баҕарбаттар. Ону ким да үгсэччэ маҕаһыннар баҕарбат. Сымыыт хаһаанҥы буолара биллибэт, буһардахха уоҕаһа күп-күөх буолар. Чэ, ити курдук.

Дьокуускайга тостерга анаммыт сыпсымнаҕас килиэби атыылыллар. Онтубут болдьоҕо, албаһаабат буоллаһына, 3–4 эрэ күн. Ааста да кууран-хатан, устунан курсуйан барар. Бу килиэби атыыга ылан баран кыайан батарбакка, нэдиэлэни нэдиэлэнэн маҕаһыннар долбууругар ууран туруораллар. Ыксыы сылдыар киһи көрбөт, харбаан ылаат бара турар. Биридэ бэйэм оннукка түбэһэн турабын. Дьыэбэр кэлэн көрбүтүм – быһыллыбыт килиэптэр

“Оо...” – эрэ диэтэ, харчыбын төннөрдө. Арай оҕо ылан сизбэт буоллун? Түүнүккэ туох-туох кыйманнас үөн баара биллибэт. Манньык түгэнгэ дьон доруобуйатын сүһүрдэр аһы атыылаабытын иһин үгсүһэн маҕаһын салалтатыттан кэм-пэнсээссийэ көрдүөххэ сөп.

Босхо түгэтиэхтэрин сөп дуо?

Былырын от ыйыгар “болдьоҕо тахсан эрэр бородууктаны тоҕо босхо түгэтиэхтэрий?” диэн кэпсэтии тахсыбыта. Дойду салалтатын таһымыгар. “Сизрээх Арасыйа” дьокуутааттара “таах бырабыах оннугар маҕаһыннар анал пуолкаларга ууруохха, наадыар дьон ылан аһыахтар этэ эбэтэр социальной тэрилтэлэргэ түгэтиэххэ сөп” диэн этии киллэрбиттэрэ. Сыл саҕаланытыгар Госдума бу сокуон бырайыагын саарбахтыырын биллэрбитэ. Дьон доруобуйатыгар охсуулаах буолуон сөп диэн.

Олоххо киирэр да түгэнигэр, манти-быт кэккэ күчүмэбэйдээх. Тэрилтэлэр, би-ирдиилээн урбаанньыттар нэһилиэнньэҕэ бородууктаны босхо түгэтэр буолла-хтарына, нолуогу син биир төлүүллэр эбит. Онон, нолуогу төлүү-төлүү босхо түгэппиттэрэ кинилэргэ ороскуоттаах буолар. Быраҕан кэбиһэллэрэ быдан судургу буолан тахсар.

Ааспыт сыл бүтүүтүгэр ырытыы онорбуттар. Ол түмүгэ манньык: Арас-ыйа 40 % олохтооҕо болдьоҕо субу тахсаары турар бородуукталары удамыр сыанаҕа атыылаһарга эбэтэр босхо ылар-га баҕалаабын биллэрбит.

Ыстараап төһөнү?

Өскөтүн маҕаһын болдьоҕо тахсыбыт бородууксуйалары атыылыыр буоллабына, административнай эппиэккэ тардыллар. Ол табаары хайаан да киһи атыыласпыт эбэтэр сиэн баран сүһүрбүт буолуохтаах диэн буолбатах. Маҕаһын долбууругар турарын көрөн үгсүөххэ сөп. Ол ыстарааба төһөнү?

	Маннай тутулуннахтарына	Иккиһин хатыланнабына
Биирдиилээн дьон	1 000–2 000 солк.	2 000–5 000 солк.
Дуоһунастаах дьон	3 000–10 000 солк.	7 000–15 000 солк. эбэтэр 1 сылга диэри тэрилтэни салайара бобулар
Урбаанньыттар (ИП)	10 000–20 000 солк.	15 000–30 000 солк. (соробор “просрочканы” уһулуунан мунурданаллар)
Тэрилтэлэр	20 000–30 000 солк.	30 000–50 000 солк. (соробор “просрочканы” уһулуунан мунурданаллар)

Оттон киһи сүһүрүүлээх, өлүүлээх буоллабына, холобунай эппиэккэ тардыллар.

	Ыстарааба	Булгуччула-ах (обязательнай) үлэ	Күһэлэнг (принудительнай) үлэ	Көһүлэ быһыллар
Сүһүрдэх-тэринэ	300 000 солк. диэри эбэтэр икки сыллаах дохуотун кээмэйэ	360 чааска диэри	2 сылга диэри	2 сылга диэри
Киһи улахан-нык сүһүрэр эбэтэр өлөр түгэнигэр	100 – 500 000 солк. эбэтэр 1-3 сыллаах дохуотун кээмэйэ	5 сылга диэри	5 сылга диэри	6 сылга диэри (сорох түгэнгэ 500 000 солк. диэри ыстараап)
Хас да киһи өллөбүнэ			5 сылга диэри	10 сылга диэри

Көрөрбүт курдук, ыстараап суумата балай эмэ. Соробор киһи эрэнэр да маҕаһыннар, көрбөккө хаалан, болдьоҕо ааспыт бородууксуйаны атыылыы турар буолуохтарын сөп. Биир да күн аастын, болдьоҕо ааспыт аата ааспыт...

Диана КЛЕПАНДИНА.

2014 сыллаахха Өлүөхүмэ улуунун Олом кыракый учаастагыттан үс саастаах Карина Чикитова мунан, хара тыаба 12 күн устата сылдьан тыыннаах хаалбыта. Бу түбэлтэ өрөспүүбүлүкэ олохтоохторун улаханлык долгуппута. Сүүсчэкэ быыһааччы уонна волонтер кыракый кыысчааны көрдөөн, ити энээр сири-уоту биир даҕаны миэтэрэни ордорбокко тинсирийбиттэрэ. Күн аастабын аайы адырба кыыллар баар сирдэригэр кыысчаан “тыыннаах ордуубута буолуо” диэн санаа умулуннар умуллан испитэ. 12-с хонугар быыһааччылар кыысчаан от быыһыгар тыыннаах сытарын буланнар, Саха сиригэр дыоно бары да үөрбүппүт, долгуйбуппут.

Бу дынг олоххо буолбут түбэлтэни Марианна СИЭГЭН хамаандата “КАРИНА” диэн киинэ онгортон таһаарда. Киинэбэ кыра кыысчаан ытын кытары түг тыаба 12 хонук устата аһаабакка, уу испэккэ сылдьан тыыннаах хаалбытын хайдах баарынан көрдөрөллөр. Киинэ туһунан туруорааччы продюсертан бэйэтиттэн кэпсиригэр көрдөстүбүт. Карина оруолун икки сыллаабыта биэс саастаах София Прибылых оонньообута. Киинэ бэрт сотору, муус устар 11 күнүгэр, көрөөччү дьүүлүгэр тахсыахтаах.

– Марианна, туох санааттан Карина Чикитова туһунан киинэ устарга санаммыккынай?

– Бу түбэлтэ элбэх киһини долгуппута, сөхтөрбүтэ. Ол иһигэр миигин эмиэ. Оччолорго, биһиги оруобуна Айыы Уолун туһунан киинэ устубут сылбытыгар, бу кыысчаан сүппүтэ. Аны туран, “Сайсары күөлгэ” диэн киинэ сынаарыйын суруйа сылдьар кэмим этэ. Ойуу көрдүүр кэмнэригэр өрөспүүбүлүкэ дыоно бары даҕаны улаханлык долгуйбуппут, хайдах түмүктэнэрин сангата суох күүппүппүт. Дьэ, онтон кыыһы булбуттарыгар, үчүгэйдик түмүктэммитигэр төһөлөөх үөрбүппүт буолуой?! Ол кэннэ хайдах эрэ бу түбэлтэ санаабыттан араппатаба. Дөрүн-дөрүн “киинэ устубут киһи” диэн санаа киирэн тахсааччы. Арыт Үөһээттен кэлэр курдук. Үчүгэйдик түмүктэнэр сюжеттаах киинэ, биллэн турар, көрөөччүнү барытын да долгутар, ытатар, дыоллуур, кынаттыыр. Карина Чикитова “иккис ийэм” диэн ааттыыр киһитэ Альбина Черепанованы кытта “Хаар кынат” диэн киинэбэр үлэлэһэ сылдьыбытым. Кини миэхэ Карина туһунан кэпсээбитэ уонна: “Питердэр, москубалар Карина туһунан киинэни устаары миэхэ хаста даҕаны тахса сылдьыбыттара. Мин олох сөбүлэспэтэбим. Биһиги норуоппут итэбэлиин, ыар дьылбатын, олобун-дыаһабын көрдөрүүнү саха киһитэ эрэ табыаба. Бу эйигин кытта үлэлэһэн баран, бигэтик эйиэхэ санаам сытта”, – диэбитэ. Бастатан туран, кыыһы бэйэтин кытары көрсөн баран өйдүбүм диэбитим.

Биридэ Альбина Прокопьевна Каринаны илдэ кэлбитэ. Кыыһы бэйэтин кытта кэпсэтэн көрөн баран, Карина, чаччы, бу олоххо улахан “миссиялаах” кэлбитин, мээһэбэ тыыннаах хаалбатабын тутта өйдөөбүтүм. Өр кэпсэппиппит, мин киинэбин онгору сылдьарбын көрдөрбүтүм. Кыыһым тутта хараба уоттана түспүтэ уонна эмискэ: “Мин туспунан киинэни устууга эн ылсыан дуо?” – диэн бэйэтэ ыйыппыта. **Бу быыһаа кыыс түг тыаба 12 хонук сылдьан хайдах тыыннаах хаалбыта, тулуура, олоххо тардыһыта, санаа-**

тын күүһэ биһигини эрэ буолбакка, аан дойду дыонун сөхтөрбүтэ. Карина туһунан киинэ, бу үлүгэр олохпут айгыраан турар кэмигэр тахсара, чаччы, кэмэ эбит. Билигин төһөлөөх дыон санаата түгэн сылдьарый?! Бу кып-кыракый хорсун кыысчаан олоххо тардыһыта төһөлөөх киһини кынаттыай, сирдизэй?! Тыыннаах хаалар туһугар мөхсүү, хайдахтаах да балаһыанньаттан тахсыы, сөптөөх суолу тобулуу – бүгүнгү күммүт ирдэбилэ. Бу киинэ кэннэ киһи олобу атыннык көрүөбэ.

– Киинэ устуутун хаһан саҕалаабыккый, төһө өр устубуккутуй?

– Үлэбин 2020 сылтан саҕалаан киирэн барбытым. Киинэбитин хайдах истииллээн устарбыт, үп-харчы көрдөөһүнэ уустуга. “Тизер-заявка”

“КАРИНА” —

устубутум. Онно бэйэм балтыбын устубутум, оччолорго кыра этэ. Каринаны кытары ымпыгар-чымпыгар тийэ кэпсэтэн, ырытан баран, киинэни 2021 сылтан устубутунан барбыппыт.

Артыыстар норуокка бааллар

– Артыыстары төһө өр көрдөөбүккүтуй? Идэлээх артыыстар оонньообуттара дуо?

– Вячеслав Лаверновы кытары үлэлиирбин олус сөбүлээбитим, дьэ чаччы, дьиссипилинэлээх, чуолкай уонна ис киирбэх (телегеничай) артыыс. Онон киниттэн атыны бу киинэбэ көрбөтөбүм. Славаны сөбүлэһиннэрэн ыгыран ылбытым.

Кинини кытары киһи тапсан үлэлиир. Карина ийэтин оруолугар **Мария Кычина** оонньообута. Бу кыыс “Хаар кынат” диэн олонхо-фэнтезигэ кастингга кэлбитэ. Хомойуох иһин, ол киинэбэ кастинны аспатаба. Ол гынан баран бу кыыһы өйбөр хатаан кэбиспитим. Хас биирдии киинэбэр кастингга кыттыбыт, уһуллубут артыыстары барыларын оннук “хатыыбын”, дааннайдарын ылабын, уопсайынан, картотекабар киирэн хаалаллар. Арыт сынаарыйы артыыһы харахпар “көрөн” олорон суруйабын. “Машаны айылбаттан талааннаах” диэн төбөбөр хатыы сылдьыбытым. Кини билигин Москубага үрдүк үөрэбин бүтэрэн үлэли кылдьар, атын эйгэбэ. Карина эһэтин оруолугар Пётр Баснаевы тутта харахпар көрбүтүм. Кинини кытары “Айыы Уолун” устухпуттан үлэлэбиппит. Бу киинэбэ идэлээх артыыстартан **Пётр Баснаев, Вячеслав Лавернов, Павел Колесов** уонна **Павел Ченянов** кыратык көстөн аһар. Уоннаабылар – киинэбэ буолуохтааҕар, урут хаһан даҕаны камерага уһуллубатах, норуоттан тахсыбыт артыыстар.

– Саха тэлэбиидэннэтин сэрийэллэрин көрдөххө, көннөрү дыон да бэркэ оонньоур буолбуттар.

– Оннук эбит. Холобур, Карина эбэтин оруолугар **Сандаарыйа Ноговицына** диэн олус талааннаах, ураты киһи оонньообута. Мин эмээхсиним туох даҕаны кырааската-самааската суох дэриэбинэ киһитэ буоллаба. Онон саастаах артыысканы буларбытыгар балаҕа уустуктары көрсүбүппүт. Билинги саастаах артыыскалар, дыахталлар бары кэриэтэ сирэйдэрэ-харахтара, хаастара энгин онгоһуллубут буолар. Аныгы кэм дыоно буоллахтара. Онон ыксаан, биллэри биэрбитим. Тиһэбэр “эбээбитин” булбуппут. Сандаарыйа видеовизиткатын ыйпытын кэннэ тутта ыгыран ылбыппыт. Хас да күн буолан

баран, кэлэн бэйэтин көрдөрбүтэ. Дьэ, “эбээбит субу сылдьар эбит” диэн буолбута.

Дьэ, София – тулуурдаах кыыс эбит

– Бука, сүрүн оруолу толоруохтаах кыракый кыыһы өр көрдөөбүт буолуохтааххыт. Төһө элбэх кыыстан талан ылбыккый?

– Каринабыт оруолугар элбэх кыыһы сыымайдаабыппыт, өр көрдөөбүппүт. Кыыс оруолугар, уопсайа, 328 оҕо сайаапка ыйыппыта. Киһи да күлэр ээ, сорохтор уол оҕо хаартыскатын кытары ыйыппыттар этэ. Ол быыһыгар омуртар кытары баҕаларын биллэрбиттэрэ. Ситинник сааһынан, дьүһүнэ майгынныыры сыымайдаан-сыымайдаан 40-ча оҕону хаалларбыппыт. Ол кэннэ сыыйылан, бастагы боруобалааһынга уонча оҕо хаалбыта, онтон икки оҕону хаалларбытым. Софиябыт ыттаах хаартыскатын ыйыппыт этэ. **София киирэтин кытары “бу сылдьар эбит” диэн тутта билбитим. Бары хамаанданан сүбэлэһэн баран, Софияны талбыппыт. Харах элбэҕи быһаарар. Дьэ, дыкти, Карина уонна София харахтара үгү-үкчүлэр. Харахтара умайар, ол уот иһигэр олох көстөр, чаччы, “тыыннаах” харахтар.**

– Тыый, дьэ, буолар да эбит... Кыра оҕону сүрүн оруолга устуу бэйэтэ туһунан уустук. Оҕо тулуйуон, сахалыы сангарыан, тугу этэргитин энкилэ суох толоруон наада.

– Хайа да туруорааччы оҕону кытары үлэлири ыарырбаттар, быһата, сөбүлээбэт. Ол иһин бу киинэни бэйэм туруорарга быһаарыммытым. Оҕолору кытары сыһыаным олус үчүгэй. Бэйэм арыт “оҕо” буолан хаалабын. Софианы кытары үлэлиирбитигэр оонньоу сылдьар курдук ньыманы тутуһан устубуппут. Сорох ыарахан түгэнтэ, уустук хартыынаба бэйэм көрдөрөр этим. Василина диэн Өлүөхүмэ бэйэтин оҕото дублёрдаабыта. Бу кыыс уустук сыаналарга улаханлык көмөлөспүтэ. “Манньык гынабыт” диэн көрдөрбүтүм кэннэ, кыргыттарым иккиэн күл да күл, үтүгүн да үтүгүн буолаллар. **Оҕо уонна ыт иккиэн киһи салайытынан сылдьыбаттара өйдөнөр. София**

ДЫНГ ОЛОХХО БУОЛБУТ ТҮБЭЛТЭТТЭН

каадырга баар буоллабына, эйигин ким да истибэт, бэйэтэ ытын кытта олорор. Сорох каадыры кыыс ыттын хайдах сылдыалларынан устубуппунт. Саха лаайката, саатар, дрессировкаба төрүт бэриммэт эбит. Хата, иккис сценариспыт Мария Находкина иккис идэтэ – зоопсихолог. Кини бу ыты кыратыттан үөрэтэн, “кэпсэтэн”, сорох түгэнгэ, бэл, артыыстардааҕар бастакы устууттан табыллара. **Оболору кытта үлэлиир олус интэриэһинэй, сэргэх уонна уустук диэххэ сөп. Кыратык да хомотон кэбистэххинэ, эйиэхэ итэбэлэ сүтэр.** Ол иһин сэрэнэн-сэрбэнэн сагарабын. Киинэбит устуутун былаанныырбытыгар: “Кыыс ытыыр көстүүтүн саамай бүтэһигэр туруорабыт”, – диэбитим. Оҕобут барытыгар үчүгэйдик уһуллан баран, саамай бүтэһигэр ытыахтаах. “София, эн дынг-нээхтик ытыахтааххын. Аан дойду дыно эн сымыйанан ытаахтааххына, итэбэйиэхтэрэ суоҕа, эн кинилэр дууһаларын таарыйахтааххын. Карина диэн күүстээх оҕо туһунан эн илэ көрдөрөбүн, онон олох дынг-нээхтик ытыахтааххын”, – диэн кэпсэппитим. “Сөп, эдьий”, – диэтэ кыһым. “Мин эйиэхэ билигин дынг-нээхтик кыһырыабым. Ону эн итэбэйбэкин эрэри, хомойон ытыгың”, – диэтим. **Эмискэ оҕобут ис-иһиттэн ыгыллан дынг-нээхтик харабыттан уу-хаар баһан, киһи эрэ аһынаах курдук, уһун да уһуннук ытаан киинэ барда. Биһиги бары куйахабыт күүрдэ, соһуйдубут. Кыыс ийэтэ ыксаата, мин эмиз ыксаатым.** “Стоп!” – диэппин кытары, кыһым “хайа, эдьий, табылынна дуо?” диэн ыйыппытыгар, бары тизэрэ кэлэн түһэ сыстыбыт.

– **София төһө тулуйбута? Бука, ыарырбаттаҕа буолуо, бэл, улахан дыон тулуйбаттар.**

– София, сөбүөхпүт иһин, улахан киһитээбэр тулуурдаах эбит. Оҕо оҕо курдук куттаммыт түгэннэрэ бааллар этэ. Артыыстарбытыгар барыларыгар усулуобуйа онгоро сатаабыппыт. Эппитим курдук, кыыспытыгар уонна ыппытыгар иккиэнэригэр дублёрдаах этибит. Софиябыт биэс саастаах, Наадабыт биэс ыйдаах. Өлүөхүмэттэн “Умка” диэн дублёр ыты булбуппунт. Бары балаакканан олорбуппунт. Онон сылайдахтарына, баран сыннааналлар, утуян ылаллар, оонньуулар.

Наада

– **Истигэн баҕайы ыты хантан булбуккутуй? Анаан үөрэтиллибит ыт дуо?**

– Наада – аймахтарым ытара. Ыт көрдөөн киинэн барбытым. Дынг-нээх Наада дворянин буоллаҕа, лаайка энгин буолбатах. Бу киинэ киэн эйгэбэ тахсар, онон хайаан даҕаны саха лаайкатын көрдөрөр сыаллаах этим. Уопсайынан, хас биірдии киинэбэр, саха төрүт кулутураһын, уратыһын, үгэһин көрдөрө сатыбын. Бастакы тизергэ эмиз күөх харахтаах саха лаайкатын булан устубуппунт. “Киинэбэ саха лаайкатын көрдүүбүн” диэн биллэри ийэрбитим. Онно арай ийэм балта: “Марианна, биһиги ыппыт төрөөрү сылдыар”, – диэн суруйбута. Ол эдьийим Саргы Улахан Аанҕа олорор. Ыппыт кулут тутар 8 күнүгэр төрөөбүтэ. “Түөрт уол уонна биір кыыс” диэбитигэр биһиги үөрүү бөҕө буолбуппунт. Биһиэхэ тыһы ыт наада этэ буоллаҕа. Онон ыппыт аһара улаата илигинэ киинэбитин түргэнник сабалыырга быһаарыммыппыт. Маша Находкина ыппытын ылан хамаандаҕа үөрэппитэ. Ыппыт киинэ кэннэ, бу соторуаабыта, үйэтин тухары хаартыскаҕа түһэ сылдыбыт курдук, хаартыскаҕа түһүү бөҕө. Наадабыт майгыта-сигилитэ холку, сымнаҕас, истигэн.

– **Карина бэйэтэ киинэни көрбүтэ дуо, туох дын санаатын эттэ?**

– Карина киинэ кыра лоскуйдарын көрбүтэ эрэри, бүтүннүү көрө илик. Эмиз кэтэһэ аҕай сылдыар. Үлэлиир дыон киинэни эрдэ-сылла кимиэхэ даҕаны көрдөрбөппүт. Киинэ син биір төрүү илик оҕо кэриэтэ буоллаҕа. Бүтэ илик киинэни киһи кимиэхэ да көрдөрбөт.

Быһааччылар бааллар эбит – дынг дьоруойдар

– **Уус-уран киинэттэн олоххо чакчы буолбут киинэни устуу туох уратылааҕый, төһө уустугуй?**

– Дынг-нээх буолбуту киинэ гынан таһаарар уустук. Бу санаахпына, мин хас даҕаны киинэбэр дынг олоххо буолбут түбэлтэттэн устубут эйиппин. “Айыы Уола”, “Мой убийца” эмиз “Сайсары күөлгэ түбэлтэ” диэн айымньытан ылыллан устуллубута. Бу – олоххо буола сылдыбыт түбэлтэ. Манньк киинэлэри устууну ыарахан диэбэккэ, атыннык этиэххэ сөп. Киһи дынг олоххо буолбуту убаастаан-ытыктаан туран ханнык түгэни киллэрэрэ-киллэрбэтэ, тугу көрдөрүүххүн баҕарарың-баҕарбатың уустук. Туруорааччы туохха ордук болломтотун уураһын көрөр буоллабым. Түгэннэри талан ылан таһаарарың олус улахан суолталаах. Уус-уран киинэ буоларын быһыытынан бэйэбиттэн айыы баар. Холобур, сүрүн быһааччы оруолун Вячеслав Лавиринов оонньоото. Хас даҕаны быһааччыны кытары кэпсэтэн көрбүппүт. Слава оруола – хомуур уобарас. Холобур, Николай Находкин – быһыы сулуоспа начаалынньыга. Киинэттэн элбэҕи ыллым. Кини тылларын биһиги артыыспыт саҕарар. Киинэни өйдөөн көрдөххө, быһааччы, дынгэ, манньк тыллары саҕарбат, начаалынньык эрэ этиэн сөп. Ону уус-уран киинэ буолан, быһааччы уол саҕарарын курдук онгродубут. Силиэстийэлиир үлэ түмүгэ бу киинэни онгорорбор улаханчык көмөлөстө. Бэйэм да дэтэктиип жанрын олус сөбүлүүбүн.

– **Быһааччылары кытары үлэстээхит аҕай дии?**

– Үлэлэһэн бөҕө буоллаҕа. Быһааччылар хайдах курдук ыарахан үлэбэ сылдыалларын, манна үлэлиир дыон тулуурдаахтарын, санааларынан күүстээхтэрин, идэлэригэр бэриниилэ-эхтэрин, эппиэтинэстээхтэрин олус сөхтүм. **Валерий Андросовы, Афанасий Николаевы, Николай Находкины** кытта билсэн бараммын, бу дыон олох хоһуун дыон эбит диэн өйдөөтүм. Киинэ устар кэммитигэр кэлбит дыон: “Дьэ, эһиги, киинэ устааччылар, олох фанат эбиккит!” – диэн биһигини сөбөн барааччылар. Киинэ устубут киһи чакчы тохтообот, ыары курдук... бара турар. Кинилэр эмиз оннуктар эбит. Валера Андросов, көрдөһүүбүтүн быһа гыммакка, устар кэммитигэр кэлэн сүбэлээн, ыйан-кэрдэн биэрбитэ. Быһааччылар туохтарын да ырааһан туран үлэлииллэрин хайдах баарынан көрдөрдүбүт.

– **Туох да диэбит иһин, дьэ, уустук уонна эппиэтинэстээх үлэлээх**

дыон.

– Дьон олобун быһыы уолаттары “дынг-нээх дьоруойдар – кинилэр” дии санаатым. Чакчы да, оннук эбит. Хас биірдии быһыы киһилэрин туһугар, бэл, бэйэлэрин олохторун толук ууруохтары сөп. Кыра саастаах көрөөччүлэр кинилэр дьоруойдуу быһыыларын көрөн улаатыахтаахтар! Билигин манньк киинэлэр суохтарын кэриэтэ, ол кистэл буолбатах.

Былырыын Турцияҕа улахан сир хамсааһына буолбута. Онно 50 тахса тыһыынча киһи өлбүтүн истэ-билэ сырыттааххыт дии. Мин онно тийиэн документальнай киинэ устубутум. Дьэ, онно бааллар этэ – дынг-нээх дьоруойдар! Субу өлөөрү өрө мөхсө, олохторун бүтэһик мүнүүтэлэрин ааҕа сытар дыон тыннарарын өрүһүгэр быһааччылары илэ көрбүтүм.

Сахам дьоно сөбүлүү диэн эрэнэбин

– **Киинэни устарга туох уустугу көрсүбүккүтү, барыта санаа хоту табыллан испитэ дуу?**

– Киинэни устарга уустук баар бөҕө буоллаҕа. Суолбут-ииспит суоҕа эмиз улаханчык атахтаабыта. Ардаабытын кэннэ 18 килэмэтирдээх сиргэ балта-раа чааһынан тийиэр этибит. Устар хамаанда үлэтэ хас биірдии хамсаныта, үлэтэ-хамнаһа барыта бириэмэнэн этэ. Онон төрүт ханна даҕаны тардыллыа суохтааххын. Кыратык да уһаахтааххына, тардылыннааххына, исписэлиистэр харчылары барыта аабылла турар. Манньк уустугу киинэ устааччылар бары кэриэтэ көрсөр буолуохтаахтар.

– **Уопсайа, төһө суумаҕа уһуллугут, ким эмэ үбүлээбитэ дуо?**

– Бу киинэ сыаната – бүгүнгү туругунан 28 мөлүйүөн. Устарбытыгар субсидия ылбыппыт. Ону сэргэ үбүлүүр успуоссардары булбуппунт. Бэйэбит да харчыбытын укпуппунт. Ороскуоппунт үрдээн иһэр. Хас дойду аайы эрэк-элээмэлэнэр үппүт-харчыбыт эмиз тус-туһунан.

– **Киинэни көрөөччү ылыныа дуу, суох дуу диэн, бука, долгуйа аҕай сырыттаһын буолуо... Табылынна дии саныгың дуо?**

– Киинэг син биір төрөппүт оҕон кэриэтэ буоллаҕа. Ийэ оҕотун тап-

тырың курдук таптыгың, ылынаҕын, табылыңна дии саныгың. Бу киинэни 13-тэ тангыбыт. Санаан көрүң, төһө уһуннук таңгы барбытын. Киинэбитин таңмыппыт сылтан орто. **Дьэ, сүүс бырыһыан табылыңна диэн баран, көрдөрүүгэ таһааран эрэбит. Ол иһин сахам дьоно ылыныа, сөбүлүү диэн бүк эрэнэбин!** Көрөөччүлэр хайдах ылыналларын, биллэн турар, долгуйа күүтэбин. “Кинилэр эрэ сөбүлээтэллэр” диэн баҕа санаалаахпын.

– **Ханнык киинэ күрэхтэригэр барар былааннааххыт?**

– Киинэ бэстибээллэригэр ыңыраллар. Бу киинэ – бэстибээл киинэтэ буолбатах, онон олох биэриэхпин баҕарбаппын. Көрөөччүгэ анаммыт киинэ. Ол гынан баран, аан дойдутааҕы бэстибээллэргэ, баҕар, биэриэхпит, көстөн иһиэ.

– **Марианна, уопсайынан, эн бу хаһыс киинэҕиний?**

– “Карина” продюсер быһыытынан тохсус киинэм эбит. Оттон туруорааччы быһыытынан бастакыбын бу киинэбэ холоннум. Саҕа үс киинэм бакаа “Постпродакшнҕа” онгоһулла сылдыар. “Сэмэнчик”, “Айыы Уола”, “Сайсары күөлгэ түбэлтэ (Мой убийца)” уо.д.а. устубутум. Билигин “Хаар кынат” диэн фэнтези-киинэ онгоро сылдыабын. Аа-тын өссө уларытыам дии саныыбын. Олонхо фэнтези-киинэ, онон үксэ көмүүтэр графиката. Атын дойду көм-пүүтэр графикаларыгар үлэлэһэ сылдыабыт. Бу киинэбитин быһыы таһаарыахпыт диэн эрэнэбин. Уопсайынан, билигин олус уустук кэм, хамсык да мэхэйдээтэ. Киинэбит Саха сиригэр, Арасыйаҕа эрэ буолбакка, тас дойду-га эмиз тахсыахтаах. Оннук сыаллаах-соруктаах үлэлэһэ сылдыабыт.

– **Тобо Сизгэн диэн араспаанньаны ылыммыккыный?**

– Араспаанньабын уларытаахпын баҕарбытым уонча сыл буолла. Ол иһин бэйэм төрдүбүн хасыһан баран, бу араспаанньаны ылыммытым.

– **Марианна, чакчы даҕаны, 12 күн түн тыаҕа сылдыбыт хорсун кыыспытын үйэтитэр, киэн эйгэбэ таһаарар киинэни ылан устубутун хайҕаллаах. Бэйэң да эппитин курдук, олохпут саамай ыар кэмигэр дыон санаатын күүһүрдэргэ уһуллубут, тахсыты киинэ эбит. Сахан дьоно сөбүлүүхтэрэ диэн бүк эрэнэбин.**

– Карина саха норуотугар, биһиэхэ, туохха да тэнгэммэт күүстээх санаа, ис кыах, олоххо тардыһы, тулуур, дылуур, дыккүөр бэлиэтэ буолар. Ону бу киинэнэн өйдөтө, көрдөрө са-таатым. Ону сэргэ бу киинэнэн бы-һааччылар үлэлэрин, эр санааларын, хорсун быһыыларын көрдөрүүхпүн баҕарбытым. Ону ситистим дии са-ныыбын.

Эһиэхэ, “кыымнарҕа”, “ситимнэргэ”, урут бииргэ алтыһан үлэли сылдыбыт биір идэлээхтэрбэр, махтал буолу-охтун.

Сэһэргэстэ
Туйаара СИККИЭР.

ФРУМЕНТИЙ САФРОНОВ:

“Кэннибин хайыһан көрдөхпүнэ, кэмсинэрим, хом саныырым бу олоххо суох”

Дьэ кэргэниниин

СӨ култууратын туйгуна, СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ, “Гражданской килбиэн” бэлиэлээх, СӨ култууратын уонна ускуустубатын бочуоттаах үлэһитэ, Сунтаар, Ньурба улуустарын, Түбэй Дьаархан, Акана нэһилиэктэрин бочуоттаах олохтооҕо, дыраама уонна киинэ артыыһа идэлээх, 83 сааһыгар билигин да тэтиэнэх, сэнэх сэбэрэлээх Ф.П. Сафронов – эрдээксийэбит ыалдьыта. Аҕыйах сыллаабыта “Күнү, күнү таптыбын” килиибин истэн, киниэхэ интэриэһим үөскээбитэ. Онон бүгүн илэ бэйэтин кытта атах тэпсэн олорон кэпсэтэрибиттэн астынабын.

Кырасыабайдык кырдыы

– Фрументий Петрович, эйигин көрөөт, “кырасыабайдык кырдыы” диэн өйдөбүл баар эбит диэн өйдөөтүм. Эн мөссүөҥнэр баар сааһыры сурааһыннара эйигин тупсараллар.

– Кырдьартан куттанымыхха наада. 75 сааспар диэри бэйэбин олох эдэр курдук сананар этим. Атабым-сүһүөхтөрүм үчүгэйдэр, ойуурга сылдыбын, туһахтыбын, куобахтыбын-кустуубун, бултуубун-алтыбын, оттуубун-мастыбын. Оннук сырыттабына, киһи бэйэтин олох чэгиэнник, чэбдиктик сананар. Билигин даҕаны олох кырыйдым дэммэппин, “өссө да барбалабыт киһи” диэн санаалаахпын. Доруобуйабар үнсэргиирим суох. Бачча сааспар тийбиппэр бэйэбэр уонна дьэ кэргэммэр махтанабын. Хата уонна былырынҥа диэри үлэлии-хамсыы сырыттабым. Үлэлиир эйгэм, тулалыыр дьонум-сэргэм күүспэр күүс эбэр.

– Таһырдыаттан кирилизһи чэпчэки баҕайытык өрө сүүрэн тахсыбык-көн сөхтүм. Дьарыктанабын дуо?

– Былыргыттан итинник чэпчэки-кыттык сылдыабын. 173 уһуммар 74 киилэ ыйааһыннаахпын. Куоракка кэлбитим 10-ча эрэ хонно уонна 81 киилэ буолбуппун. Дэриэбинэбэ хаамарым элбэх. Манна кэлиэхпиттэн мээне таһырдыа тахсыбаппын. Күөмэйим ыалдьан хаалыа диэн, эмиз харыстанар курдукпун.

Үлэ – олох ис хоһооно

– Хас сыл ханна үлэлээтин?
– Түбэй Дьаархан кулуубугар – 36 сыл, ол иннинэ 20 сыл Ньурбатааҕы көһө сылдыар дыраама тыйаатырыгар үлэлээбитим.

– “Үлэ – дьол” диэн бириинсип-тээххин дуо?

– Оннук. Арай эрдэ биэнсийэбэ тахсан баран дьэбэр олорубут буолуум... Дьэ, тугу дьарыктанам этэй тыа сиргэр? Киэн сир буолбатах, кыарабас. Наай гыннар, ойуурга сылдыам, куобахха туһахтыам, бултуом-алтыам эбитэ буолуо. Үлэттэн уурайбытым олунньуга оруобуна 1 сыла буолла. Билбэккэ да хааллым.

2021 сыллаахха үлэлээбит “Айыс” култуура сынньалан киинигэр аалпын ингэрбиттэрэ. Иккис дьэм кэриэтэ буолбут кулууппуттан арахсыахпын баҕарбаппын. Маҕаһынҥа кэлэрбэр-барарбар, кулуубум суол кытытыгар турар буолан, кириэ-тахса сылдыабын, бильярддыбын, тэрээһиннэргэ кыттабын. Ити курдук оргууй аҕай сылдыабын. Чүгкүйартан олох куттамаппын, майгым оннук. Үгүс киһи “бэйэҥ тускунан ахтыы кинигэтэ суруйуоххун” диир. Сурук чааһыгар олох издэйдэбин.

Кэргэним Нина Ильинична 1987 сыллаахтан өрөспүүбүлүкэбэ соботох “Аман өс” оҕо норуодунай фольклор тыйаатырын салайан үлэлэтэр. Бу тухары тыйаатыр иһинэн 300-чэ оҕо дьарыктанан, үүнэн-сайдан табыста. Олор истэригэр Ил Түмэн дьокутааттара А.В. Постников, А.Ю. Николаев бааллар.

39 саастааҕар

Ырыаһыт буолбатахпын, дыраама артыыһабын

– Идэбинэн артыыскын. Ханна, хайдах үлэлээбиккин?

– Москубаҕа Щепкин аатынан тыйаатыр үрдүк училищетын 16 буолан үөрэнэн бүтэриппит. Идэбинэн дыраама уонна киинэ артыыһабын. Үөрэхпитин бүтэрэн кэлбит сылбытыгар (1966 сыллаахха) Ньурба көһө сылдыар тыйаатыра аһыллыбыта. Онно артыыс быһытынан үлэбин саҕалаабытым. Миигин кытта бииргэ 5–6 щепкинец эмиз үлэлэрин манна саҕалаабыттара. Тыйаатырга 20 сыл үлэлээбитим. Үксүгэр сүрүн оруолларга оонньурум. Ол курдук, М.Шолохов “Тиэриллибит кырыһыгар” – Нагульнов, Маяковская “Баанньыгар” – Чудиков, Суорун Омоллоон “Күкүр Ууһугар” – Түптүр Хара, “Мас холбукаба” – Байыл о.д.а. уобарастары оонньообутум. Тыйаатырга кыйбат оруолум суоҕун кэриэтэ этэ.

– Дыраама артыыһын эрэ быһыы-тынан буолбакка, киинэбэ эмиз уһуллубуккун.

– Мосфильм, Ригатааҕы киинэ устудьуйалара устубут 6 киинэлэригэр уһуллубутум. Олортон биир чабылхайдара “Утро долгого дня” (1968 с.Рига) киинэбэ сүрүн оруолу Ньукууһу, А.Тарковская “Андрей Рублев” (1966 с.) киинэтигэр Сотник оруолун оонньообутум. Маны сэргэ Татьяна Лиознова “Память сердца” (1958 с.), Михаил Швейцер “Время, вперед” (1965 с.), о.д.а. киинэлэргэ маассабай сыанаба кыттыбытым. “Утро долгого дня” киинэбэ Киристэпиэл эмиз Доодор кулуба оруолугар уһуллубута. Кинини режиссёр “сүрдээх талааннаах актёр буолуох киһи сылдыар эбит” диэн наһаа сөбүлээбитэ уонна “Кинини аны биирдэ киинэбэ устарым буоллар, дьолунан аабыным этэ”, – диэн турардаах.

Кэргэним Нина Киристэпиэллиин бииргэ ыллыылара

– Тыйаатыр саҕаттан ыллаатабын.

– Гостуруол бөбөтүгэр сылдыарбыт, кэнсиэр туруораллара. Мин кэнсиэргэ олох ыллаабатым. Арай биирдэ Бүлүү эргин гостуруолга сырыттыбыт. Киэһэ кэнсиэр буолуохтаах. Мин туран, режиссёр Спартак Слепцовка: “Киэһэ буолар кэнсиэргэ 2 ырыаны “бискэ” ыллыбын. Бастагы ырыабар – буюкканы, иккиспэр сампааньскайы туруорабын”, – диэн сакылааттастыбыт. Киһим хап-сабар сөбүлэстэ. Аскалон Егоров диэн Үөһэ Бүлүүтүн кэлэр сылдыар байаныыстаах этибит. Кинини ыгыран, “ырыаларбын

добуһуоллаа” диэн көрдөстүм. Инньэ гынан, соһуччу баҕайытык “Биригэдьиер Марына” уонна “Саадыбай орус” диэн ырыаларбын байаанга таһаара оуста. Сакылааттаспыт дьон быһытынан, Спартак Ивановичтын илии тутустубут. Сыанаба ыллыы табыстым. Ыллаан бүтүүбэр “бис, bravo” бөбөтүн хомуйдум. Инньэ гынан, кыйан табыстым. Сарсыныгар буолар кэнсиэргэ Спартак Иванович бырагыраамаба киллэртэрибитэ. Онон 70-с сылартан ыллыыр буолбутум. Ордук хоту оройуоннарда гостуруолга бардахпытына, наһаа сөбүлээн истэллэрэ. Анаан магнитофоннаах кэлэн усталлара.

– Киристэпиэл Махсымабы кытта бииргэ ыллаан-туойан сырыттааххыт.

– Киристэпиэл Ньурба тыйаатырыгар 10-тан тахса сыл үлэлээбитэ. Кини биригээдэтигэр кэргэним Нина Ильинична-лыын кириэн, үһү буолан гостуруоллаан, өрөспүүбүлүкэни биир гына кэрийэрибит. Кэргэним эмиз сүрдээх үчүгэй куластаах. Киристэпиэллиин мэлдьи дуэттыылара. Киристэпиэл биир кэнсиэргэ 10-ча ырыаны соботоҕун ыллыыра. Тобуруокап, Сэмэн Данилов хоһоонноругар матыыбы тута хоһуйара. Чугастык алтына сылдыбыт буоламмын, сүрдээбин сөбөрүм. Киристэпиэл оҕо эрдэхпинэ Аканаба мин дьоммор түһэрэ.

– “Күнү олус таптыбын” диэн олус үчүгэй ырыалааххын.

– Сөбүлээн ыллыыр “Күнү олус таптыбын” ырыам матыыбын Киристэпиэл миэхэ суруйан бэлэхтээбитэ. 80-с сыллар сагалара... Куоракка көһөн иннинэ, биир сарсыарда тыйаатырга кэлбиппэр, миигин сыана кэтэбэр ыгыран ылла уонна байаанынан матыып таһааран, ыллаан иһитиннэрдэ. “Бу ырыаны эйиэхэ анаан суруйдум. Мэлдьи ыллыыр буолаар дуу. Репертуаргар киллэрин”, – диэтэ. Соһуйан хааллым, үөрэтэ охсуохпун баардым. Миэхэ “музыкальной слух” отой суох, сыстыбатах киһитэбин. Ырыабын добуһуоллуур мусукааннар эрдэйдэнэччилэр. Ол иһин: “Эн ыллаан бара тур, ситэн ылыахпыт”, – диэччилэр. Билигин ити фонограмма диэннэригэр эмиз эрдэйдэнэбин. Фонограмма, байаан тус-туһунан эйгэ буоллаба. Тыннаах куолаһынан ыллыырбын ордоробун. Билигин байаныыс сэдэхсийдэ, тарбахха баттарар.

– “Киристэпиэл ырыа матыыбын тута хоһуйара” дииллэрэ оруннаах дуу?

– Нинаны ыгыран ылан, матыыбын үөрөппэккэ туран “бу ырыа тылын үөрэт!” диэн соруудахтыыра. Оччолорго кэргэним олох эдэрэ, ханнык да ырыаны тута ылыан сүрдээх үчүгэй “музыкальной слухтааба”. Ол курдук, сарсыарда үөрөппит ырыаларын киэһэнги кэнсиэргэ тута дуэттыылара. Бүөтүр Тобуруокап хоһоонноругар матыып

1975 сыл

айан ыллыыллара. Ити курдук ошоньор эмискэ бабайытык ырыа суруйталаан кэбинэр буолара.

Аймахтарбынан, бииргэ төрөөбүттэр- бинэн баайбын

– **Эн төрүттэргэр туох эрэ баа-
һынай хаана баар дуо?**

– Былыыр-былыр хос эһэм Арбабар абабыт диэн Үөдэй диэки олохтот. Ну-учча, баттаба бүтүннүү куудара эбитэ үһү. Миигин баттахпын уһатан үүннэрэrim иһин “хос эһэбин баппыккын” дииллэр. Баттабым араас испэктээккэ оонньуур-бар бэркэ туһалыыр ээ.

Биир сааспын туола иликпинэ, Үөдэй-тэн Аканаҕа тизээн илдьибиттэр. Онно улааппытым, оскуолаҕа үөрэммитим. Акана 7 кылаастаах оскуолатын бүтэрэн, Ньурбаҕа үөрэнэ кирибим. Онон кииним түспүт сирэ – Үөдэй, бэйэбин Аканабын дэнэбин.

– **Бииргэ төрөөбүттэрдээххин дуу?**

– Бииргэ төрөөбүт 14-пүт. Билигин 10 оҕо баарбыт. Кизг аймахпыт. Бары оҕо-уруу, сизэн бөҕөлөрө. Хотунан-субуруунан тарбаһан, тэнийэн олохтор, билсэбит-көрсөбүт.

Мин икки ийэлээхпин ээ. Биирэ – төрөөбүтүм, иккитэ – ииппитим. Төрөппүт ийэм Христина Егорова Ньурба Үөдэй-иттэн төрүттээх. 96 сааһыгар олохтон туораабыта. Мин 2 саастаахпар аҕам сэриигэ барбытыгар аччык күн-дьыл тирээн, айах адаҕата буолумаары, миигин эбэлээх эһэбэр хаалларан туспа барбыт. Онон төрөппүт ийэ муннун сылааһын билбэтэбим. Төрөппүт ийэбин тыйаатыр-га үлэли сылдыан, 26 сааспар Онхойтон булан Ньурбаҕа олохсуппутум. Ийэм Үөһээ Бүлүү Онхойугар кэргэн тахсан уоллаах, кыыс оҕоломмут.

Аҕам, сэрииттэн кэлэн, иккистээн ыал буолар уонна 11 оҕолонон. Онон икки өттүттэн бииргэ төрөөбүт 14-пүт. Төрөппүт ийэбин солбуйбут, иитэн-улаа-тыннарбыт ийэм Анна Андреевна учуутал идэлээх, Дьоруой ийэ. Аҕам Пётр Сафронович Егоров үйэтин тухары ыччаты иитиигэ олобун анаабыт биология, гео-графия учуутала. Хаһан да солбуллуба-тах Акана орто оскуолатын дириэктэрэ, РСФСР, САССР үтүөлээх учуутала, Аҕа дойду Улуу сэриитин кыттылааҕа этэ. Акана оскуолата билигин кини аатын сүгэр.

Манна дабатан эттэххэ, мизэх эһэм аатын араспаанньа гыммыттар. Оччо-лорго ааты араспаанньа огоруу муода

Аҕата Петр Сафронович,
ииппит ийэтэ Анна Андреевна

Төрөппүт ийэтэ
Христина Сидоровна, 1973 сыл

Кэргэнэ Нина Ильична Потаповалыын

эбит. Атын бииргэ төрөөбүттэrim бары Егоровтар.

– **Кэргэнин Сунтаар буоллаҕа.**

– Кэргэним Н.И. Потапова Сизэйт-тэн төрүттээх. Дойдугар биэлсэрдии сырыттабына, биһиги тыйаатырбытыттан Киристэпиэл Махсымап, Александр Габышев гостуруолга Сизэйтэ сылдыан, таба көрөн “үчүгэй оҕо сылдыар эбит” ди-эннэр, 1971 сыллаахха ыңыран, дыраама артыһынан үлэбэ ылбытара. Бизс сүл эрийсэн, сүрэхпитинэн сөбүлэһэн, 1976 сыллаахха олунньу 22 күнүгэр улахан уруу кизэтин Сиз-эйтэ тэрийбиппит. Тыйаатырга үлэли сырыттаһытына, кэргэним дьоно ы-арытыаннар, кини дойдугар – Түбэй Дьаарханга – көс-пүппүт. Нина, меду-чилищени бүтэрэн, биэлсэр идэлээбэ.

Манна кэлэн, мин – дириэктэринэн, кини уус-уран салайааччынан үлэбитин саҕалаабып-пыт. Түбэй Дьаарханга дьыо-уот туттан, олохсуйан олохтот. Уоллаах кыыс оҕо-лохпут. Уолум СГУ-ну төрүт култуура идэтигэр үөрэнэн бүтэрбитэ. Кыһым Катя ДьТХА-ны бүтэрбитэ, Сизэйтэ баһылыкты сылдыбыта. Билигин Дь-окуускайга олохтор, 4 оҕолоох. Улахан сиэммит 14-тээх, оччугуйбут 3 саастаах, быһыһыгар 2 игирэ уолаттар бааллар.

– **Бачча талааннаах киһи үөс сиргэ тобо таласпыт?**

– Дьокуускайга кэлбитим буоллар, дыраамаҕа эрэ сылдыһам эбитэ буолуо. Ким даҕаны “музыкальной слух” суох киһитин ырыаҕа чугаһатыа суох этэ. Ол эрэри – мин ырыаһыт буолбатахпын – дыраама артыһабын.

“Уонна хаһан”

– **Буолаары турар кэнсиэринг ту-
һунан...**

– Испэр салла саныбын – көрөөччүм, сүгүрүйээччим аҕыйаабыта буолуо диэн. Баччаанга диэри көрөөччүлэрим – дой-дум дьоно-сэргэтэ, мин көлүөнэ дьоно... 75 сааспар Дьокуускайга кэлэн кэнсиэр-дээн турардаахпын. Биллэр мэлэдьиис А.Калининский: “Билигин эн бириэмэн кэллэ. Дьон эстрада ырыатыттан хал буолла. “Сулустар” элбээтилэр. Ырыаны дьингээхтик ыллаан норуокка тиэрдэр ырыаһыт суобун кэриэтэ”, – диэбитэ уоскутар.

– **Кэнсиэринг “Уонна хаһан” аата олус табыллыбыт дии.**

– Дьон “бүтэһигин кэлэн кэнсиэрдии турар” диэн саныахтара диэн баста-ан, ити тылтан, чаччы, саллыбытым. Онтон кэлин өйдөөтүм. Ырыаһыт 3 эбээһинэстээх: бэйиэт, матыып уонна толорооччу. Бу үстэн норуокка ханныга тийэ сылдыары? Тыл-өс. Мин урут-уруккуттан бэйиэти, кини тылын-өһүн бастакы мизэстэбэ тутатын. Дьэ, ол эрэ

кэнниттэн – матыып уонна куолас. От-тон билигин ырыа эйгэтигэр хайдаһый? Куолас бастакы турар. Ыллыылларыгар муусуката баһыйар, ырыатын тыла-өһө чуолкайдык иһиллибэт, ыһы-хаһы, куу-хаа. Тыа сиригэр кэнсиэр бөҕөтө буолар. Биир да ырыаһыты өйдөөн-дьүүлээн истибэккин. Ол иһин билингги көрөөччү тылга-өскө, дьэ, наадыда быһыылаах дии саныбын. Бэйэбин уһулччу үчүгэй куоластаах ырыаһыппын дэммэппин.

– **Урукку ырыалары ыллыгынын дуо?**

– Урукку-хойук-ку ырыаларбын дьоммэр-сэргэ-бэр бэлэхтиэм. Ол иһигэр Киристэпи-эл хойуусуулаах, көрдөөх-нардаах ырыалара баар буолуохтара. Аны кэргэмминин үйэ-битигэр аан бастаан дуэттыахпыт. Биир дьыэ иһигэр оло-ру

бүппүт сотору кэмминэн 50 сыла туолуо. Ол тухары хаһан да бииргэ ыллаан көрө иликпит.

– **Эйиэхэ норуот ырыалара ордук барсаллар быһыылаах.**

– Уот хараха эттинг. Эстрада ыры-атыгар сүрдээх ыарахаммын. Былыр А.Алексеев ырыаларын ыллаан испитим. Ону кыйбат буоламын тохтообутум. Арай “Умнуллубат ол кустук” ырыатын ыллыбын. Ол ырыа кэнсиэрбэр ыл-ланыа.

– **Кэнсиэргэр аан бастаан атын ырыаһыттары кытта “дуэттыгынын”.**

– Үйэлээх сааһым тухары кимниин даҕаны дуэтты ииликпин. Миигин кытта ким да тапсан ылласпат, дьону кытта би-иргэ сатаан ылласпаппын. Бу кэнсиэрбэр аан бастаан биллэр ырыаһыттары кытта ыллыбын. Сахаайалыын, Саарынныын, Куоста Степановтыын уонна Дуоламмы-ныын. Онон долгуайбын да долгуайбын. Куоста “Ийэкэм” ырыата толорорго сүрдээх уустук, диапазона кизг. Урут ити ырыаны истэн баран “ыллаабыт киһи” диэн испэр наһаа ымсыырбытым. Ол баҕа санаам туолан эрэрбиттэн үөрэбин.

Ыллаһар ырыаһыттарым бары даҕаны ааттаах-суоллаах, дьон биһирэбилин ыл-быт ырыаһыттар. Кинилэр аттыларыгар мин... Ардыгар пааньыкалаан да ылаары гынабын. Арай “арый эдэрим эбитэ бу-оллар, хайаһыам эбитэ?” диэн ардыгар толкуйдуубун. Мин ыллы сылдыбыт ырыаларбар кинилэр хоһулаһан биэрэл-лэр. Саллы, абытай куоластаахтар. Са-хаайа сүрдээх кырасыабай куоластаах, хайа да ырыаһыттааҕар олох ордуктара, тэһнээбэ суох эбит.

– **Куолаһың олох кырдыбат эбит.**

– Билбит суох. Истэр дьон сыаналаан эрдэхтэрэ. Былыр, эдэр сылдыан, куобах үүрүүтүгэр саамай уһуннук мин куолаһым тулуһара. Кизэтигэр бары кыкыныы сылдыар буолаллар.

– **“Ырыа – олох аргыһа” диэн мээһэбэ эпэттэр.**

– Ырыа киһи дьолун кытта сэргэстэһэ сылдыар. Бэйэм айылбаҕа сылдыан, өрүс кытытыгар олорон изийиллээх ырыала-ры ыллыырбын сөбүлүүбүн. Оччобуна санаа-оноо тууйуллуута, саппаһырыта биирдэ суох буолан хаалар, дууһалыын кэнги түһэбин, үөрүөх-көтүөх санаам кэлэр. Хор, ырыа киһини оннук кынат-тыыр, үтүөҕэ-сырдыкка сирдиир дыкти абыланнаах.

Олоххут тапталынан арыалластың!

– **Олоххун астынабын дуу?**

– Олохпор дьоллоохпун. Үөрүү, тап-тал, дьол кэрэтин бэлэхтээбит, мэлдьи биир өйүнэн-санаанан сылдыар кэргэм-мин – Нинабын – булбутум – дьолум. Хаһаайка буолан асчыта, иистэннэһэ, бүгүртэ сүрдээх. Бириэмэтигэр кытаа-нах, дуоспуруннаах, эппит тылын хайаан да толорторор. Ардыгар сөбүлэспэт да буолларбын, ылынабын. Дьыэ кэргэн иһигэр ил-эйэ, дьоллоох эйгэ баар буоллабына, киһи кырдыан, кэхтэн би-эрбэт. Бачча сааспар диэри этэнгэ сылдыарбар кэргэммэр улаханлык мах-танабын. **Олох ис сүрэхпиттэн этэбин, көннөрү этиллэр кырасыабай тыллар буолбатахтар.** Тугу кистиэхпиний, арыгыга умһанан баран хаалыахпын сөбө. Ону барытын Нинам, оҕолорум сааһылаан биэрдэхтэрэ.

Аҕам барахсан: “Эн олобу улахан сыһыны туоруур курдук санан. Туо-ра-маары хаампака, биир үктэммит сиргинэн бара тур. Үктэлгин кытаанах буоллабына, бүдүрүйүүн суоҕа. Кэн-нигин хайыһыма, көнөтүк инниг диэки эрэллээхтик бара тур”, – диэн эппитэ үйэм тухары өйбөр-санаабыр ингэн ха-албыт. Аҕам эппитини, киһи кэнниттэн сылдыбатым, кыабым, талааным ба-арынан дьон-норуот туһугар, сахабыт фольклора, ускуустубата сайдарыгар күүспүн-кыахпын биэрэн, 82 саас-пар диэри сүһүбүм үрдүгэр сылдыан үлэлэбиппин дьоллоохпун.

– **Эдэр сылдыан кыргыттар сү-
рэхтэрин сүүһүн, “Дон Жуан” боу-
луон.**

– Тоҕо эрэ киһи барыта иннэ диир. Эдэрбэр кэргэннэнэ сылдыбытым, арахсыбыппыт. Ол саҕана артыыстар бары да иһэр-аһыыр этибит. Ол кистэл буолбатах.

Олох кэрэтин сыаналаан...

– **Тыаҕа олохторгун астынабын.**

– Өрүс үрдүгэр турар өг-быйан дой-дуга олохсуйбутт – дьылбаһыт дьонун бэлэбэ. 10-тан тахса сүл сүһүлэнэн олохбуппут, 17 төбөҕө тийэ сылды-быта. Быйыл балаһан тутунубут. Түбэй Дьаархаммытын сүрдээгин сөбүлүүбүт, олохпут, үлэбит улахан аңаара ма-на аастаҕа. Кииним түспүт дойдубун – Ньурбабын – истинник, иһирэхтик саныбын. Дойдубун кытта сибээспин олох быспаппын.

– **Аҕам саастаах киһи быһыытынан урукку уонна аныгы олобу тэннээн көрүүн дуу.**

– Бэйэм олорон ааспыт сэбиэскэй былааһы сирбэппин. Үчүгэй этэ. Бреж-нев саҕанаагы холку олобу астынабын. Билингги олохпун эмиз туох да куһаҕана суох. Сайдды бөҕөтө барар, ас-үөл дэлэй, үптээх-харчылаах буоллаһына баайдык-тоттук олохторун. Арай бири сөбүлээбэппин – тас дойдуттан кирири элбээһинэ. Элбэх омук өтөн кирибитэ саха омукка хайдах дьайылаах буо-луон сэрэйиэххэ эрэ сөп. Онтон дь-иксинэр санаа өскүүр. Онон норуот быһыытынан сомоболоһуулаах, бэйэ-бэйэни харыстатар, өйдөһөр-өйөһөр кэм кэллэ.

Аҕам кэс тылыгар эппитини, олох кылгаһын, кэрэтин сыаналаан. Му-тугунан бырабар мунур үйэбитигэр дьол, ситини бэйэбит илиибитигэр, сүрэхпитигэр баарын сыаналаан!

– **Фрументий Петрович, боу-
лаары турар кэнсиэргэр кэлбит сүгүрүйээччилэрин сүһүөхтэригэр ту-
ран, уруйдуу-айхаллы көрүстүннэр. Өссө да уһун кэмгэ кырдыбат кэрэ куоласкынан дьонгун-сэргэбин үөрдэ-көтүтэ тур!**

Атах тэспэн олорон
сэһэргэстэ
Саргылаана
БАҒЫНАНОВА.

ХАРДЫЫ: дьиктиттэн — устуоруйаҕа

Кинини “чахчыны хасыһан булар, дьиктини экирэтэр, Кустуоруйаны төннөрөр” диэххэ сөп. Соторутаабыта Дьокуускай куорат устуоруйатын түмэлигэр “Дьокуускай куорат: чахчылар уонна раритеттар” быыстапка арыллыбыта. Бу ураты быыстапка СӨ култууратын үтүөлээх үлэһитэ, уопсастыбаннай диэйэтэл, учуонай, Саха сиригэр устуоруйатын, култууратын пааматынньыктарын эспирээр уонна патриот киһи П.П. Петров-Хардыы үбүлүөйүгэр ананна. Түгэни туһанан, абааччыларга кэпсэтиибитин таһаарабыт.

Үтүө тылы — кэмигэр

— Дьэ, доҕор, 75 сааспынан харабым алааран, мэйиим эргийэн хаала сыһыар диэри элбэхтик хайбаатылар, арбаатылар (күлэр — НГ.). Мин инстинтукка үлэлээбитим ыраатта, бастаан аспирантураҕа үөрэммитим, онтон билим үлэтэ саҕаламмыта. Ол устатын тухары араас учуонай дьоммут үлэлээн ааспыттара. Олохтон туораахтарына, институт ыччата ииннэрин хаһан, буор туох баар үлэтин толорорбут. Онно көрдөххө, бу биллиилээх чинчийээччи дьону олохтон барбыттарын кэннэ биридэ хайбаан бөҕө буолаллара. Тыйнаах эрдэхтэринэ, ким да, тугу да эппэтэ. Ол этиллэр үтүө тыллары өлбүт киһи хантан истиэй? “Онон киһи ситиһиитин, үлэтин-хамнаһын туһунан тыыннааҕар истэрэ ордук эбит” дии санаатым (күлэр). Кириитикэ да булгуччу баар буолуохтаах. Сорох дьон, холобур, учууталым Е.Е. Алексеев суруйуута оннукка өссө табыллара, сытырхайара (күлэр).

Георгий Прокопьевич Башарин, туох да үлүгэрдээх кириитикэни ааһан, үүрүллэ сылдьан, хаайылла да сыһан, элбэх охсууну ылдыта. Ол үрдүнэн хайдах курдук фундаментальной академической үлэлэри хаалларбытай! Биһиги институтпутун төрүттээбит П.А. Ойуунускайы кытта биригэр үлэлээбит, “Ойуунускайы кытта куодарыста” диэн хаайылла сылдьыбыт **Иван Михайлович Романов** эмиэ барытын тулуйан, бэрэпиэссэр буолан, биһигини үөрэппитэ. Аспирантураҕа учуонай **Федот Григорьевич Сафронов** билим үлэбин салайбыта. Ити — мин билимгэ саамай тирэх буолбут дьонум. Бүлүү педучилищетыгар **Михаил Спиридонович Иванов-Багдарыын Сүлбэ** оскуолатын ааспытим. Дириэктэрбит этэ, үөрэппитэ. Кэнники куоракка көһөн, институтка үлэбэ кирибитин кэннэ алтыһарбыт. **Онон саха норуотун номохо кирибит устуорук учуонайдарыгар үөрэммиппинэн киэн туттабын.**

“Оленский ханан турбутай?”

— Мин куораттар хаһан төрүттэммитэрин, хайдах сайдыыттарын үөрэтэбин. Холобур, Дьокуускай куорат Өлүөнэ өрүс ханас биэрэгэр олохтоммута дириллэр. Дьингэ, уҥа биэрэгэр, II Хомуустаах сиригэр, төрүттэммитэ. Ханна турбутун ким да билбэт этэ. Ону олохтоох кыраайы үөрэтээччи **У.Д. Сивцева** көбүлээн, ити тизмэбэ уонча сыл дьарыктанан, Бекетов бастакы остуругун олохтообут сиригэр булбуттук. Эспэдииссийэ тэрийэн, хаста көспүтүн эгин суоллаан биллипит. Дьокуускай 1632 с. төрүттэммитэ, ити дакаастабыла Бекетов суругар баар. Атын куораттарга оннук суох, биһиэхэ эрэ баар, онон киэн туттуохтаахпыт.

Аны үөһэ бүлүүлэр Георгий Кардашевскай сыһа суолу тутуспута олохсуйан, “Оленский биһиэнэ” дириллэр. Оленский диэн ааты өлөҥ диэн от аатыттан тахсыбыт, “Өлөҥнөөх” диэн сыһы баара, куорат онно турбута диэн быһаараллар. Биһиги ону чинчийбиппит. Кэтириинэ II сагана сүрдээх элбэх реформа барбыт, манна куораттар олохтоммуттар, ол иһигэр Эдьигээн, Зашиверскай уонна Оленский. Архыып докумуннарынан, Кэтириинэ II ыйаабынан, Муустаах муора кытылыгар Өлөөн өрүс түһэр сиригэр, Оленск диэн нууччалар, балыксыттар сэлэһиһэлэрэ баара. Онно Оленский куораты олохтообуттар. Балыксыттар нуучча бааһынайдар (крестьяне) эбиттэр, олору куорат “мещаннара” гыммыттар. Өссө үлэбэ чунуобунньуктары ыгытаары гыммыттары — ким да барыан баҕарбатах. Инньэ гынан, Иркутскай

чунуобунньуктарын дьаһайбыттар, олоҕо үөһэ Бүлүү симизбийэтигэр кэлэн, тохтоон, сотору кэминэн “Оленск куораты туттубут” диэн араапардаабыттар. Ол Оленский куораты туттубут сирдэрэ оруобуна билигин Бүлүү куората турар сирэ эбит. Чунуобунньуктар Өлөөнгө барбакка, чугасты тутан баран, “Оленский” диэн ааты биэрбиттэр. Ол биллэн тахсыбытыгар, Павел I ыраахтааҕы 1798 с. “Оленск упразднить” диэн бирикээстээбит. Инньэ гынан, Оленский суох оҥорбуттар.

1805 с. Александр I с. “5 уокругу тэрийэргэ” диэн ыйаабынан, Дьокуускай, Өлүөхүмэ, Бүлүү, Верхоянск уонна Халыма уокругтара тэриллибиттэр. 1822 с. уокругтар кииннэригэр куорат аатын ингэрэн, аҕыйах нэһилиэнньэлээх куораттар (“малолюдные города”) баар буолбуттар. Манньык “малолюдный” куораттар Саха сиригэр эрэ бааллар.

Быйыл Бүлүү куорат төрүттэммитэ 390 сыла. Онон үөһэ бүлүүлэр “Оленский куорат биһиэхэ турбута” диир кыахтара суох, ону билиниэхтэрин наада. Ити курдук, устуоруйаны чопчулааһынга хаһан баҕарар мөккүөр үөскүүр. Ол иһин төрдүн-төбөтүн чинчийэр билим баар буоллаҕа.

Өйдөбүннүктэри сыаналырга

— Устуоруйа, култуура пааматынньыктарын, эбииэктэрин, өйдөбүннүктэрин, ытык сирдэрин үйэтигэрэ, харыстыырга эспирэдибип. Былырын Сэмэн уонна Софрон Даниловтар төрөөбүт Бор алаастарын Арасыйыа пааматынньыктарын, устуоруйа, култуура өйдөбүннүктэрин испиһизгэр киллэрэргэ эспэртиисэ оҥорбутум. Ол РФ министристибэтигэр тийиэн көрүүгэ сылдьар. Онно сыаналыы ааһар, сыһаалаах буоллаҕына, төттөрү ыталлар, сөп буоллаҕына, биһиргэтэллэр.

Холобур, “Киин” киинэ тыйаатыра 1942 с. ыам ыйын 1 күнүгэр үлэбэ кирибитэ. Сиригэр өссө 1938–1939 сс. анаан, онно баар дьиктэри көһөрөн, былаана оҥоруллубут. Бырайыагын собуруу оҥорбуттарын, сыбаайаларын ааптара ким буоларын архыыптан көрдөөн булбутум. Ити таас тутуулар ирбэт тоҥу, күн-дьыл уларыа турарын учуоттаан тутуллубуттар эбит. Хабаараан тымныыны тулуйар тутуу матырыйаала, бетон тутуллубут. Киинэ тыйаатыра — устуоруйа да, архитектура да өттүнэн олус сыаналаах эбийиэк. “Сэрии сылларыгар, биһиги норуоппут өлөр өстөөбү кытта охсуһа сылдьар ыарахан кэмигэр, дьон санаатын көтөбөн, хайдахтаах курдук тутууну ытан, үйэлэргэ хаалларбыттарый” диэн сөбө, сүгүрүйэ саныыгын. Бу — үүнэр көлүөнэлэргэ өйдөбүннүк — “биһиги манньык этибит” диэн. Ону билэр, өйдүүр, сыаналыыр наада.

Сүтүк туһунан

— Сүтэрбиппит олус элбэх... Дьокуускай киинигэр биир да мас дьиктэрдэ. Дьокуускайга икки мас дьиктэ штуркатуркалааҕа. Биирэ — А.И. Попов дьиктэ, олус үчүгэй архитектуралааҕа, хомойуох иһин, 1977 с. көтүллүбүтэ. Олорбут дьон көспүтэрин кэннэ кириэ сылдьан, кумаабы бөхтөн 1816 с. аангылыа тылынан миссионер-католиктар отчуоттарын булан ылбытым. Ол бу быыстапкабар турар.

Аны Сабунаев диэн сыылынай биэлсэр олоҕорбут дьиктин-уотун эмиэ күрдээн кэбиспиттэрэ. Онно архыыпка үлэлиир Акимов диэн киһи олоҕорбута, ол өлөн хаалбыта. Кини дьиктигэр сылдьан, 1661 с. суруктаах свиток-докумуну булан, архыыпка туттарбытым. Акимов, архыыптан докумун ылан баран, төннөрбөтөх

быһыылааҕа. Билигин ол — саамай былыргы архыып докумуона. Оннук гымматабым буоллар, бульдозерынан күртэриэ этилэр. Эргэ дьиктэри кытта өссө туох-туох сүппүтэ биллибэт...

* * *

Залогка дьиктэри ордон тураллар да, харыстыаха диэтэххэ, “үп-харчы суох” диэн буолар. Куоракка эрэ оннук буолбатах. Тыйаа даҕаны бэртээхэй тутуулар бааллара, хайдах дьылба күүтэрэ биллибэт. Холобур, Курбунааха киһи астынар уонна ытыктыы көрөр тутуулар бааллар. 2007 с. тахса сылдьан, “ородобуой” диэн XIX үйэ 1-кы аңаарын саҕанааҕы тутуллубут дьиктэри көрбүтүм. Олохтоохтор ытыктаан, харыстаан туруораллар этэ. Аттыгар ампаара баара. Ону Курбунахтан төрүттээх дьон даачаларыгар көһөрүөхтэрин баҕарбыттарын олохтоохтор сөбүлэспэтэхтэр этэ.

Пааматынньыктары учуокка ыларга эспэртиисэ ирдэбилэ, ымпыга-чымпыга олус элбэх. Аны дьиктэни бас билээччилэр, өскө пааматынньык реестригэр кирийдэбинэ, дьиктэ таһын эмиэ урукку чөлүгэр түһэриэхтээхтэр. Онон пааматынньык буоларын бас билээччи барыта биһирир буолбатах. Бас биһи муниципальной буоллаҕына, судургу. Оттон чааһынай буоллаҕына, сороҕор ол тутуутан дьыала харгыстанан хаалар. Онуоха эйэлээх өттүн тутуһар, дьонго өйдөтө сатыыр, олохтоох салалтаны кытта үлэлэхэр наада.

Эрэпириэссийэлэммит эһэлэrim

— Абабынан эһэм Пётр Пельменев — Күлүмнүүрү, Г.В. Ксенофонтовы кытта “Якутский трудовой союз” диэни тэрийсибит, онно үлэлэспит киһи. Өлүөхүмэ улуунун боломуочунайа, уобаластаабы земство мунньаҕар дьокуутаатынан 1919 с. талыллыбыта. Өрө туруу буолбутугар тутан ылан, хаайан кэбиспиттэр. Силиэстийэлиир хамыыһыа бэрэссэдээтэлэ С.Аржаков эбит. Кинини түрмэ начаалынньыга, эсер босхолообут. Эһэм 1928 с. диэри Кээчигэ олоҕорбут, Сунтаарга тахсан, нуучча Боппуктар кыстырын ойох ылан Өлүөхүмэбэ таһаарбыт, алта оҕоломмуттар. “Конфедералистар хамсааһыннарыгар кытынна” диэн, улахан доппуруоһа эгин суох, куоракка аҕалан ытан өлөрөн кэбиспиттэр. “Расстрелять” диэн борокуруор Степан Гоголев илии баттаһыннаах дьыалатын көрбүтүм.

Эбэбинэн хос эһэм 1941 с. уола уонна сиэнэ бастакы хомуурга баран, сэриигэ өлбүттэр. Уолаттарын сүтэрэн, “биһиги аармыйабыт хотторон иһэр, ыраахтааҕы да манньык хотторботобо, Ыстаалын мөлтөх эбит” диэбитин тутан ылан, ытан өлөрөн кэбиспиттэр. Эһэбин, хос эһэбин иккиэннэрин реабилитациялаппытым.

Сунтаарга таһаара дьиктин тутуу

— Эбэм дьонно — нууччалар. 1760-с сс. Великий Устюган Попов Василий

Егорович диэн абабыт кэлбит. Бырааттарын кытта үөһэ Бүлүү симизбийэтигэр олоҕорбуттар. Онон сахалары сүрэхтээри Васи́лий таһаара дьиктин туттараары гыммыт да, ким тутан биэриэй? Ол сылдьан, оҕонньор 20 тыһ. алтан манньыаттаах кылаат булбут. Таһаара дьиктин онон тутарга диэн сэрэбиэй түһэрбиттэр. Ол Сунтаарга түһэн, Василий онно олохсуйбут. Уолаттара таһаара дьиктигэр сулууспалаабыттар. Биһиги төрдүбүт Сүөдөр абабыт диэн, атыттар лөчүөк, панамалар, абабыт эбиттэр. Тарбанан, Дьокуускайга тийэ кэлбиттэр. Боппуктар кэлин сахалары кытта булгуһан, сахатын-ан барбыттар.

“Булумньулар”

— Боппук абабыт сахалары сүрэхтииригэр араспаанньатын, аатын, абатын аатын кытта биэртэлиирин “Ревизскэй сказкалартан” көрүүххэ сөп. Тулаайахтары дьиктигэр ылар эбит. Кыргыттар нууччалары иитиһэлээх буолан,

ойох баралларыгар былдьаһык эбиттэр. Дьингэ, таһаара үлэһитэ саха үгэһин тутуһуо суохтаах, ону киһи сахатыйан, кыргыттарын эргэ биэрэригэр халыым ылар эбит. Саха сиригэр таһаара итэбэлин устуоруйатыгар ити биир “булумньум” диэххэ сөп.

Биир “булумньу” — саха бастакы үөрэхтээх дьахтара Прасковья Егоровна Старостина. 1836 с. үөрэхтээх саха дьахтара диэн “нонсенс” буоллаҕа. Кыргыттар гимназиялара олох хойут арыллыбыта, онно 1917 с., бэл, тарбахха баттанар саха кыргыттары үөрэнэллэрэ. Онон бу ким этэй? 1677 с. Кисикей Сахалкин диэн киһи Москваҕа бара сылдьыбыта. Онон “сын боярский Леонтий Львов” диэн сүрэхтэнэн, дворянин кэриэтэ буолан төннөн, хаһаактар сулууспаларыгар үлэлээбитэ. Уола Иван Львов Анаадыр остуругар бирикээсчиктээбит. Кини Эмиэрикэ уонна Азия силбэһиитин хаартатын оҥорбут, Аляскаҕа ханнык омукар олоҕорбуттарын суруйбут. Оччолорго ким да ону билбэт этэ. 1736 с. Миллер Камчаткатааҕы эспэдииссийэбэ кэлэ сырыттаҕына, хаартатын киниэхэ туттарбыт. Оттон Миллер хаартаны Витус Берингэ биэрэн, ону туһанан, Беринг силбэһиинэн ааспыт, билигин ол “Беринг силбэһиитэ” (Берингов пролив) диэн биллэр.

Иван Львов уола — Егор, кини кыргыттары: Екатерина, Прасковья уонна Мария. Аҕалара кинилэри улахан дьонго ойох биэртээхтээбит. Екатеринаны — Эдьигээнгэ земскэй сэтээтэлиир Яков Уваровскайга. Ол — “Ахтыылар” ааптардара Афанасий Уваровскай аҕата. Прасковьяны — Уйбаан Старостин диэн уобалас архыыбын салайбыт киһиэхэ. Марияны — абабыкка. Онон П.Е. Старостина А.Уваровскай ийэтин балта буолан тахсар. Уваровскай ийэтин “үөрэбэ суох эрэри чабылхай өйдөөх этэ” диэн ахтарын аахпыккыт буолуо. Онон Кисикей удьурдара хайдах курдук эбиттэрий! Мин Өксөкүлээх уонна атыттар саха уусуран литэрэтиирэтин төрүттээбиттэрэ, оттон Афанасий Уваровскай саха литэрэтиирэтин төрүттээччигэ дибиин.

* * *

— Идэтибит устуоруктар элбэх киһи олобун, чахчыны түмэн, дойдуну оччотообу балаһыанньатын, о.д.а. элбэх дааннайы үөрэтэн түмүк оҥороллор. Ону өйдөөмүнэ, кинилэри “онно сигэнэллэр, манна сигэнэллэр, бэйэлэрэ санаалара суох” диэн күлүү-элэк курдук этэллэр. Оттон устуорук үөрэтэр боппуруоһугар туох этилибитин барытын учуоттуохтаах, онно олобуран түмүктүүхтээх, ол иһин да билим баар буоллаҕа.

Оскуолаҕа эрэгийиэн устуоруйатын үөрэтиини киллэрэн эрэллэрэ, учуобунньук бэлэмни сиһиһаллара олус үчүгэй. Ийэ дойдуга бэриниһэлээх буолуу бэйэ сиригэр-уотугар тапталтан сабаланар эбээт. Манна олорон ааспыт дьон үтүө холобурдарыттан. Уопсайынан, судаарыстыба салайааччылары урукку сыһыаналҕаны хатылаабат туһугар устуоруйаны билиэхтээхтэр, үөрэтиэхтээхтэр дии саныыбын.

Нина ГЕРАСИМОВА.

Ураты оҕо буоларбын сэрэйэрим

– **Ылдьаа, саха сиэринэн бэйэбин билиһиннэрииттэн саҕалыаха...**

– Сунтаар улуһун Хадан нэһилиэгэр төрөөбүтүм. Бизс биригэ төрөөбүт уолтан бэһиспин. Аҕам Иннокентий Петрович Иванов дьонго-сэргэбэ хаар онҕук маастарынан биллэр. Ийэм Саргылаана Егоровна – оҕо уһуяаныгар асчыт.

Кылгастык бу Орто дойдуга хайдах кэлбиппин билиһиннэриим. Ийэм бэһис оҕотугар туруга мөлтөөбүт, дэлби ыарыйбыт. Тулуйар кыабыттан тахсан, “түһэртэрэгэ” быһаарыммыт. Сунтаарга кириэн иннинэ хос эбэм Аана кэлэн, түүлүн кэпсээбит. “Бурдуктаах буола устун сырдык баттахтаах оҕо сүүрө сылдыарын көрдүм. Үчүгэй оҕо кэлэн эрэр эбит. Онон түһэртэртээххинэ сатанар уонна Илья диэн ааты биэрээр”, – диэбит. Онон, төһө даҕаны мөссүөнүн өйдөөбөтөрбүн, хос эбэбэр махтанабын. Ийэм оболонор күнэ тирээн кэлбит. Уһундук талыланан, сэнитэ эстэн хаалахтаабыт. Акушердар: “Оҕобун тумнаран эрэбин! Түллэн биэр!” – диэн, иһин баттаан көмөлөспүттэр. Дьэ, ити курдук күн сириҥ көрбүппүн.

Алмаас кырылааччы идэлээхпин, Сунтаардаабы технологияскай кэлиэһи бүтэрдим. Аармыйаттан кэлэн баран, Дьокуускайга убайдарбар массыына саппаас чаастарын атылыыр маҕаһынҥа үлэлээбим. Бизс сүл иһигэр элбэххэ үөрэммитим. Онон дойдубар – Хаданҥа – икки сүл олохтоох дьаһалтаба эдэр ычат исписэлиһинэн үлэлээбим. Бэйэбин тургутан, баһылыкка хандыдаатынан турган баран, уонча куолаһынан баһытарбытым. Үөрэрим диэн, бири дойдулаахтарбыттан бири утарар тылы истибэтэбим. “Эдэр киһи, үүнэн-сайдан ис” диэбиттэрэ. Ол алгыс этэ. Салгыс Сунтаар нэһилиэгин баһылыга Эдуард Филиппов ыңыран, киһи хамаандатыгар бири сүл кэринэ үлэлээбим. Өссө даҕаны үлэлиэхпин өбүгэлэрим тыыммын-быарбын хаайаннар, уурайарга тийбитим. Онон сүрэхим этэрин истэн, аартыгым арыллан, Москуба, Донецкайга, Луганскайга, Чечняба, Таджикистанҥа, ону таһынан дойду элбэх куоратынан сылдьан кэлбитим. Онуоха убайдарбар, эдьийим Дойдуунаба махтаныах тустаахпын.

Билигин дьонго-сэргэбэ, айылбаа көмөлөһөр идэлээхпин. 2023 сылтан Арассыйа Эмчиттэрин конфедерациятын, Арассыйа Эмчиттэрин сойууһун чилиэнэбин.

– **Өбүгэн баайа, анала ханнык кэмтэн биллэн-көстөн барытай? Ону хайдах ылыммыккыны?**

– Дьингэр, кырабыттан сэрэйэр этим. Атын оболортон уратылаахпын бэлиэти көрөөччүбүн. Санаабытым, сангарбытым үксэ туолааччы. Туох буолуохтаабын эрдэттэн билээччибин. Дьонум ыарыдахтарына, “эмтибин” диэн, туппуга-хаппуга буолааччыбын. Соботох сылдыар кэммэр аттыбар ким эрэ хаамсааччы. Билигин даҕаны оннук. Түүл-бит баар.

– **Ылдьаа, саха сиэринэн бэйэбин билиһиннэрииттэн саҕалыаха...**

– Сунтаар улуһун Хадан нэһилиэгэр төрөөбүтүм. Бизс биригэ төрөөбүт уолтан бэһиспин. Аҕам Иннокентий Петрович Иванов дьонго-сэргэбэ хаар онҕук маастарынан биллэр. Ийэм Саргылаана Егоровна – оҕо уһуяаныгар асчыт.

Кылгастык бу Орто дойдуга хайдах кэлбиппин билиһиннэриим. Ийэм бэһис оҕотугар туруга мөлтөөбүт, дэлби ыарыйбыт. Тулуйар кыабыттан тахсан, “түһэртэрэгэ” быһаарыммыт. Сунтаарга кириэн иннинэ хос эбэм Аана кэлэн, түүлүн кэпсээбит. “Бурдуктаах буола устун сырдык баттахтаах оҕо сүүрө сылдыарын көрдүм. Үчүгэй оҕо кэлэн эрэр эбит. Онон түһэртэртээххинэ сатанар уонна Илья диэн ааты биэрээр”, – диэбит. Онон, төһө даҕаны мөссүөнүн өйдөөбөтөрбүн, хос эбэбэр махтанабын. Ийэм оболонор күнэ тирээн кэлбит. Уһундук талыланан, сэнитэ эстэн хаалахтаабыт. Акушердар: “Оҕобун тумнаран эрэбин! Түллэн биэр!” – диэн, иһин баттаан көмөлөспүттэр. Дьэ, ити курдук күн сириҥ көрбүппүн.

Алмаас кырылааччы идэлээхпин, Сунтаардаабы технологияскай кэлиэһи бүтэрдим. Аармыйаттан кэлэн баран, Дьокуускайга убайдарбар массыына саппаас чаастарын атылыыр маҕаһынҥа үлэлээбим. Бизс сүл иһигэр элбэххэ үөрэммитим. Онон дойдубар – Хаданҥа – икки сүл олохтоох дьаһалтаба эдэр ычат исписэлиһинэн үлэлээбим. Бэйэбин тургутан, баһылыкка хандыдаатынан турган баран, уонча куолаһынан баһытарбытым. Үөрэрим диэн, бири дойдулаахтарбыттан бири утарар тылы истибэтэбим. “Эдэр киһи, үүнэн-сайдан ис” диэбиттэрэ. Ол алгыс этэ. Салгыс Сунтаар нэһилиэгин баһылыга Эдуард Филиппов ыңыран, киһи хамаандатыгар бири сүл кэринэ үлэлээбим. Өссө даҕаны үлэлиэхпин өбүгэлэрим тыыммын-быарбын хаайаннар, уурайарга тийбитим. Онон сүрэхим этэрин истэн, аартыгым арыллан, Москуба, Донецкайга, Луганскайга, Чечняба, Таджикистанҥа, ону таһынан дойду элбэх куоратынан сылдьан кэлбитим. Онуоха убайдарбар, эдьийим Дойдуунаба махтаныах тустаахпын.

Билигин дьонго-сэргэбэ, айылбаа көмөлөһөр идэлээхпин. 2023 сылтан Арассыйа Эмчиттэрин конфедерациятын, Арассыйа Эмчиттэрин сойууһун чилиэнэбин.

– **Өбүгэн баайа, анала ханнык кэмтэн биллэн-көстөн барытай? Ону хайдах ылыммыккыны?**

– Дьингэр, кырабыттан сэрэйэр этим. Атын оболортон уратылаахпын бэлиэти көрөөччүбүн. Санаабытым, сангарбытым үксэ туолааччы. Туох буолуохтаабын эрдэттэн билээччибин. Дьонум ыарыдахтарына, “эмтибин” диэн, туппуга-хаппуга буолааччыбын. Соботох сылдыар кэммэр аттыбар ким эрэ хаамсааччы. Билигин даҕаны оннук. Түүл-бит баар.

– **Ылдьаа, саха сиэринэн бэйэбин билиһиннэрииттэн саҕалыаха...**

– Сунтаар улуһун Хадан нэһилиэгэр төрөөбүтүм. Бизс биригэ төрөөбүт уолтан бэһиспин. Аҕам Иннокентий Петрович Иванов дьонго-сэргэбэ хаар онҕук маастарынан биллэр. Ийэм Саргылаана Егоровна – оҕо уһуяаныгар асчыт.

Кылгастык бу Орто дойдуга хайдах кэлбиппин билиһиннэриим. Ийэм бэһис оҕотугар туруга мөлтөөбүт, дэлби ыарыйбыт. Тулуйар кыабыттан тахсан, “түһэртэрэгэ” быһаарыммыт. Сунтаарга кириэн иннинэ хос эбэм Аана кэлэн, түүлүн кэпсээбит. “Бурдуктаах буола устун сырдык баттахтаах оҕо сүүрө сылдыарын көрдүм. Үчүгэй оҕо кэлэн эрэр эбит. Онон түһэртэртээххинэ сатанар уонна Илья диэн ааты биэрээр”, – диэбит. Онон, төһө даҕаны мөссүөнүн өйдөөбөтөрбүн, хос эбэбэр махтанабын. Ийэм оболонор күнэ тирээн кэлбит. Уһундук талыланан, сэнитэ эстэн хаалахтаабыт. Акушердар: “Оҕобун тумнаран эрэбин! Түллэн биэр!” – диэн, иһин баттаан көмөлөспүттэр. Дьэ, ити курдук күн сириҥ көрбүппүн.

Көтүтэр Ылдыаа: “Кэрэ кэмнэр кэлиэхтэрэ”

Урут кырдыаһы, саастаабы эрэ өрө тутар, эдэр киһи саҕатын, санаатын суолталаабат быһыы-майгы бара. Билигин – атын үйэ. Бүгүһүн Москубаҕа бара сылдьан, Сунтаартан төрүттээх эдэр киһилиин билсибитим. Төрөппүт оҕом саастыыта эрэри, тыла-өһө, көрүүтэ-истиитэ олохтооҕо сөхтөрбүтэ. Кини этиитин, санаатын ааҕааччыларбын кытта үллэстиэхпин баҕаран, Илья Иванову-Көтүтэр Ылдыааны кэпсэтиигэ ыңырдым.

Холобур, сарсын көрсүөхтээх, кэпсэтиэхтээх дьоммун, үс күн иһигэр буолуохтаах түгэннэри түүлбэр көрөөччүбүн.

Дьокуускайга олорор кэммэр утуйарым саҕана ааппынан ыңыралларын истэrim. Биридэ ысқылааттан маҕаһынҥа кириэн истэхпинэ, ысқылаат иһиттэн “Ильяяяя!” диэн ыңырыттар. Аҕыйах сөкүүндэ иһигэр элбэх санаа элэс гыммыта. Ол күн үлэбитигэр иккиэ эрэ этибит. Анараа киһим маҕаһынҥа олорбута. “Булкуллаары гынним” дии санаабытым. Онон түүлбэр ойууннар кириэр буолбуттара. Бастаан куотар этим. Ону саҕабыттан тутан ылан, уот иннигэр олордоллоро. Кэлин куопкака, сүгүн олорор буолбутум. Адьас күүскэ Сунтаарга үлэли кирибиппэр билибиттэрэ. Түүн утуйбат этим. Иккилии-үстүү эрэ чаас нуктаан ыларым. Ким буоларбын, хаһыс таһымҥа сылдыарбын, хаһыс буоларбын эппиттэрэ. Бири түүн иһигэр үстэ сүрэхим тохтоон, өлөн баран, бэттэх кэлбиттээхпин. Эппин-сиимин быһабынан да бысталаабыттара, үөннэр даҕаны сизбиттэрэ. Оннук тургутуу элбэх. Киинэ даҕаны устуохха сөп курдук. Хаһан эмэ олоччу кэпси-ир кэмим кэлиэбэ.

– **Киһи аҕаар-дас истэн, этэ-сиинэ ыалдыах курдук... Уһуяаччы ким буолбутай?**

– Бэйэбэр эрэли уһугуннарбыт киһи Чочу нэһилиэгэр муусука оскуолатын фольклорга учууталынан үлэлиир Федора Егоровна-Донская-Кустуктаах Тукулаана буолар. Кинини кытта убайым Ымыычаан Дэлэгэй Хадан Уола билиһиннэрибитэ. Бассаап биидийэтин көрөн, тугу хайдах гынахтаахпын эппитэ. Бу күннэ диэри сүбэ-ама буолар. Оттон дьону көрөргө, ити эйгэбэ өйбүнэн-санаабынан кизг хардыыны онгорорбор Ирина Кузьминична Петрова – Хотун Тиэлиэ күүс-көмө буолбута. Мин кинини таптаан, “эбэ” диэн ааттыбын. Киниэхэ арыллым – эмиз туспа кэпсээн.

– **Эдэр киһи, көргө-нарга охтубакка, арыый атын хайысханы тутуспутун бэйэбэр хайдах дьайар быһыылаабы?**

– Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

– **Эдэр киһи, көргө-нарга охтубакка, арыый атын хайысханы тутуспутун бэйэбэр хайдах дьайар быһыылаабы?**

– Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

– **Эдэр киһи, көргө-нарга охтубакка, арыый атын хайысханы тутуспутун бэйэбэр хайдах дьайар быһыылаабы?**

– Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

– **Эдэр киһи, көргө-нарга охтубакка, арыый атын хайысханы тутуспутун бэйэбэр хайдах дьайар быһыылаабы?**

– Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

– **Эдэр киһи, көргө-нарга охтубакка, арыый атын хайысханы тутуспутун бэйэбэр хайдах дьайар быһыылаабы?**

– Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

– **Эдэр киһи, көргө-нарга охтубакка, арыый атын хайысханы тутуспутун бэйэбэр хайдах дьайар быһыылаабы?**

– Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

Киһи барыта бэйэтэ эрэ көрсөр моһоллоох

– **Саха үс кутун туһунан өйдө-бүлгүн кэпсээ эрэ.**

– Үөһээ, Орто уонна Аллараа дойдуну кытта ситимнээх. Киһи бу үс дойдуну кытта иллээх буолла-бына эрэ сатанар. Аллараа дойдуну үгүс киһи хара, куһаҥан күүһү кытта тэнгээн өйдүүр. Дьингэр, оннук буолбатах. Чэпчэтит суох, уустук. Урукку сыалбын толорбот кыахха киридим. Урукку Илья суох. Атыммын. Соботобун сылдыарбын астынар буолбуппун. Ол эрэри тутуспут суолум үчүгэй өрүтэ элбэх. Өбүгэлэрбэр махтанабын. Туругум бөгөх, өйүм-санаам ыраас.

– **Бэйэбин иһит”, “бэйэбиттэн тутулуктаах”, “кэмэ кэлиэ” диэн тыллары элбэхтик туттабын. Ону киһи хайдах сэрэйэрий? Хайдах билэбит?**

– Дьингэр, судургу. “Бэйэбин иһит” диэн “сүрэхим тугу этэринэн, кутун хайа диэки талаһарынан быһаарын” диэн өйдөбүллээх. “Бэйэбиттэн тутулуктаах” – дьылбан бэйэн илиигэр. Ол аата, ситиһиигэр бэйэбиттэн ураты көмөлөһөр ким да суох. Туох барыта кэмнээх-кэрдиистээх. Буолуохтаах бэйэтин кэмигэр эрэ буолар. Урут да, хойут да буолбат. Ыксыыр, ыгылытар наадата суох. “Ис сүрэххит, куккут тугу этэринэн сылдьын” диэн сүбэлиэм этэ. Көмүскүүр күүстэргит, ол эбэтэр өбүгэлэргит сыһааба, куһаҥанга сирдиэхтэрэ суоҕа. Кэмигэр холкутууан, иһиллэниэххэ эрэ наада. Аһара ыксаан, урут-хойут түстэххэ, сыһа-халты тахсар. Кизг-холку буолун.

– **Эмчит буолан, дьону чөлүгэр түһэриигэ үлэлэһэбин. Аҕыйахтык хамсаны, аныгы аһылык хаачыстыбата куһаҥан диэн буолар. Атын өссө туох баарый? Дьон, сүннүһүн, туохтан эрдэйдэнэрий?**

– Биллэн турар, тыйыс сиргэ олоробут, онон тымныыан ыалдыы элбэх. Сиэри-туому тутуспаттан, ис туругу ыраастамматтан, куһаҥан тылы сангарыттан, дьонго мөлтөх сыһыантан, хом санааттан, ордугурбааһынан киһи кэбириир. Дьонго үтүөһүн сырыт, санаа быртабыттан ыраастан. Хас биридии киһи олоҕо ураты. Үкчү дьылбалаах киһи диэн суох. Киһи бэйэтэ туоруохтаах моһолун кытта көрсөр. Этэрим курдук, оно ким да көмөлөһөр кыаҕа суох.

– **Эмчит буолан, дьону чөлүгэр түһэриигэ үлэлэһэбин. Аҕыйахтык хамсаны, аныгы аһылык хаачыстыбата куһаҥан диэн буолар. Атын өссө туох баарый? Дьон, сүннүһүн, туохтан эрдэйдэнэрий?**

– Биллэн турар, тыйыс сиргэ олоробут, онон тымныыан ыалдыы элбэх. Сиэри-туому тутуспаттан, ис туругу ыраастамматтан, куһаҥан тылы сангарыттан, дьонго мөлтөх сыһыантан, хом санааттан, ордугурбааһынан киһи кэбириир. Дьонго үтүөһүн сырыт, санаа быртабыттан ыраастан. Хас биридии киһи олоҕо ураты. Үкчү дьылбалаах киһи диэн суох. Киһи бэйэтэ туоруохтаах моһолун кытта көрсөр. Этэрим курдук, оно ким да көмөлөһөр кыаҕа суох.

– **Эмчит буолан, дьону чөлүгэр түһэриигэ үлэлэһэбин. Аҕыйахтык хамсаны, аныгы аһылык хаачыстыбата куһаҥан диэн буолар. Атын өссө туох баарый? Дьон, сүннүһүн, туохтан эрдэйдэнэрий?**

– Биллэн турар, тыйыс сиргэ олоробут, онон тымныыан ыалдыы элбэх. Сиэри-туому тутуспаттан, ис туругу ыраастамматтан, куһаҥан тылы сангарыттан, дьонго мөлтөх сыһыантан, хом санааттан, ордугурбааһынан киһи кэбириир. Дьонго үтүөһүн сырыт, санаа быртабыттан ыраастан. Хас биридии киһи олоҕо ураты. Үкчү дьылбалаах киһи диэн суох. Киһи бэйэтэ туоруохтаах моһолун кытта көрсөр. Этэрим курдук, оно ким да көмөлөһөр кыаҕа суох.

– **Эмчит буолан, дьону чөлүгэр түһэриигэ үлэлэһэбин. Аҕыйахтык хамсаны, аныгы аһылык хаачыстыбата куһаҥан диэн буолар. Атын өссө туох баарый? Дьон, сүннүһүн, туохтан эрдэйдэнэрий?**

– Биллэн турар, тыйыс сиргэ олоробут, онон тымныыан ыалдыы элбэх. Сиэри-туому тутуспаттан, ис туругу ыраастамматтан, куһаҥан тылы сангарыттан, дьонго мөлтөх сыһыантан, хом санааттан, ордугурбааһынан киһи кэбириир. Дьонго үтүөһүн сырыт, санаа быртабыттан ыраастан. Хас биридии киһи олоҕо ураты. Үкчү дьылбалаах киһи диэн суох. Киһи бэйэтэ туоруохтаах моһолун кытта көрсөр. Этэрим курдук, оно ким да көмөлөһөр кыаҕа суох.

– **Эмчит буолан, дьону чөлүгэр түһэриигэ үлэлэһэбин. Аҕыйахтык хамсаны, аныгы аһылык хаачыстыбата куһаҥан диэн буолар. Атын өссө туох баарый? Дьон, сүннүһүн, туохтан эрдэйдэнэрий?**

– Биллэн турар, тыйыс сиргэ олоробут, онон тымныыан ыалдыы элбэх. Сиэри-туому тутуспаттан, ис туругу ыраастамматтан, куһаҥан тылы сангарыттан, дьонго мөлтөх сыһыантан, хом санааттан, ордугурбааһынан киһи кэбириир. Дьонго үтүөһүн сырыт, санаа быртабыттан ыраастан. Хас биридии киһи олоҕо ураты. Үкчү дьылбалаах киһи диэн суох. Киһи бэйэтэ туоруохтаах моһолун кытта көрсөр. Этэрим курдук, оно ким да көмөлөһөр кыаҕа суох.

– **Эмчит буолан, дьону чөлүгэр түһэриигэ үлэлэһэбин. Аҕыйахтык хамсаны, аныгы аһылык хаачыстыбата куһаҥан диэн буолар. Атын өссө туох баарый? Дьон, сүннүһүн, туохтан эрдэйдэнэрий?**

– Биллэн турар, тыйыс сиргэ олоробут, онон тымныыан ыалдыы элбэх. Сиэри-туому тутуспаттан, ис туругу ыраастамматтан, куһаҥан тылы сангарыттан, дьонго мөлтөх сыһыантан, хом санааттан, ордугурбааһынан киһи кэбириир. Дьонго үтүөһүн сырыт, санаа быртабыттан ыраастан. Хас биридии киһи олоҕо ураты. Үкчү дьылбалаах киһи диэн суох. Киһи бэйэтэ туоруохтаах моһолун кытта көрсөр. Этэрим курдук, оно ким да көмөлөһөр кыаҕа суох.

Эдэр ыччакка эрэлим улахан

– **90-с сыллар ыччаттара туга да биллибэт, тирэбэ суох кэмнэ түбэспиппит. Бэйэн көлүөнэн, онтон өссө эдэр ыччат инникитин хайдах көрөбүн?**

– Элбэх эдэр ыччат арылынна. Оболор кытары арыллан иһиэхтэрэ. Бэйэм көлүөнэбэр эрэллээхпин. Арай киһилэргэ анаан сиэр-туом, итэбэл үөрэбэ күүскэ ытыллара буоллар. Сойуус кэминээбэ көлүөнэни кытта тэнгээтэххэ, билингити ыччат итини түргэнник ылынар, өйдүүр. Оччотугар инникитэ сырдык буолуо. Түгэни туһанан, эдэр ыччакка анаан этиитинэн суруллубут тылларбын тирдирим.

Эдэр ыччат
Уларытыаҕа барытын,
Талаһаҕа үрдүккэ-сырдыкка,
Ингэриниэбэ истинги, тарбатыаҕа кырдыгы.

Уһуктуобун, ыччаттар!
Омукпутун өрө тутан, баарбытын биллэриэбин!

Итэбэлбитин,
сиэрбитин-туоммутун сөргүтүөбүн!

Инники кэскилбитин көмүскүөбүн!
Өбүгэ албаһын көннөрүөбүн!

Олох сырдыгын көрдүөбүн!
– **Өбүгэлэри кытта чугас ситимнэ сылдыар киһи буолабын. Кинилэр туохтан үөрэллэрий? Туохтан хомойоллоруй? Биһигиттэн тугу күүтэллэрий?**

– Өбүгэлэри түн былыргыны эрэ кытта ситимнээн, суохтары курдук санаы – сыһа. Кинилэр хаһан да суох буолбаттар. Мэлдьи аттыбытыгар бааллар. Сырдык ыраас санаанын, сиэри-туому тутуспутун, итэбэлгин билинин да, сэгэс гына түһэллэр, үөрэллэр. Арыгыттан, нус-хас буолбаттан, оннуну олобу булбаттан хомойоллоро – биллэр суол. Бу Орто дойдуга киһи барыта дьолго ананан кэлэр. Онон тийэр суолу таба тутуохха, онно талаһааха эрэ наада. Ситиһэр күүс, кыах киһиэхэ барытыгар баар.

– **Өскөтүн өбүгэ баайа, анала биллэр түгэннэри тугу гыныллыахтаабы?**

– **Сорох киһи ылынын, билинин баҕарбат.**

– Оннук түгэннэ ыгылыымыахха, ыксаамаахха, айманымыахха наада. Чугас дьонгун кытта үллэстэр олус суолталаах. Өйдүүр киһи баара эрэли биэрэр. Холобур, мин ийэбинин үллэстэбин. Киниэхэ эмиз оҕо сырыттабына биллэллэр эбит. Ол иһин өйдүүр. Олох тургутууга араас бэлиэни ытар. Олору өйдөөн көрүүххэ, болгойуохха, анаарыахха наада. Оннугу баардылааба, өбүгэ баайын ылынын баҕарбат дьону көстүбэт күүс оһолго-моһолго түбэһиннэрэр, дыангыдааһы ытар. Киһи олоҕор табыллымыан сөп. Ити – кырата. Орто дойдуттан ылаахтарына да сөп.

Оттон баары ылынан, эрдэттэн бэлиэни улаханҥа ууран үлэлэһэ сатыыр киһиэхэ аартыгын арыаллар, суолун ыйаллар. Итини саха бэркэ билэр. Ол эрэри ылынааччыта аҕыйах. Сөпкө өйдөөтөххө, өбүгэ суолун тутуһар судургу буолуохтаах. Этэллэрин курдук, саппыкыһыт оҕото баҕкыыр буолар кыаҕа суох. Майгы-сигили, дьобур өбүгэнэн эрэ бэриллэр.

– **Барыбытын долгутар ыйыты: бу иирбэ-таарба кэм хаһан бүтүөй?**

– Мин көрүүбүнэн, бүтүө ыраах. Саҕаттан саҕа тахса туруоба. Онон аһара хараҕаламмакка, олох сырдыгын көрүүбүн, сиэри-туому тутуһуобун, итэбэлгэ чугаһабын. Ардах кэнниттэн күн хайаан да тыгар. Онон кэрэ кэмнэр өссө да кэлиэхтэрэ.

– **Барыбытын долгутар ыйыты: бу иирбэ-таарба кэм хаһан бүтүөй?**

“Хаар айан” тимир көлө сүгүрүйээччилэрин түмэр

Кулун тутар 31 күнүгэр 21-с төгүлүн ытыллар массыына кыһынгы успуордун “трофи-рейд” көрүнгэр “Хаар айан” Саха сириин куубага Мэнэ Хангалас Төнгүлүтүн Сэгэлэй сиригэр-уотугар ыраахтан-чугастан суоппардары, тимир көлө сүгүрүйээччилэрин муста.

Тэрийээччилэр: СӨ Успуордун министиэристибэтэ, Аптамабыл уонна матасыыкыл успуордун федерацията, “Хаар айан” кэммитиэтэ, “Мэнэ Хангалас улууһа” МО дьаһалтата, “Төнгүлү нэһилиэгэ” МТ дьаһалтата, “Арангас нэһилиэгэ” МТ дьаһалтата, “Тумул нэһилиэгэ” МТ дьаһалтата, “Колми” ХЭТ.

Чакчылар:

- Аан бастаан 2003 с. Чурапчы Бахсытын Дьээнкиидэ эбэтигэр ытыллыбыта (бырайыак ааптара **Иннокентий Барашков**);
- “Хаар айан” өрөспүүбүлүкэҕэ биллэригэр, киэн эйгэҕэ тахсытыгар “Колми” ХЭТ улахан көмөлөөх (сал. **Николай Румянцев**);
- 2018 с. “Хаар айан” СӨ Аптамабыл уонна матасыыкыл успуордун федерациятыгар кэммитиэт быһытынан кирибитэ. Дьахталларга анаан “Автоледи” эбии түһүмэх баар буолбута;
- 2019 с. СӨ чөмпүйөнээтин ыстаатыһын ылбыта;
- Кыттааччылар РФ Автоспорка успуорт эрэсэрээтин ылар кыахтаахтар.

Иннокентий БАРАШКОВ, “Хаар айан” кэммитиэтин бэрэссэдээтэлэ:

– “Хаар айанга” быйыл инжектор уонна көрбүрээтэр мотуордаахтарга тус-туска чөмпүйөнү таһаардыбыт. Урут даҕаны көрбүрээтэр уонна инжектор диэн арааран наһараадалааһын баара эрэри, “ким кыайда?” диэн ыйытыга биир тылынан хоруйдуур уустук буолара. Ол иһин 2021 с. “Дыгын оонньуутун” курдук барыларын холбоон биир кыайылаабы таһаара сылдыбыппыт. Онуоха көрбүрээтэр мотуордаахтар “инжектордары кытта хайдах күрэхтэһиэхпитий?” диэн ыйытталара, кытты да кыратык түһэ сыспыта. Онон быйыл үчүгэйдик толкуйдаан, күрэхтэһээччилэр да туруорсан икки чөмпүйөнү таһаарарга быһаарыммыппыт. Бэлиэтээн эттэххэ, чөмпүйөн аатын чуолаан пилоттар сүгэллэр, оттон штурманнар “Лучший штурман” ааты ылаллар. Улахан бириис эмиэ пилоттарга ананар. Күрэхтэһиигэ киһи үөйбэтэх өттүттэн көлүөһэ алдьаныта, стартер моһуогуруута, гаас торуоһа быстыта син биир баар буоллаба. Уолаттар саха сиэринэн, сири-уоту алаадынан аһата, көрдөһө сылдыллар. Биир өттүнэн, “Хаар айан” тыына (аурата) кими эрэ ылыныан эбэтэр ылынымыан, кыайыыны биэриэн-биэриимин да сөп буоллаба. Успуорт ханнык баҕарар көрүнгэр курдук сэрэбиэй хайдах түһэрэ эмиэ улахан суолталаах. Сэрэбиэйинэн халыҥ хаардаах, онгучахтаах сиргэ түбэһиэххин сөп.

Көрбүрээтэрдээхтэргэ чөмпүйөннээбит **Николай Сивцев** уонна кэргэнэ, штурмана **Клавдия** быйылгы “арыйыбыт” буолла. Николай “Хаар айан” маастара биедэмистибэ бэлиэтин ылыаба. Клавдияны улуустар “автоледи” билэллэр, күрэхтэһиилэргэ кыттар эбит. Онон Сивцевтэр “Хаар айан” устуоруйатыгар атын сирэйи астылар. Киһи батыһар, сүгүрүйэр, сирдиир ыала буолан табыстылар. Биллэн турар, доботтор, убайдар, урукку кыттыылаахтар өйбүллэрэ эмиэ тирэх буолбут буолуохтаах.

Норуот биһирэбилин ылбыт “Хаар айан” күрэх кыттааччыларын саааларын аабааччы болбомтотугар таһаарабыт.

“Автоледи” түһүмэхтэригэр II миэстэлээх “Мэник” экипаһа Любовь Нестерева, Акулина Андреева, Мэнэ Хангалас:

– Биһиги түөрт сыллаах тохтобул кэннэ быйыл төрдүспүтүн күрэхтэһэ сылдыбыт. Ол иннинэ “автоледи” бастакы күрэхтэһиилэригэр 2018 с. кыттыбыппыт. Массыынабытын ол сыл күрэхтэһиигэ анаан атылаһыппыт, инжектор. “Хаар айаны” ахтан баран кэллэххэ, кыттааччы өссө элбээбит, саҥа эдэр экипажтары көрдүбүт.

Акулина: “Мэник” диэн кэргэним

Прокопий Андреев сүүрүк ат аатынан ааттаабыта. Бу массыынабыт хаста да чөмпүйөннээн турар. Быйыл «Мэник» икки экипажтаах. Эр дьонго “отборочнайга” эмиэ киришибитэ, пилот Сергей Алексеев, штурман Надежда Андреева сүүрдүбүттэрэ. Бэстээх куубагар I миэстэни ылбыта, Алексеев Сергей Надялыын кыттыбыттар.

Суоппарым Люба – үйэтин тухары суоппар, онон уопута улахан.

Любовь: УАЗ биһиги дойдубутугар саамай сөптөөх массыына, мөлхөт туруктаах суолга да сылдыар кыахтаах. Атын ханнык да массыынаҕа УАЗ-пын биэрбэппин. Эһиил Бүлүүгэ ытыллар “Хаар айанга” тийиэхпитин баҕарабыт, былаан элбэх.

Акулина: Сайын буолбут “Тукулаан” күрэхтэһиигэ күтүөтүм Сергей Алексеев уонна кыһым Надежда Андреева миэстэлэһэн кэлбиттэрэ. Онно атын массыынанан күрэхтэспиттэрэ. Кэргэним Прокопий Андреев – Мэнэ Хангалас “Хаар айанын” бэрэстэбиитэлэ. Урут “Мэнигинэн” икки экипаж: кэргэним кыһа Надялыын уонна биһиги Любанын кыттарбыт. Күтүөппүт Сергей-К2 Нам үһүс хамаандатын пилота этэ, онтон “Хаар айанга” билсэн, ыал буолаары сылдыллар. Онон бары “Хаар айанын” олоорор ыалбыт.

Массыынананы “Хаар айанга” анаан оноруга, кизгэтиигэ III миэстэлээх “Амма Хантер” штурмана Гаврил Черноградский, Амма:

– Пилотум Станислав Федоровтыын быйыл бастакы холонуубут. Станислав “Кэскил” ХЭТ суоппара, бэйэм Аммага Станиславтыын тэнгэ арыан үлэлэтэр сирбиспитигэр үлэлиибин. Массыынабыт “Амма Хантер” Алексей Карманов киэнэ, инжектор. Биһиги мотуорун, “ходовкатын” бэйэбит онгортон бэлэмнээн биэрдибит. “Хаар айанга” бастыырга саамай сүрүнэ уопут наада дии саныбын. Ордук күүстээх хамаандаһар намнар, таатталар, мэнэ хангаластар диэн бэлиэтиэм этэ. Саха УАЗ-ига суох тыаҕа да, бултуу да ыраах барбат. Холобур, киһи УАЗ-ы хаһан баҕар, ханна баҕар онгостор кыахтаах. Бүгүн биһигини өйүү Амматтан дьиз кэргэн-нэрбит, доботторбут, массыынабытыгар көмөлөспүт суоппар уолаттар кэллилэр.

“ВВТ 1” экипаж пилота Пётр Кардашевский, Үөһээ Бүлүү:

– Үөһээ Бүлүүгэ техникумга маастарынан үлэлиибин, бэйэм Ороһу нэһилиэгиттэн төрүттээхпин. Былырыынгыттан кыттабыт, онно үс хамаандаах этибит. Быйыл штурманын устудьоммут – Ариан Мучурунов, Бүлүү. Ону тэнгэ Вильям Данилов, Любомир Васильев (Бүлүү), Игорь Львов (Сунтар), Константин Ким көмөлөһө сылдылар. Үөһээ Бүлүү иккис хамаандатыгар “Тойоку” экипаһыгар оҕолор дьаныһан көмөлөстүлэр. Иван Захаров былырыын эмиэ кыттыбыта, быйыл Вильям Данилов штурманнаата. Бэлиэтээн эттэххэ, үһүс массыынабыт “ВВТ 2” быйыл кыттыбата.

“Отборочнайы” тыһааһыннаахтык аастыбыт: биэстэ кыайдыбыт, иккитэ хоттордубут. Бүгүн бастакы сүүрдүүгэ сэрэбиэйбит сатаммакка, халыҥ хаардаах сиргэ түбэстибит, онон бүтэник иннинэ кэлибит. Онтон иккис сүүрдүүгэ – бэсиһинэн, үһүскэ алтыһынан кэлибит.

Үөрэх тэрилтэтин аатыттан кытта сылдыбыт. “Хаар айан” көр-күлүү эрэ буолбатах, манна элбэх өй үлэтэ, суотуочуот, күүс-уох наада. Массыынаны бэлэмнииргэ математиканы да, көмпүүтэри да, күүһү да туһанабын. Онон атын тэһиниэхскэй үөрэх кыһалара кытталларыгар баҕарабыт. “Хаар айанга” кыттан устудьуоннар сүргэлэрэ көтөбүлүннэ, идэлэригэр интэриэстэрэ күүһүрдэ. Былырын алдьанан турар массыынананы онгостон, чөлүгэр түһэрэн күрэхтэһэн барбыппыт.

“Хаар айанга” бэйэ-бэйэбитин билсэбит-көрсөбүт, ханна эмэ ыраах улууска тийдэхпитинэ билэр, билсэр дьонноох буолабыт. Түгэни туһанан, дириэктэрибит Матрена Васильевна Осиповаҕа күүскэ өйүүрүн иһин махтал-бытын тиздэбит.

“Хаар айан” хас да төгүллээх чөмпүйөнэ, быйылгы куубак үс түһүмэҕэр үһүөннэригэр миэстэлээх “Форвард” экипаж пилота Пётр Васильев-Шумахер, Таатта:

– Быйыл штурманын Виктор Степановы кытта кытынныбыт. Күрэхтэһиигэ сэрэбиэй элбэҕи быһаарар, биир өттүгэр хаара халыҥ, оттон биир өттүгэр арыый да ама буолар. Биһиэхэ бүгүн халыҥ хаардаах өттө түбэстэ. Сылын айы кыттааччы ахсаана элбиир, инжекторга “отборочнайга” отуттан тахса кыттааччы баар этэ. Эдэр кыттааччылар элбииллэрэ, күрэхтэһии кэнтирээ үчүгэй.

Бэйэм оҕом эрдэхпиттэн массыынанан оонньуур идэлээбим. Бүгүн дэриэбинэ оҕолоро мустан дьиз туттан, гараас онгостон оонньуурбут. Билигин үһүн айан суоппарабын, КамаАЗ, “вольво” массыыналардаахпыт. Бу күрэхтэһии кэмигэр суоппардар айанга сылдыллар, биһиги күрэхтэһии кэннэ эмиэ айанга барыахпыт.

“Хаар айанга” кытыннааха, бириис эрэ ылар буолбатахын, тус ситиһиигин онгостобун, успуорт маастара буолбуппут. Эһиил Бүлүүгэ буолар “Хаар айанга” эмиэ барыахпыт.

Сэгэлэй алааһыгар 14 инжектор УАЗ-ы кэннигэр хаалларан, чөмпүйөн аатын сүкпүт “Навигатор” экипаһын пилота Андрей Васильев, Ньурба:

– Бэйэм Ньурба-Дьокуускай хайысханан таксильыбын, штурманын Тимур Егомин – эдэр, эрчимнээх киһи. Массыынабытын Альберт Габышевтан атылаһыппыт, “Навигатор” диэн аатын уларыппатахпыт. Тоҕо диэтэххэ, “Навигаторы” “Равенол” сирбис успуонсардыыр. Эһиил ааппыт уларыһыан сөп, ол эрэри хамаандабыт бииргэ тутуһан сылдыаба. Бэйэм бу иннинэ үс сыл Альберт Габышевка штурманнаабытым, быйыл уруулга олорон бастакы кыттым. “Хаар айан” куубагар бастыыр иһин сыал-сорук туруорунан кытынныбыт. Массыынабыт мотуора эрдэттэн үчүгэй туруктаах этэ, онон ступица саамааскатыгар болломтобутун уурдубут диэн этиэхпин сөп.

Сахаҕа “айылба күүһэ”, “өй күүһэ” диэн өйдөбүллэр кизгик тарбанан былыр-былыргыттан баччага диэри тийэн кэлбит буоллактарына, “Хаар айан” бу өйдөбүллэри сэргэ тизхиникэ күүһүгэр сүгүрүйэр, итэҕэйэр дьону түмэр улахан сааскы бырааһыннык, күөн күрөс, үгэс буолла. Тэрийээччилэр быһа холоон этэллэринэн, өрөспүүбүлүкэҕэ барыта 200-чэ массыына кытынна. Олортон чөмпүйөннээккэ 14 инжектор (+2023 с. чөмпүйөнэ “Форвард” экипаж), 15 көрбүрээтэр УАЗ массыына кыттан икки чөмпүйөн табыста. Инжекторга – Ньурба “Навигаторын” пилота Андрей Васильев, көрбүрээтэргэ – Нам “Ураганын” пилота Николай Сивцев.

Түмүктэри сиһилии
Кыым.ру киирэн көрүң.

Мария САННИКОВА.

Тамара Ивановна Петрова төрөөбүтэ 90 сылын көрсө

2024 с. кулун тутар 26–27 күннэригэр Дьокуускай куоракка М.К. Аммосов аатынан ХИФУ ХИНТуоКУ саха тылын истилистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас кафедрата «**ЯЗЫКИ НАРОДОВ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ: ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ПЕРЕВОД**» дьээн Арасыйыатаабы билим-кэмпириэнсийэни үрдүк таһымнаахтык тэрийэн ытта. Кэмпириэнсийэ педагогика билимин хандьыдаата, бэрэпиэссэр, Саха АССР норуотун үөрэбириитин үтүөлээх үлэһитэ, «Учууталлар учууталлара» уонна «Гражданский килбиэн» бэлиэлэрдээх, саха тылын истилистикэтин уонна нууччалыы-сахалыы тылбаас кафедратын төрүттээчи **Тамара Ивановна ПЕТРОВА** төрөөбүтэ 90 сылыгар, ону кытта Саха АССР үрдүк үөрэбин систиэмэтигэр саха тылын салаата төрүттэммитэ 85 сылыгар ананна.

Тамара Ивановна Петрова – сахалыы-нууччалыы, нууччалыы-сахалыы тылбааһы билим таһымыгар таһаарбыт мэтэдьиис. Кини сүрүн үлэтин 5 түһүмэххэ араараллар. Бастакытынан, тыа оскулатыгар нууччалыы билбэт саха оҕотугар нуучча тылын үөрэтии. Иккиннинэн, төрүт оскула институтугар саха тылын үөрэтии быраактыкатын киллэрэн, мэтиэдьикэни

тупсаран биэрбитэ. Үсүһүнэн, учуутал идэтин таһымын үрдэтэр институтка тус уопутугар уонна билимгэ олобуран учууталга сүбэ-ама онорбута. Төрдүһүнэн, оскуолаба төрөөбүт тылын үөрэтии кэнсиэпсийэтэ кириэригэр Үөрэх министиэристибэтин үлэтин тэрийбитэ. Элбэх бырагыраама, учуобунньук, көмө кинигэ тахсарыгар суолу тэлбитэ. Бэсиһинэн, университетка тыл култууратын, саха тылын истилиин чопчулур чинчийэр үлэни ыппыта уонна устудьуоннары үөрөппитэ. 1999 с. «Нууччалыы-сахалыы тылбаас» дьээн санга идэбэ 20 обону сүүмэрдээн ылбыта. 2004 с. Тамара Ивановна уһуйбут тылбаасчыт идэлээх оболоро үрдүк үөрэби бүтэрбиттэрин туоһулуур дьупулуому аан маннай ылбытара. Кини 300-тэн тахса үлэ ааптара, хос ааптара буолар.

Ол курдук, кэмпириэнсийэбэ уопсайа 76 «очнай», «онлайн» дакылааттары уонна 20 кэтэхтэн кыттааччыны иһиттилэр.

Арасыйыа Билимин академиятын Сибиридээби салаатын билим үлэһиттэрэ, Татарстан Өрөспүүбүлүкэтин Г.Ибрагимов аатынан тыл, литэрэтиирэ уонна ускуустуба институту, Казань федеральнай университетиттан, Гуманитарнай чинчийи уонна абыах ахсааннаах омуктар кыһалбаларын үөрэтэр институт, Наука академиятын иһинэн үлэлиир төрүт тылы чинчийэр киин, А.М. Горькай аатынан Литэрэтиирэ институтун уһууааччылар, Сибиридээби федеральнай университет, Илин Сибиридээби култура уонна ускуустуба судаарыстыбаннай институту, Н.Г. Чернышевскай аатынан Саратов судаарыстыбанын национальнай чинчийэр университета, Үөрэхтээһин (Просвещение) судаарыстыбаннай университетин аан дойдутаабы полициятын академията,

М.В. Ломоносов аатынан Хотугу (Арктической) федеральнай университет, Доржи Банзаров аатынан Бурятияабы судаарыстыбаннай университет, Удмуртия федеральнай университета, Азербайджан тылы үөрэтэр университета, Уфатаабы наука уонна технология университета, Туватаабы судаарыстыбаннай университет, Саха сириттэн учууталлар, тылы чинчийээччилэр, аспираннар, магистрдар, устудьуоннар, саха тылыгар ис сүрэхтэриттэн ылдыааччылар кытыннылар. Кыттааччылар: Дьокуускайтан, Улан-Удэттан, Ижевскэйтэн, Красноярскайтан, Москубаттан, Саратовтан, Архангельскайтан уонна Новосибирскайтан бааллар.

Кэмпириэнсийэбэ элбэх омук олоорор сиригэр тылбаас сүңкэн улахан суолталаабын, араас айар үлэ инникитэ тылбаастан тутулуктаабын, олохтоохтор аан дойду уонна судаарыстыба таһымыгар тахсалларыгар эмиз тылбаас

улахан өгөлөөбүн бэлиэтээтилэр.

Уопсайа 6 сизэксийэбэ кыайылаахтар ааттара ааттанна: Чурапчыттан Сидорова Сайаана, ХИНТуоКУ М-ТиПП-22 магистрана Комиссарова Валентина, Хотугу (Арктической) федеральнай университет аспирана Латышева Ольга, ХИНТуоКУ ЯО-22 устудьуона Малгина Сайаана, ХИНТуоКУ Б-ПО-САО-21 устудьуона Лукачевская Дария, ХИНТуоКУ ЯРЯ-20 устудьуона Васильева Кристина, ХИНТуоКУ КМК-22 устудьуона Иванова Валерия.

Тамара Ивановна саҕалаабыт үлэтин утумнаан, уһууааччыларга сыралаах үлэбит сыаналана турарыгар, устудьуоннарга ситиһиилэри баара хаалабыт.

Сиһилии кафедра үлэтин бу куар-куодунан көрүн.

Сандаара ГАВРИЛЬЕВА.

Пленарнай мунньах дакылаатчыттара

Кэмпириэнсийэ кыайылаахтара

Үлэлэрэ

Торотоев Г.Г.
Тамара Ивановна кыһа
С.В. Неустроевалыын

Пленарнай мунньах кыттылаахтара

ТАБАГИНСКИЙ МЫС
БАЗА ОТДЫХА

“Табаҕа хайата” этнокультурнай комплекс —

дьиз кэргэн сынньалантын, араас бырааһынныктары, дыалабыай уонна аралдьытар тэрээһиннэри ытарга саамай сөптөөх сир.

Биһиэхэ бааллар: икки этээстээх толору хааччыллыылаах коттедж, банкеттыр саалалаах, панорама түннүктээх, киэн террасалаах уорабай уонна этническэй ураһа. Эһиэхэ эрэ анаан шашлыктыр, хаартыскаҕа түһэр анал сирдэр, үөһэттэн көрөр площадка, бэсидкэлэр үлэлиилэр.

Бэнидиэнныктэн чэппиэргэ дьэри чэпчэтиилэр бааллар:

- дьизэлэргэ барыларыгар – 10%
- төрөөбүт күннээхтэргэ – 15%
- ыал буолбуттарга, выпускниктарга – 10%
- сурутааччыларбытыгар, Vkontakte сурутааччыларбытыгар баар чэпчэтиини кытары холбоон, эбии – 5%

Түгэни мүччү тутуман!

Туймаадабыт киэн хочотугар, Өлүөнэ өрүс налыан көстөр сиригэр тупсабай уорабайдарбытыгар кэлиҥ, сылдыҥ, ыалдьыттаан!

Билсэр төл.: 8-964-416-93-34

Реклама

СААСКЫ ЫҢЫЫ ҮЛЭТИГЭР БЭЛЭМНЭНИИ КЭМИНЭН БАРАН ИҢЭР

**“Туймаада” агрохолдинг хаһаайыстыбалара быйылгы ыһыы хампаанньатыгар тэрээ-
ниннээхтик бэлэмнэнэ сылдыаллар. Ол курдук, агрохолдинг барытын үрдүнэн 3392,1
гааба ыһыы ытыллыахтаах. Ити ааспыт сылы кытта тэннээтэххэ, 386 гектарынан элбэх.**

Биирдиилээн хаһаайыстыбаларынан ыллааха:
«Кладовая Олекмы» ХЭТ быйылгы сылга 755 гааба
ыһаахтаах. Былаан быйытынан 850 тн от бэлэмниэхтэ-
эх. Итини таһынан 2000 тн сиилэс уонна 1450 тн сенаж
бэлэмнэнэрэ былаанга баар. Билингитэ 250 гектар
бааһынаба хаар типтэрбиттэр. Былаан – 335 гектарга хаар
типтэриллиэхтээх.

Агрохолдинг биир улахан хаһаайыстыбата **“Туймаада
Экоферма” ХЭТ** икки отделениеттан турар. Ол курдук
тэрилтэ Нөмүгүтээби отделениетыгар 830 гектарга, от-
тон Дьокуускайдаабы салаатыгар 292,5 гектарга ыһыы
ытыллара былааннар. Ол былырынгы иэнтэн 352
гектарынан киэнг. Бу хаһаайыстыба быйыл 2340 тн оту,
4400 тн сиилэһи уонна 420 тн сенаһы бэлэмниир была-
аннаах. Билингитэ 892 гаалаах бааһынаба хаар типтэрэр
былааннаабыттан 710 гектарга типтэрбиттэр.

Оттон **«Бөртө сылгы собуота»** хааччахтаммыт эппи-
этинэстээх тэрилтэбэ 750 гааба ыһыы ытыллыахтаах. Бу
хаһаайыстыбага сыл аайы элбэх оту оттуулар. Быйыл да
былаан улахан. Ол курдук, хаһаайыстыба 3000 тн оттуур
былааннаах. Итини таһынан 1900 тн сиилэс, 1175 тн сенаж
бэлэмниэхтээх.

«Новай сопхуос» аахсыйалаах уопастыба быйыл
бааһынатын кэнгэтэн, 414 гектарга тизэрдиктээх. Бу сылга
тэрилтэ 300 тн от, 1750 тн сиилэс уонна 460 тн сенаж
бэлэмниир сорукутаах. Билингити туругунан 200 гектарга
хаар типтэрэн олоһор.

Таатта улуугуар баар **«Победа» ХЭТ** ыһыы иэнин
эмиз кэнгэтэр сорукутаах. Ол курдук, быйыл 350 гектардаах
бааһынаба ыһыы ытыллыахтаах. Быйыл 1000 тн от, 400
тн сиилэс, 375 тн сенаж бэлэмниир сорук турар.

Бу сааскы хампаанньаны толору ытарга 412,8 тн
сиэмэ, 247 тн минеральной уобурдуу аҕалылаахтаах.
Оттон хаһаайыстыбалар, сүрүннээн, эбиэс, подсолнеч-
ник, судан ото, кукуруза ыһар былааннаахтар. Ону тэнгэ
элбэх сыллаах кострец диэн оту, олохтоох селекциянан
таһаарыллыбыт травосмесь эмиз ыһыллыаба.

Бааһыналары күрүөлээһин быйыл эмиз ытыллыаба.
Ол курдук, агрохолдинг хаһаайыстыбаларыгар уопсайа 29
км күрүө тутуллуохтаах.

Тиэхиньикэни сангарды салбанан барар. Быйыл
кыалыннабына, 18 тиэхиньикэ араас көрүнгэ атылаһыл-
лаахтаах. Күүстээх К-742 тыраахтар, “Беларусь” тыраах-
тардар, сизейэлкэлэр, минеральной уобурдууну ыһар уонна
бырысыалтаах тиэхиньикэ ытыллыахтаах.

Агрохолдинг бааһыналары чөлүгэр түһэрэр үлэтин сыл
аайы ыттан кэллэ. Быйыл уопсайа 436 гаалаах бааһынаны
чөлүгэр түһэриллиэхтээх уонна 244 гаалаах оттуур сири
тупсарыллыахтаах.

Онон агрохолдинг хаһаайыстыбаларыгар турбут со-
рук балачча. Билингитэ хаһаайыстыбалар бэлэмнэни
үлэтин кыра-кыраалаан сабалаан эрэллэр. Сиэмэ, уобурдуу
атылаһытыгар кэпсэтии барар. Тиэхиньикэ өрөмүөнэ
халлаан сылыда да, сабаланыаба. Үлэһиттэр бу соруку
толорорго бэлэмнэр.

Төлөбүрдээх матырыйаал.

Кыайтарбат кирэдьииттэри сабарга «Алмазэргиэнбаан» хаттаан үбүлээһинэ көмөлөһүөбү

Аныгы үйэбэ дьон кирэдьиити, сойуому элбэхтик ылан туһанар. Дьынэр, сатаан туһанар
дьонго бу олус көмөлөһөр. Ол түмүгэр, биир киһи эбэтэр бүтүн дьыэ кэргэн хас даҕаны
кирэдьиити төлүүр түгэнэ үөскүүр. Онтулара араас баантан үрдүк бырыһыанга бэрил-
либит кирэдьииттэр буолуохтарын сөп. Бу үлэбэ-хамнаска, дьыэ кэргэн бүддьүөтүгэр ох-
суулаах буолара саарбахтаммат. Сорох дьон, ону эрдэ өйдөөн, баан «хаттаан үбүлээһин»
(рефинансирование) диэн ааттаах өнгөтүн туһаналлар. Судургутук быһаардахха, бу үрдүк
бырыһыаннаах кирэдьиити эбэтэр хас даҕаны кирэдьиити сабарга анаан бэриллэр быдан
барыстаах сана кирэдьиит буолар.

Ол туһунан сиһилии быһаарыыны олохтоох «Алмазэргиэнбаан» биэриэбэ.

Хаттаан үбүлээһин (рефинансирование) хайа түгэнгэ ирдэнэрэ

• Хас даҕаны кирэдьиити ылан баран, төлөбүрүн ыарыргатар түгэнгэ

Араас болдьохтоох, кээмэйдээх хас даҕаны кирэдьи-
ити төлүүр уустуктардаах. Сууматын оросчоттуурга да,
болдьобун тутуһарга да табыгаһа суох. Бутуллан да ба-
рыахха сөп. Дьыэ кэргэн бүддьүөтүгэр охсуулаах буолара
саарбахтаммат. Ол иһин хаттаан үбүлээһини ылан хас да
кирэдьиити биир кирэдьиит онгортон, төлөбүр кээмэин
кыччатыхха уонна биир күнгэ төлүөххэ сөп.

• Кирэдьиит болдьобун уһатан ыйдаабы төлөбүрү кыччатар кыһалба үөскээтэбинэ

Манна төлөбүр уопсай сууммат (болдьох бүтүүтэ
бырыһыанын барытын ааҕан туран) улаатыан, оттон
ыйдаабы төлөбүр биллэрдик кыччыан сөп. Онуоха кирэ-
дьиити сорботун эбэтэр барытын эрдэ төлөөн сууматын
кыччатар кыах баарын умнуман.

• Бырыһыан төлөбүрүгэр барыһыраххытын баҕардаххытына

Үксүгэр кирэдьиит хаартатын лимиитэ хамнастан төһө
эмэ улахан буолар, оттон төлөнөн бүтэр болдьобо чопчута
суох. Бэриллибит чэпчэтиилээх кэмгэ сууманы бары-
тын ууран биэрэр ардыгар кыаллыбат. Оччогуна толору
бырыһыаннаах төлүүргэ тийиһиллэр. Ыйдаабы булгуччулаах
төлөбүр бырыһыанга барар, сүрүн иэс көбүрээп испэт.
Итинник хаамынан иэһи сабыы болдьобо уһаан-кэнгээн
хаалар. Ол иһин кирэдьиит хаартатын чопчу болдьохтоох
уонна кыра бырыһыаннаах хаттаан үбүлээһин (рефинан-
сирование) ньыматынан сабыахха сөп.

Хаттаан үбүлээһин (рефинансирование) көннөрү кирэдьииттэн уратыта

Хаттаан үбүлээһин (рефинансирование) диэн тус сыал-
лаах кирэдьиит буолар, онон атын кирэдьииттэри сабарга
эрэ бэриллэр. Ол эбэтэр, баан урукку кирэдьииттэргит
чаччы сабыллыбыттарың-суобун бэрэбиэркэлиир.

Көннөрү кирэдьиити биэриэх иннинэ баан дохуоккут
төһө чааһа кирэдьииккэ барарын ааҕар-суоттуур. Иэскит
төһөнөн аҕыйах да, оччонон көннөрү кирэдьиити ылар
кыах улаатар. Иэскит элбэх буоллабына, олох даҕаны би-
эрбэттэр. Оттон хаттаан үбүлээһини аабыыга сабыахтаах
кирэдьииккит кээмэин иэс ахсааныгар киллэрбэттэр.
Маны таһынан, сорох бааннар килийиэннэргэ эбии чэп-
чэтиилэри туһаналлар.

Холобура, «Алмазэргиэнбаанга» бастакы төлө-
бүр болдьобун эһиги баҕабытынан үс ыйга тийэ сы-
барытаахтарын сөп. Ол эбэтэр, хаттаан үбүлээһини муус
устар ыйга ылан баран, бастакы төлөбүрүн бэс ыйыгар
төлүөххэ сөп.

«Алмазэргиэнбаан» хаттаан үбүлээһини кирэдьиит атын көрүннэригэр эмиз туһанар

Хаттаан үбүлээһини туһанан кирэдьиит манньк көрүннэрин сабыахха сөп:

- күннээби кыһалбага туттулар (потребительскэй)
кирэдьииттэри,
- кирэдьиит хаарталарын уонна овердрафтары,

Рефинансирование кредитов

- ✓ Уменьшить платеж
- ✓ Объединить несколько кредитов в один
- ✓ Получить часть наличными

© АКБ «Алмазэргиэнбаан» АО. Генеральный лицензия ЦБ РФ №2402 от 08.06.2015. Данное предложение не является публичной офертой

– потребительскэй кээпэрэтииптэр, тыа хаһаайыс-
тыбатын кээпэрэтииптэрэ биэрбит сойуомнарын,
– ипэтиэкэ кирэдьииттэрин (холобура, хамсаабат ба-
айы-дуолу солуктан босхолоон түргэнник атылыырга).
Маны сэргэ, «Алмазэргиэнбаан» биэрбит кирэдьиит-
тигэр эмиз хаттаан үбүлээһини туһанаахха сөп. Хаттаан
үбүлээһин иитинэн үбү эбии уу харчынан иэс ылыы
көрүллэр.

Сиһилии «Алмазэргиэнбаан»
аан ситимигэр билсин:
<https://www.almbank.ru>

Төлөбүрдээх матырыйаал.

ЭБЭРДЭ

Тапталлаах күндү ийэбитин, эбэбитин, үлэ бэтэрээнин, Горнай улуунун Бэрдигэстээх сэлээннэтин бо-
чуоттаах олохтообун, Саха Өрөспүүбүлүкэтин оскуолаба
киирэ илик оһолор сайдыларыгар сүдү кылаатын
киллэрсибит

**Христина Николаевна
Багинованы (Мекеянованы)**

75 сааскын туолбут өрөгөйдөөх үбүлүөйгүнэн итиитик-
истинник, ис сүрэхпититтэн эбэрдэлиибит! Эн үлэбэ
сыһыанын, олоххо баай көрүүн, үөрүүбүгүн, санаан
күүһэ биһиэхэ мэлдьи холобур буолар.

Оболоргор, сизиннэргэр күүс-көмө буола сылдьаргар, барытыгар бигэ
тирэх, сууллубат тулааһын, кытаанах өйөбүл буоларгар, кэрэбэ-үтүөбэ
сирдииргэр махталбыт мунура суох. Кырдьар диэн киэр кыйданнын, үөрүү-
көтүү, баай-дуол, дьол-соргу эйигин, күндү киһибитин, өрүүтүн арыаллы
туруохтун. Эдэрдии дууһалаах, көхтөөх туруктаах этэн-нэ буоларгар, Сахабыт
сирин алмааһын курдук кытаанах доруобуйаны бабарабыт. Баба санаан
барыта барбара туолуохтун, алгыспыт үтүөтэ, санаабыт сырдыга эйиэхэ
тийиэхтин.

**Эбэрдэни кытта кыргыттарын Майя, Дуна,
күтүөтүн Алексей, сизиннэрин Арыяан, Уйгулаана,
Алик, Сандалина, Дуолан.**

Күндү төрөппүттэритин

**Надежда Степановна,
Василий Дмитриевич
Меряковтары**

ыал буолбуккут 55 сы-
лынан итиитик-истин-
ник эбэрдэлиибит!
Дьолун олоххутунан,
үлүскэн үлэбитинэн,
мааны майгыгытынан,
үтүө санаабытынан
дьон-сэргэ ытыктабы-
лын ылабыт.

Тапталлаах ийэбит, аҕабыт, биһиги
туспутугар убаарабат кыһамньыгыт,
куруутун күүс-көмө, өйөбүл-тирэх
буолар үтүө баба санаабыт иһин бар-
ба махталбытын этэбит!

Чэгиэн доруобуйаны, үгүс үөрүү-
лээх уһун дьоллоох олобу
бабарабыт!

**Оболоргут, кийииттэргит,
күтүөттэргит, сизиннэргит,
хос сизиннэргит.**

**Саҥа проектор
«Epson EB-L1715S»
атыылыбын!**

Киинэни
олус хаачыстыбалаахтык
көрдөрөр.

Б.н. 89142801120

Реклама

БОЛБОЙУН!!!
25%
дизри чэлчэти
биллэрэбит!

**МИР СЛУХА
ИСТИИ ЭЙГЭТЭ**

Истэр аппараат араас көрүнгэ атыыланар!!!

Тэлэбиисэргэ истэр аппарааттары 900 солк.
атыылыларын көрбүккүт дуо? Атыһыт чэлчэки
сыаналаах, кэтэргэ табыгастаах диэн хайгыыр эрэри,
хаачыстыбатын уонна чаччы туһалаах буоларын туһунан
сангарбат. Билигин истэр аппараат арааһа олус элбэх.
Сөптөөбү дьэ хайдах талабытый?

Ачыккыны, атах таһаһын, уопсайынан, таннар таһаһытын
кэтэн көрбөккө эрэ кыайан талбаппыт.

Истэр аппараат – тулаһыыр эйгэни ылынарга көмөлөһөр
уустук тэхиниичэскэй тэрил.

Истэр аппарааты талыы исписэлиис диагностикаһыттан
сабаланаар. Хас биридди киһи истэр уоргана уратылаах
буолан, хайаан даһаны бастаан кэтэн көрүөххэ наада.

Көннөрү (физическэй) истиини (тыаһы-ууһу истиини)
таһынан өссө функциональнай диэн баар. Ол – киһи мэйиитэ
тыаһы-ууһу хайдах арааран ылынарыттан тутулуктаах. Араас
частотаҕа иһиллэр тыаһы дьон араастык ылынар. Холобур,
киинэ тыһаатырыгар эбэтэр маассабай тэрээһиннэ сорох
киһи улахан тыаһы-ууһу сөбүлээбэт, оттон сорох төрүт
кыһаммат.

Ону барытын учуоттаан туран, истэр аппарааты
талыахтааххыт уонна ностуруойдатыахтааххыт.

Консултаассыйабыт буор босхо. Маны таһынан сэнээрэр
эбэтэр мунаарар буоллаһхытына, 70-70-54, 70-50-47
нүөмэрдэргэ эрийэн ыйытыаххытын сөп.

Аадырыспыт:
Дьокуускай куорат, Хабаров уул. 19.

Сбербаан, ХКРбаан уонна
Почтабаан кирэдьиитин
туһаныхха сөп. Уһатан төлүүр
һыма (рассрочка) эмиз баар.

Реклама

- Двигатель 24 л.с.
- Трехточечный подвес
- Шлицевой ВОМ
- Колесная формула 4x4

ВОСТОКЕВРОТЕХНИКА

**Мини-трактор
СИНТАЙ**

г. Якутск, ул. Озерная, 18/3
Тел.: 8-914-275-80-70

Реклама

АЛМАЗКРЕДИТСЕРВИС

**УВЕДОМЛЕНИЕ О СОЗЫВЕ ОБЩЕГО СОБРАНИЯ ЧЛЕНОВ КООПЕРАТИВА
(ПАЙЩИКОВ) СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО КРЕДИТНОГО ПОТРЕБИТЕЛЬ-
СКОГО КООПЕРАТИВА КРЕДИТНОГО СОЮЗА «АЛМАЗКРЕДИТСЕРВИС»,
МЕСТО НАХОЖДЕНИЯ – г. ЯКУТСК, ул. ДЗЕРЖИНСКОГО, д. 11**

Уважаемые члены СКПК КС «АКС»!

**Настоящим Правление СКПК КС «АКС» извещает Вас
о проведении очередного общего собрания
по итогам работы за 2023 год в форме заочного голосования.**

Форма проведения – заочное голосование.

Дата начала приема бюллетеней – «06» мая 2024 года.

Дата окончания приема бюллетеней – «06» июня 2024 года.

Повестка дня Общего собрания членов СКПК КС «АКС»:

- Отчеты о работе выборных органов об итогах деятельности за 2023 год.
- Утверждение программ развития кооператива, годового отчета и годовой бухгалтерской (финансовой) отчетности за 2023 год.
- Утверждение отчета об исполнении сметы доходов и расходов за 2023 год и утверждение сметы доходов и расходов на 2024 и планируемой сметы доходов и расходов на 2025 год.
- Утверждение отчета о формировании и использовании фондов в 2023 году, определение видов и размеров фондов, а также условий их формирования в 2024–2025 годах.
- Об открытии и закрытии кооперативных участков в 2024–2025 годах.
- Утверждение отчета о состоянии системы управления рисками СКПК КС «АКС» за 2023 год;
- О согласовании сделок, отнесенных к компетенции общего собрания членов.
- Утверждение решений выборных органов СКПК КС «АКС».
- Утверждение изменений в Положение о членстве в СКПК КС «АКС».
- Утверждение изменений в Положение об органах управления СКПК КС «АКС».
- Утверждение изменений Положение о порядке и условиях предоставления займов СКПК КС «АКС».
- Иные вопросы.

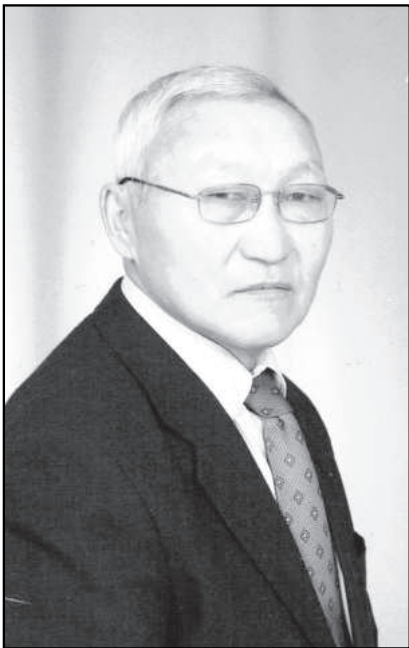
Ознакомиться с материалами общего собрания, получить и заполнить бюллетени для голосования, а также получить информацию о порядке проведения общего собрания, об адресах, телефонах и режимах работы кооперативных участков и иную информацию можно в головном офисе СКПК КС «Алмазкредитсервис» по адресу: г. Якутск, ул. Дзержинского, 11 или по телефону 8 (4112) 45-53-53, на официальном сайте: <http://almazkredit.ru>, а также в офисах кооперативных участков. Члены кооператива могут принять участие в голосовании дистанционно заполнив электронную бюллетень в личном кабинете на официальном сайте: <http://almazkredit.ru>.

Просим вас принять активное участие.

Реклама

Доборум, кэллиэгэм Павлов Сэмэн Павлович сырдык кэриэнигэр

Бу дьыл олунньу 15 күнүгэр 50 сыл алтыспыт доборум, бииргэ үлэлээбит киһим

**ПАВЛОВ
СЕМЁН ПАВЛОВИЧ**

Орто дойдуттан барда.

Мин 1973 с. “Якутгражданпроект” институт изыскательской отделыгар геологунан үлэбэ кирибитим. Онно Кэбээйиттэн төрүттээх биир сытыы-хотуу, кэлбит-барбыт ыстаарсай геологунан үлэлиир Павлов Семён Павловичтын билсибитим. Саҥа үлэбэр Семён Павлович сүбэ-ама буолара. Үчүгэйдик билсиһииттэн үс сыл устата Южно-Якутской тутар комплекс тутуугар буолбута. “Якутгражданпроект” институт бу тутууга изыскательской эспэдииссийэ тэрийбитэ, онно Семён Павлович кылаабынай инженеринэн аһаҕаста. Саҥа тутуллуохтаах эбийиэктэргэ топограф-геодезической, инженер-геологи-

ческой уонна геофизической үлэлэри толорбуппун. Оччолорго Нерюнгри, кыра оробуочай бөһүөлөк, Чульман үрэбин үрдүгэр турар этэ. Икки этээстээх абыыах таас дьиэ баара, уоннаабыта – мас дьиэлэр. Үлэлиир эбийиэктэри: байытар баабырыка, өрөмүөн-мэхэнькэ собуота, ГРЭС, саҥа дьиэлэр, Чульманга – тутуу базата, карьердар, суоллар уонна да атын эбийиэктэр. Үлэ күнүстэри-түүннэри 2 симиэнэнэн салбанара. Хонуу үлэтин хаачыстыбатын Семён Павлович бэрэбиэркэлиирэ, тутара. 1975 с. тутууччулар кэлэн, балаакка туруоран, үлэлэрин саҥалаан барбыттара.

Үлэ сынньалангар саахымакка биэс мүнүүтэбэ кирисии бөбө буолара, Сэмэн онно саамай актыыбынайдык кирисэрэ.

Кыһын, саас дойдутуттан Кэбээйи соботун аҕалан кэллиэгэлэригэр түгэтэрэ. Оччолорго суол-иис мөлтөх буолан, хаайтаран, хас да хоноро, “Павлов штормит” диэн кэпсэл барара. Ол да буоллар син биир сыл аайы дойдутуттан собо аҕалара.

1985 сылтан Семён Павлович уопутунай-геологической үлэ отделын салайан үлэлэппитэ. Дьиэ сыбаайаларын уйумтуотун чинчийэллэрэ, төһө туоннаны уйарын үөрэтэллэрэ. 1989 с. изыскателлэри биир отдел онгортон, салайааччынан С.П. Павловы анаабыттара. Оччолорго отделга 70-ча геолог баара, үлэ да элбэх этэ. Эбийиэк буолла да, барыта суһал аатырара. Ити кэмгэ С.П. Павлов туруорсуутунан геологтар олохтор дьиэ бөбөтүн ылбыттара. Миигин биридэ Семен Павлович ыңыран ылан: “Василий, хомондьюроупкаҥа сылдьан бүт, куорат баартыйатын салайан үлэлээ” диэбитин үөрүүнү кытта сөбүлэспитим.

1996 с. ЯкутТИСИЗ кылаабынай инженерэ буолбута. Ити сылларга Мэнгэ Уолбата – Алдан суолун уонна уу ситимин “Аллараа Бэстээх – Туора Күөл” изыскательской үлэлэрэ барбыттара. Уолбаттан Алдан өрүскэ диэри суол онгоһуллан, сайын Магадаанга тийиэ суол аһыллыбыта. Онно С.П. Павлов өгөтө эмиэ баар.

Семен Павлович улахан толкуй кэнниттэн, 2001 с. бэйэтэ “Хоту-стройизыскания” диэн тэрилтэни аспыта. Дьэ, ити үлэбэ Семен Павлович туох баар

өйө-санаата, талаана аһыллан, үлэлээн барбыта. Барыта «с нуля» этэ. Кини күһүн 2001 с. “Харбала – Үөһээ Бүлүү магистральной газопровод” диэн 40 км уһуннаах тыраасаны онгортубута. Ити тырааска билигин үлэлиир.

Семён Павлович улахан изыскательской үлэлэри авиапорттарга ыппыта: Нерюнгри, Теплый Ключ, Бүлүү, Орто Халыма, Бела́й Гора. Кини тэрилтэтэ элбэх нэһилиэккэ гаас, уу ситимин киллэрбитэ, олохтор дьиэлэр, социальной эбийиэктэр тутууларыгар үлэлээбитэ. Кини бу тэрилтэтигэр Орто дойдуттан барыар диэри үлэлээбитэ.

Семён Павлович биһиги ыалга өгөтө элбэх, биригэ үлэлиир буолан, бэйэ-бэйэбитин өрүү өйөһөр этибит. 1987 с. Бүлүү суолугар, бэйэтин даачатын аттыгар, миэхэ сир булан, иккиэн даача туттан барбыппыт. Онно Сэмэн улахан уһун билбитим. Тутуута барыта хапытаалынай, баарабай, хаачыстыбата үчүгэй этэ. 1998 сыллаахтан куоракка аны биир таас дьиэбэ олордубут.

Семён Павлович дойдутугар Куокуйга сылга кырата иккитэ баран бултаан, сынньанан кэлэрэ. Кини Кэбээйиттэн куруутун кэһиилээх кэлэрэ: собо, өрүс араас балыга, кус-хаас уонна эһэ этин аҕалара.

Орубуна 20 сыл анараа өттүгэр Усуйаанаба, Күчүскэ хомондьюроупкаҥа баран иһэн, суолга улаханлык оһоллонон балыһаба өр сыппытым. Үлэм дьоно куттанан, саһан хаалбыттара, арай Семён Павлович дьиэ кэргэммэр көмө буолбута. Добордоохпун онно билбитим.

Семён Павлович – сэмэй, элбэҥи аахпыт-билбит киһи, кэбээйилии омунаах, юмордаах кэпсээнньит. Айылҥа барахсан чочуйан онгорбут киһитэ кини этэ.

Семён Павлович олохтор дьонго, дьиэ кэргэнигэр элэккэйэ, үөрүннэҥэ, кэпсэтэн-ипсэтэн, санаа атастаһан, сүбэлиир-амалыыр үчүгэй да киһи этэ.

Күндү доборум, эн олохтор олохтор, ыраас дууһаҥ хаһан да умнуллуо суоҕа, өрүү өйдүү-саныы сылдьахпыт...

**Доборун, кэллиэгэн
Василий Афанасьевич Артемьев.**

Бырастыы, саха биир көһөҥө талаана, чабылхай ырыаһыта

Опера биллэр ырыаһыта, Арасыйыа үтүөлээх, СӨ норуодунай артыыһа

**ЧИГИРЕВА
НИНА
НИКОЛАЕВНА**

күн сириттэн күрэннэ.

Үөһэттэн айдарылаах талаанынан, маастарыстыбатынан Нина Чигирева өр сыллар усталарыгар аан дойдуну тилийэ көтөн, үгүс көрөөччүнү үрдүкү ускуустубаҥа сирдээбитэ.

Айылҥа барахсан Нина

Николаевнаҥа ураты, күүстээх меццо-сопрано куолаһы бэлэхтээбитэ. Саха талааннаах ырыаһыта өрөспүүбүлүкэ, дойду сыанатыгар эрэ буолбакка, аан дойду аатырбыт тыйаатырдарыгар ыңырыкка сылдьан ылаабыта. Кини өссө 3-с кууруска үөрэнэ сылдьан, Новосибирскайдаагы консерватория устуоруйатыгар аан бастаан М.И. Глинка аат. Бүтүн Сойуустаагы вокалистар куонкурустарын лауреата буолбута. Нина Чигирева аата үөрэммит консерваторияҥа Бочуот дуоскатыгар үйэ-саас тухары хаалбыта. Онтон ыла сөбүмэр куолаһынан араас күрэххэ кыайбыта.

Кини туһунан режиссёр В.Токарева 1993 сыллаахха Киин документальной киинэ устуудьуйатыгар “Олонхо дойдутун сулустара” сиэрийэбэ устубута, ол өрөспүүбүлүкэ көмүс пуондатыгар кирибитэ. 1997 сылтан Муусука үрдүкү оскуолатыгар уһууааччынан таһаарылаахтык үлэлээн кэлбитэ.

Нина Николаевна Чигирева “Кыым” тэриллэр кэмигэр биһигини кытта улустарга “Кыым күннэрин” ытарбы-

тыгар барсара. Барахсан, итиччэ улахан артыыс сыккырыыр тыына эрэ хаала сылдьар “Кыым” хаһыат үлэһиттэрин кытта барсыа да суоһун сөп этэ. Доруобуйата да оннук бэрт буолбатах быһыылааба. Ону ол диэбэккэ, үөрүүнэн сөбүлэһэн барсара, туох да ыарахтан толлубата, кыһалҥа gymmata. Улахан дьон оннук судургу, киһилии майгылаах буолар эбиттэр.

Кэнсиэрбитигэр саха сулус артыыстара Марина

Попова, Нина Чигирева, Раиса Захарова, Раиса Крылова, Валентина Чиркова баалларын истэн, дьон-сэргэ тобо анньан кэлэрэ. Сурутуу ахсаана үллэс гына түһэрэ. Онно ити бастакы “бой-обуой эрийдэлэрбитигэр” биһигини өйөөн сылдьыспыт артыыстарбыт, учуонайдарбыт, суруйааччыларбыт оруоллара сүдү улахан. Биһигини кытта тэнгэ сылдьыспыт, биһигини өйөөбүт, сүбэлээбит-амалаабыт дьоммут үксүлэрэ да бардылар... Кэнники сылларга биридэ эмэ алтыһан, ол мүччүргэннээх сырыылары санаан ахтан ааспатахпыт хомолтолоох... Бырастыы, саха биир көһөҥө талаана, чабылхай ырыаһыта.

Нина Николаевна чугас дьонугар, аймахтарыгар, кини талааныгар сүгүрүйээччилэргэ дириҥ кутурбаммытын тиздэбит, аһыгытын тэнгэ үллэстэбит.

**“Ситим” медиа-бөлөх
кэлэктиибэ, “Кыым” хаһыат
эрэдээксийэтэ.**

Күндү киһибитин өрүү өйдүү-саныы сылдьахпыт

Үйэтин тухары саха тыла сайдарын туһугар турууласпыт саха тылын учуутала, норуоттар икки ардыларынааҥы “Саха-Азия оҕолоро” стипендиат педагога, “Саха литератора” ассоциация чилиэнэ, РФ Суруналыыстарын сойууһун чилиэнэ, СӨ ус-пуордун бэтэрээнэ, үлэ бэтэрээнэ, “Хайыһар суола”, “Оччоҕо мин остуоруйа кэпсиэм” киингэлэр ааптардара, “Оскуола сайдыытыгар кылаатын иһин” Амма улууһун Сулбаччы нэһилиэгин бочуоттаах бэлиэтин хаһаайына, Орджоникидзевской оройуонун II Малдыаҥар нэһилиэгиттэн төрүттээх күндүтүк саныыр тапталлаах учууталбыт

ИЛЬИН СЕРАФИМ МИХАЙЛОВИЧ

бу дьыл кулун тутар 29 күнүгэр 72 сааһыгар ыарахан ыарыттан күн сириттэн барбытынан, кэргэнэ, тапталлаах учууталбыт Октябрина Михайловнаҥа, оҕолоругар, сиэннэригэр, аймахтарыгар дириҥ кутурбаммытын тиздэбит.

**Амма улууһун Сулбаччы 8 кылаастаах
оскуолатыгар үөрэппит 1979, 1980, 1981 сс. выпуска.**

Таптыыр, киэн туттар киһибит, Арасыйыа үтүөлээх, СӨ норуодунай артыыһа

**ЧИГИРЕВА
НИНА НИКОЛАЕВНА**

ыарахан ыарыттан күн сириттэн барбытынан кэргэнигэр Сергей Валентинович Чигиревка, уолугар Дмитрийгэ, сиэн кыргыттарыгар дириҥ кутурбаммытын биллэрэбит, аһыгытын тэнгэ үллэстэбит.

Күндү киһибит сырдык мөссүөнүн куруук өйбүтүгэр, сүрэхпитигэр илдэ сылдьахпыт.

**Бииргэ төрөөбүт балта
З.Н. Слепцова уонна М.М. Новикова
дьиэ кэргэннэрэ,
эдьиийдэрэ, бырааттара, балыстара, чугас аймахтара.**

Олобу олус таптыыра

Күн күбэй ийэбит, эйэбэс эбэбит, хос эбэбит, ытыктыыр хотунум, таптыыр эдьиийбит, үлэ бэтэрээнэ, ССРС доруобуйатын харыстабылын туйгуна

**ТИХОНОВА
НИНА СЕРГЕЕВНА**

бу дьыл кулун тутар 31 күнүгэр 84 сааһыгар со-
нумардык олохтон барбытын диригинник курутуян
туран иһитиннэрэбит.

Нина Сергеевна 1940 сыллаахха тохсунньу 25
күнүгэр Дьокуускайга Федоровтар сулууспалаах дьиз
кэргэнгэ төрөөбүтэ. Ийэтэ Евдокия Герасимовна
Алексеева, аҕата Сергей Николаевич Федоров тап-
талларыгар бигэнэн улааппыта. Оҕо сааһа ийэтин
дойдугар, Уус Алдан Бороҕон сэлиэннэтигэр,
ааспыта. 1959–1962 сылларга анал медицинскэй
үөрэбэ суох, Уус Алдан оройуонун балыһатыгар

медсиэстэрэнэн үлэлээбитэ. Үлэлиир кэмигэр
киһээнгэ орто оскуоланы бүтэрбитэ уонна 1962 с.
Дьокуускайдаагы мэдиссиинэ училищетыгар үөрэнэ
киирбитэ. Николай Павлович Тихоновы кытта дьиз-
уот тэринэн, дьоллоохтук олорон, 1964 с. кыыс оҕо
күн сиригэр көрдөрбүттэрэ, Анна диэн ааттаабыттара.
1965 с. училищени ситиһиһээхтик бүтэрэн, 1967 с.
Дьокуускайга көһөн кэлиэр диэри Уус Алдан оройу-
нун роддомугар акушерканан үлэлээбитэ.

Дьиз кэргэнин кытта куоракка көһөн кэлэн,
Өрөспүүбүлүкэтээҥи балыһа энцефалитнай отде-
лениетыгар медсиэстэрэнэн үлэбэ киирбитэ. 1972
с. бастагы терапия отделениетыгар көспүтэ.

Нина Сергеевна ыарыһахтарга үтүө, олус болҕом-
толоох сыһыанын, нэһилиэнньэбэ доруобуйа харыс-
табылын өгөтүн тупсарыыга, кыһамныылаах үлэтин
көрө-билэ сылдьар кэлэктиибэ туруорсуутунан, 1974
с. отделение ыстаарсай сиэстэрэтин дуоһунаһыгар
ананар. Айымныылаах үлэтин улахан кэрчигин манна
анаабыта. Үлэлээбит кэмин устата бэйэтин ирдэбил-
лээх, чизинэй үлэһит быһытынан көрдөрбүтэ. Кини,
ханна да, ханнык да дуоһунаска үлэлээтэр, дьонго
мэлдьи үтүө сыһыаннааба, идэтигэр бэриниһээбэ,
бэйэтигэр үрдүк ирдэбиллээбэ. Алын мэдисси-
инэ персоналыгар бу хаачыстыбалары ингэрэргэ
кыһаллара. Идэтигэр таһымын өрүү сайыннара,
салайар отделениетыгар ыарыһахтарга мэдисси-
инэ көрүүтүн-истиитин таһымын үрдэтэн иһэргэ
кыһаллара. Бастыҥ үлэлээх мэдиссиинэ тэрилтэлэ-
рин уопутун туһанара, оччотообу кэм санга ньыма-
ларын көхтөөхтүк киллэрэрэ: настаабынныктааһын
нөҥүө докумуон үлэтин оҥорор. Хас биирдии
балаатаба ыарыһахтар “памяткаларын” сыһыарар
(араас анаалыска бэлэмнэнии, эрэнгиэнгэ түһүү),
мониторинг, аналитика уо.д.а. оҥорор буолбуттара.
Ол курдук, сыл аайы пациеннар, ыарыһахтар анке-
таларын толороро, отделение үлэһиттэригэр араас
күрэҥи тэрийэрэ. Нина Сергеевна кэлэктиибигэр,
нэһилиэнньэбэ улахан аптарытыаттааба, ыарыһахтар

эрэнэллэрэ, итэбэйэллэрэ.

Нина Сергеевна Тихонова идэтигэр ураты
бэриниһээбин, өр сылларга үтүө суобастаах үлэтин
иһин мэдиссиинэ үлэһиттэрин идэлээх сойууһун
обкуомун Бочуотунай кыраамататынан, ЫБСЛКС рай-
комун кыраамататынан, “Үлэ бэтэрээнэ” мэтээлинэн
наҕараадалаабыта. 1990 с. “ССРС доруобуйатын
харыстабылын туйгуна” аат ингэриллибитэ.

Кини сүрүн үлэтин таһынан көхтөөх уопсасты-
банньык, медсиэстэрэлэр сэбиэттэрин, отделение
уонна ЯРКБ идэлээх сойуустарын эрэбиисийэлиир
хамыһыһатын чилиэнэ этэ.

Биһиги күн күбэй ийэбит, эбэбит олоххо мэлдьи
көхтөөбө, олобун тигэх күннэригэр диэри куорат кул-
туурунай тэрээһиннэригэр сылдыһыта. Сайын аайы
эгэлгэ сибэккини бүөбөйдээн көрөн-истэн, үүннэрэн,
олорор дьизэтин олохтоохторун үөрдэрэ. Олобу
олус таптыырынан, баай, сырдык дууһалаабынан
уратылааба. Бу хаачыстыбаларга оҕолорун, сиэннэ-
рин, хос сиэннэрин ииппитэ.

Күндү киһибит үтүө мөссүөнэ сүрэхпитигэр өрүү
тыыннаах буолуоҕа...

**Кыһа Анна Николаевна Тихонова,
күтүөтэ Василий Васильевич Жирков,
сиэннэрэ Айсен, Мичил Жирковтар,
кийииттэрэ Лена, Нарыйа,
хос сиэннэрэ Сардаана, Сандал, Аяна,
Айхал, Эрчим, Урсун, Айталаына.
Бииргэ төрөөбүт балта Антонида Сергеевна
Шестакова, кэргэнэ Василий Васильевич
Гуляев, оҕолоро Аял Николаевич уонна
Нария Николаевна.
Бииргэ төрөөбүт быраата
Анатолий Афанасьевич Макаров,
кэргэнэ Анна Петровна Алексеева,
кыыстара Евдокия,
күтүөттэрэ Владимир.**

Тапталлаах эдьиий-
бит, күн күбэй ийэ, тап-
таллаах эбэ, хос эбэ,
сэрии сылларын оҕото,
үлэ бэтэрээнэ, үөрэбири
туйгуна

**ЗАХАРОВА
МАРФА ФЕДОТОВНА**
ыарахан ыарыһаттан Орто
дойду олобуттан букатын-
наахтык барбытынан, оҕолоро Светаҕа,
Таняҕа, Гошаҕа, сиэннэригэр, хос
сиэннэригэр дириг кутурбаммытын
тиэрдэбит.

Күндү эдьиийбит дойдун буора
сымнабас суорбан буоллун. Өрүү
өйдүү-саныы сылдыһахпыт.

**Усовтар, Ивановтар,
Максимовтар, Перминнэр.**

Күндү тапталлаах
кэргэн, аҕа, эһэ, өр сыл-
ларга Горнай улууһугар
оскуола дириэктэринэн
үлэлээбит, СӨ үтүөлээх
учуутала, РСФСР үөрэх-
тээһинин туйгуна, «Учу-
уталлар учууталлара»,
«Саха Өрөспүүбүлүкэтин
үөрэхтээһинин бочуоттаах бэтэрээнэ»
бэлиэлэрдээх

**АВВАКУМОВ
НИКОЛАЙ ИННОКЕНТЬЕВИЧ**
бу дьыл кулун тутар 31 күнүгэр ыарахан
ыарыһаттан Орто дойдуттан барбытын
курутуян туран иһитиннэрэбит.

Тапталлаах ийэбит,
эбэбит, хос эбэбит,
Хаҥалас улууһун Төхтүр
нэһилиэгин бочуоттаах
олохтооҕо, үлэ уонна кул-
туура бэтэрээнэ, Саха
Өрөспүүбүлүкэтин бэ-
тэринээрин сулууспатын
уонна култууратын туй-
гуна, импровизатор-хо-

мусчут

**ПЕРЛОВСКАЯ
ВАРВАРА НИКОЛАЕВНА**
бу дьыл кулун тутар 26 күнүгэр уһун
ыарахан ыарыһаттан олохтон барбытын
туһунан диригинник курутуян туран,
бары билэр дьонугар, аймахтарбыты-
гар биллэрэбит.

Оҕолоро, сиэннэрэ, хос сиэннэрэ.

«РИК Автотор» АУо кэлэктиибэ
Ньурбатаагы филиал СМР маастара
Васильев Владислав Валерьевичка,
чугас дьонугар, аймахтарыгар таптал-
лаах кыыстара

НАРИЯНА

олохтон хомолтолоохтук туораабыты-
нан, дириг кутурбаммытын тиэрдэбит.
Аһыгытын тэҥнэ үллэстэбит.

ТӨЛӨБҮРДЭЭХ ӨНӨ БАРЫ КӨРҮНГЭ:

**эбэрдэ, кэриэстэбил, ахтыы, биллэри, махтал, сүтүк биллэриитэ, угуйук,
кинигэ, сурунаал атыыта.**

Биһиги аадырыспыт: "Бэчээт дьизэтэ", Орджоникидзе уул., 31, 111 хос,

төл.: 34-05-03, 8-924-367-01-56

СЭРГЭЭ

УГУЙУК

Кинигэни билинги оҕо доҕоро диэххэ сөп дуо?

– **Марина Гаврильевна, “Айар” кыһа сүрүн эрдээктэрин быһыытынан, оболор кэнники сылларга кинигэни төһө сэнээрэллэрин, аабалларын кэтээн көрөрүң буолуо дии. Бүгүнгү туругунан хайдаҕый?**

– Кинигэ маҕаһыныгар үксүн төрөппүттэр, эһэлэр, эбэлэр, иитээчилэр, учууталлар сылдыаллар. Онон оболорго кинилэр тиэрдэллэр. Олох кыра эрдэхтэриттэн кинигэҕэ тапталы инэрдэххэ, оҕо бастаан ойуутун көрөн, сыһыа умсугуйан туран ааҕар таһымна тиийэхтээх. Уһуяан, алын кылаас оболоругар тахсар кинигэлэри хото ылаллар, интэриэс баар. Оттон обургу оболорго суруйар ааптар олох аҕыйабынан, оҕо ааҕар таһыма да намыһабынан кинилэргэ аналлаах кинигэ тахсарыгар, атыыланарыгар кыһалҕа баар.

– **Нууччалыыга тэннээтэххэ, сахалыы суруллубут кинигэни төһө сэнээрэллэрий, атыылаһалларый?**

– Үөһэ этэн аһарбыппыт курдук, оскуолаҕа киирэ илик уонна алын кылаас оболоругар сахалыы кинигэлэри ылаллар. Интэриэс баар эрэри, урукку сылларга тэннээтэххэ, оҕо кинигэтин атыылаһыы сылтан сыл түһү турар. «Мин оҕом сахалыы сангарбат, аахпат, өйдөөбөт» диэн, ыла да сатаабат төрөппүт элбэх. Дынгэр, кинигэни элбэхтик аахтардахха, дыһыҕэ кэпсэтэ сырыттаха, бу кыһалҕа суох буолуо этэ. Ийэ тылынан тыа оҕото хото ааҕар. Куорат эргиннэр ордук нууччалыыга охтоллор.

– **Урукку сэмийскэй кэм оболорордук дьоруой оболор тустарынан суруйууну, мүчүргэннээх кэпсээннэри, остуоруйалары ааҕар эбит буоллахтарына, аныгы оҕо ордук туох тиэмэлээх кинигэни сэнээрэр эбитий?**

– Билинги оҕо да, ылааччы төрөппүт да элбэх ойуулаах, аҕыйах суруктаах кинигэни сэнээрэр. Ойуу-тылдыт, графикалаах арамаан, комикс хабааннаах буолуон баараллар. Ол эрэри төрүт үгэспитин диэххэ дуу, сиэр-майгы тиэмэтигэр билинги ааптардар да остуоруйаларын, быһылааннаах түбэлтэлэри олус сөбүлүүллэр. Аны үксүн сайыннаран, биллэрэр-көрдөрөр таһаарыларга интэриэс баар.

– **“Айар” кыһа кэнники сылларга оҕо кинигэтин хото бэчээттэн таһаарар буолла. Ити аата, атыыга хамабатык барар буоллаҕа дуу?**

– Билинги оболор, төрөппүттэр кыһалҕаларын быһаарар кинигэлэр хамабатык бараллар. Бырайыак хамабатык барара – сыралаах үлэ түмүгэ. Холобур, дорбоону чуолкайдик сангарбат оҕо олус элбээбит. Онон уопуттаах логопедтары кытта ыкса үлэлэһэн балай да карточканы, остуол оонньууларын, электэриэн сыһыарыылаах кинигэлэри онордубут. Ол түмүгэр төрөппүт оботун бэйэтэ дьарыктыыр, сайыннаран кыахтанна. Ааптар үлэтэ ааҕааччыга тиийимтиэ буоларыгар кыһаллабыт. Холобур, кинигэ онгортон, көрдөрө диэн аҕалбыта оонньуур да буолан тахсыан сөп.

Муус устар 2 күнэ – Оҕо кинигэтин күнэ. Былыр-былыргыттан төһөлөөх элбэх оҕо тымтык, чүмэчи уотугар кинигэ ааҕан билиитэ-көрүүтэ кэнээбитэ, үөрэх ылбыта буолуой?! Оччолорго кинигэ мээһэ кэстүбэтэ, биир үксүн үөрэхтээх сыылынайдар биир эмэ оҕоҕо биэрдэхтэринэ, ол кинигэ көмүскэ тэнгэнэрэ. Сэбиэскэй кэмгэ үгүс оҕо “суорҕан иһигэр банаардаах сытан кинигэ ааҕарым” диэн ахтар. Кинигэни ааҕыи оннук умсугутуулаах буолара. Билигин олохпут сайдан, үгүс оҕо гаджекка оҕунна. Кинигэни ааҕыи сылтан сыл түстэр түһэн иһэрэ кистэл буолбатах. Ол да буоллар СӨ “Айар” национальнай кыһата оболорбут барахсаттарга анаан кинигэ эгэлгэтин бэчээттээн таһаарар. Алын, орто сүһүөх оболоругар аналлаах кинигэ арааһа, оскуолаҕа киирэ илик оболорго сөпкө сангаралларыгар, сахалыы сайабаастык тылланалларыгар көмөлөһөр дьэрэкээн ойуулаах карточка, кинигэ бөҕөтө атыыга тахсар.

Бу дьоро күнүнэн “Айар” кыһа сүрүн эрдээктэрэ Марина МАКЕЕВАНЫ кытта кэпсэтэбит.

Оҕо кинигэтин таһаарар Киин эрдээктэрдэрэ

– **Оҕо кинигэтин суруйууга, тиэмэтигэр, сирибигэр, ойуутугар, кырааскатыгар, бэчээттииргэ үөһэттэн үлүгүрдээх ирдэбил, хонтуруол баара өйдөнөр.**

– Оҕо кинигэтигэр, таһаарыларыгар ирдэбил күүстээх. Манна анал ГОСТ, РФ национальнай ыстандаарда баар. Ирдэбили барытын тутуһан таһаара сатыыбыт. Холобур, ааҕааччы кинигэ онгорорго эрдээктэр, худуоһунньук уонна көмүүтүргэ таңааччы эрэ баар дии саныан сөп. Оннук буолбатах. Кинилэри таһынан техническэй эрдээктэртэн, производство, атыы салааларыттан саҕалаан, кыһабыт салалта-тыгар тиийэ ситимнээхтик сүбэлэһэн үлэни бэчээккэ ытабыт. Тэрилтэбит хас биридди үлэһитэ сүрэгин сылааһын уурбутун түмүгэр кинигэ күн сирик көрөр. Ону таһынан ааҕааччыларбыт, атыылаһааччыларбыт ирдэбиллэрин эмиэ учуоттуубут, болсомтоҕо ылабыт.

– **Ааптардары кытта хайдах үлэлиигитий? Тиэмэни бэйэбит ыйабыт дуу эбэтэр ааптар тус бабатынан дуу?**

– Ааптар изиийтэ киирэн суруйбута хаһан баҕарар аабыллымтыа буолар. Ол эрэри билинги ааҕааччы тугу аабыан баҕарарын, оҕо литэратиирэтигэр туох тоҕоостообун көрөн, сакаастаан эмиэ

суруйтарарбыт. Ол аата, манна ылсыа, бу тиэмэни кыайыа дии санаабыт ааптарбытыгар тиэмэтин кэнгэтен эбэтэр, төттөрүтүн, кыаратан, идиэйэ этэн, иилээн-саҕалаан, сүбэлээн биэрэбит, тэнгэ үлэлэһэбит.

– **Суруйуу ис хоһоонугар, тиэмэтигэр эһиги бэйэбит ирдэбиллээххит дуу? Ону төһө тутуһалларый? Ирдэбилгэ сөп түбэспэт буоллаҕына, төттөрү биэрэбит дуу?**

– Идиэйэтэ, тиэмэтэ үчүгэй эрэри, тыл-өс өттүнэн ирдэбилгэ сөп түбэспэт буоллаҕына, сайыннаран, тулсаран биэрэригэр бириэмэ биэрэбит. Ол кыаллыбат буоллаҕына, бэйэбит эрдээксийэлиирбитин таһынан иккис-үһүс ааптары эбэтэр тылбаасчыты, литературнайдык чочуйар дьону кыттыһыннарыахпытын сөп. Оттон ааҕааччы киэн арангытыгар элбэх ахсаанынан кыайан тахсар кыаҕа суох буоллаҕына, “сөп түбэспэт” диэн тутта этэбит. Эбэтэр соробор кэмэ кэлэ илик үлэлэр эмиэ баар буолаллар. 2–3, 4–5 да сылы быһа уруукапыс сытан баран, тоҕоостоох кэмэ кэллэҕинэ, “маннык үлэ баара” диэн, таһаарар түгэн эмиэ баар.

– **Оҕо туох тиэмэҕэ ааҕыахтааҕын Үөрэх министиэристибэтэ кэтээн көрөр, ыйар-кэрдэр, ирдиир дуу?**

– Үөрэх уонна наука министиэристибэтэ төрөбүт литэратиир уруоктарыгар уонна кылааһы таһынан аабыллыахтаах айымньылары биэргэтэр.

– **Саха кылааскы суруйааччыларын айымньыларын хаттаан бэчээттиигит.**

– Оҕо суруйааччыларын айымньыларын былаанга киллэрэн, хос эмиэ таһаарабыт. Уопсайынан, оҕоҕо суруйуу уустук. Орто уонна улахан саастаах оболорго аналлаах сахалыы айымньылар суохтарын кэриэтэ. Суруйааччылар, сүрүннээн, бэйэлэрин оҕо саастарын туһунан суруйалларын аныгы оҕо оччо-бачча интэриэһиргээбэт. Кинилэргэ аналлаах уус-уран суруйуулары көрдүүбүт.

– **Улуустарынан сылдьан кыра ааҕааччылары кытта көрсүһэбит дуу?**

– Сылга анал былаанынан улуустарга ааҕааччылардыын көрсүһүүлэргэ сылдыабыт, оскуолалары кытта араас тэрээһини ыытыһабыт.

– **Собуруу дойду таһаарыларын төһө кэтээн көрөбүтү? Онтон тылбаас, үтүктүү баар дуу? Эбэтэр барытын бэйэбит аһабыт дуу?**

– Хайа да дойдуга кинигэ эйгэтигэр үлэлиир дьон бары бэйэ-бэйэбитин кэтээн көрөбүт биллэр суол. Оччого эрэ сайдыы, интэриэс баар буолар. Дойдубутугар даҕаны, тас дойдуларга даҕаны кинигэ араас таһымнаах быыстапкаларыгар, бэстибээллэригэр сылдьан уопут үлэлэстэбит, тылбаастаан таһаарарга дуоҕабыр түһэрсэбит. Кэнники сылларга биһигиттэн эмиэ таһаарар быраап атыылаһан, кинигэлэрбитин Арасыйыа, Казахстан, Турция кыһалара бэчээттээтилэр. Ханна да сырыттарбыт, кинигэлэрбитин сэнээрэллэриттэн астынабыт, киэн туттабыт. Ураты тыыннаах, истин кинигэлэр диэн бэлиэтиллэриттэн үөрэбит.

– **Арасыйыаҕа оҕо энциклопедиятын бэчээттиир “Росмэн” кыһа олус ситиһиилээхтик үлэлиир, кинигэтин арааһа олус элбэх. Эһиги энциклопедияҕа төһө үлэлэһэбитий? Тылбаастыыр көңүллэнэр дуу?**

– Биһиги дойду улахан кыһаларын курдук эмиэ араас энциклопедияны элбэхтик таһаарабыт. Ону сэргэ, үөһэ этилибитин курдук, тылбаастыыбыт даҕаны. Тылбаастыырга сокуон быһыытынан «көңүл» ылар ирдэнэр. Ол иһин атын кыһалары кытта бииргэ үлэлэһэбит.

– **Итинки энциклопедияны таһаарарга учуонайдары кытта үлэлиигит дуу?**

– Энциклопедия оноруутугар, таһаарытыгар, биллэн турар, учуонайдары кытары үлэлиибит. Ол курдук, өрөспүүбүлүкэбит 100 сыллаах үбүлүүдээх сылыгар «Иллюстрированная энциклопедия Республики Саха (Якутия): цифры, факты, карты» диэн кинигэҕэ ХИФУ-тан улахан бөлөх С.К. Аржакова, В.И. Пестеров, В.М. Лыткин, А.Е. Чемезов, о.д.а. үлэлэспиттэрэ. «Лекарственные растения Якутии: сбор, выращивание, рецепты» кинигэ ааптардарынан Биология институтун уонна ХИФУ ботанической садтарын учуонайдары Н.С. Данилова, Н.С. Иванова, В.В. Семенова, С.З. Борисова, о.д.а. буолаллар. «Якутский холод», «Животные Якутии» энциклопедияҕа Ирбэт тугу чинчийэр институт, РНА СС биология институтун, Экология институтун учуонайдарын кытта үлэлэспиппит.

– **Оскуола оболоруттан, төрөппүттэртэн тугу ааҕыахтары баҕаралларын ыйыталаһабыт дуу?**

– Ааҕааччылары кытта сыл устата тиһигин быспакка үлэлиибит. Социальнай ситиммит бөлөхтөрүгэр, улуустарга, тыаларга, куорат иһинээҕи, өрөспүүбүлүкэтээҕи тэрээһиннэргэ кыттарбыт таһынан таһаарыт кинигэлэрбит сүрэхтэниилэрин үксүн бэйэбит иилээн-саҕалаан, тэрийэн ытабыт. Ордук оҕо кинигэлэрин төрөппүккэ тиэрдэ сатыыбыт уонна инникитин туох туһунан саҕа кинигэни баҕаралларын ыйытабыт, билсэбит. Пуорумнарга, төгүрүк остуолларга ол туһунан сиһилии кэпсэтэбит, сүбэлэһэбит. Онон хайа эйгэҕэ туох наадатын, туох итэҕэһин билэ-көрө сылдыабыт.

– **Дьэ, чаччы даҕаны, өрөспүүбүлүкэбитигэр оҕо кинигэтин айымньылаахтык, эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһан бэчээттээн таһаарар соботох кыһа буолабыт. Эһиги баар буолангыт, саха оболоро билии-көрүү аартыгар үктэнэн эрдэхтэрэ. Махтал.**

Кэпсэттэ Туйаара СИККИЭР.

ТУРКМЕНИЯ – саха харабынан...

Хомуска туран эрэ ытыс таһыннылар

Аспыт нэдиэлэбэ Сунтаар Хаданьттан төрүттээх эдэр Ахомусчут, блогер Владимир ДОРМИДОНТОВ сахалар-тан ким да өтөр-наар сылдыа илик, сабыылаах дойдутугар – Туркменияба – баран кэллэ. Кини кэпсиирин истэн сөбөбүн-махтайабын. “Чаччы, оннук дойду баара буолуо дуо?” – диэн саарбахтыыгын. Ол туһунан саас-сааһынан...

– **Туркменияба туох сыаллаах-соруктаах бара сырыттын?**

– Туркмения Култууратын министиэристибэтин уонна “Тюрксой” аан дойду түүр омукарарын мунньар Норуоттар икки ардыларынаабы ассоциация ынгырыларынан бара сырыттым. “Тюрксой” ассоциация аан дойдуну кэрийэ сылдьан түүр омок хомуур кэнсиэрин көрдөрөр. Бу састаапка түүр омок бастың артыыстара киирэллэр эбит. Ол дэлэгээссийэбэ киирэн сырыттым. Арасыйыаттан 3 этибит. Ашхабад куоракка 4 күн сырыттым. Сүрдээх интэриэһинэй дойду. Сайын +50 кыраадыс итии. Ол иһин дыз уонна массыына барыта итии тэйтэр диэн, маҥан өгнөөхтөр.

Туркмения былыргы Анау куората “Аан дойду түүр омукарарын култуурунай киининэн” биллэриллэн (ТЮРКСОЙ) манна улахан тэрээһин буолан ааста (100-чэ кыттааччылаах). Онон аан дойду түүрдэрин холбоһуктаах гала кэнсиэрдэригэр кытынным. Гала кэнсиэр 1000-тан тахса көрөөччүлээх улахан саалаба буолла. Манна төрүт дорбоон, үңкүү, национальнай таңас, о.д.а. көрүңгэр улахан түһүлгэлэрэ буолан ааста. Кэнсиэргэ араас дойду дипломаттар, суруналыыстар бааллара.

– **Таможняба ааһарга хонтуруол кытаанах дуу?**

– Сүрдээх кытаанах. Атын омок сирдэригэр холооттоххо, олох атын быһыы-майгы. Барытын “доппуруостуулар”. Омок сиринэн сырыттым ини, сылдыбатым ини – маннык кытаанах хонтуруолу көрсө илигим. Тарбахпар тийэ барытын “сканируйдаатылар”. Анау куоракка аэропорка көрсөн, анал кэбиинэлэринэн сып-сап аһардан, оптуобуска олордон илдибиттэрэ. Ол эбэтэр, биһигини көрсүбүт тэрийээччилэр улахан күүстээх былаастаахтара биллэрэ. Онон туох эрэ улахан суолталаах тэрээһингэ кэлбиппитин сэрэйбитим. Отельга кэлээппитин, пааспарбытын барытын туура тутан ылбыттар.

– **Эйигин анаан-минээн ыңыр-быттар дуо?**

– Мин Сахам сиригэр гостуруоллуу сырыттапына, “Туркменияба барабын дуо?” диэн ыңгыры киирбитигэр улаханлык толкуйдуу барбакка сөбүлэспитим. Онтон Таман Осмонов диэн тэрийээччи киһи бассаапка тахсан: “Би-лиэккин атыылаһарбытыгар пааспарың дааннайын ытыаң дуо? – диэбитигэр тутта ыппытым. Онтон, дыз, “бабат” диэн: “Бэйэ, бу аата ханна баран эрэбиний?” – диэн биирдэ өйдөөбүтүм. Ол кэнниттэн интэриниэт ситимигэр Туркмения туһунан араас биидийэни көрдүм. Дыз уонна “мах” бэрдэрдим. Онтум олох даҕаны сабыылаах дойду эбит. Аны көтөөрү бэлэмнэнэ сылдьан, аһара долгуйдум.

– **Инньэ гынан...**

– Дыз, ити курдук айаннаан тийээн, ытык ыйдарыгар – Рамадан кэмигэр – түбэспиппин. Ол эбэтэр күн сыр-

дык кэмигэр аһаабаттар, уу испэттэр, оннообор кэргэнни сыһан бобулар эбит. Олохтоох норуот сизирин-туомун тутуһан, мээһэ аһаабаккын, уу испэккин. Сизэр буоллаба. Инньэ гынан, күнү быһа уу испэккэ сырыттым ээ. Аны табахсыттарга биир эрэй. Табах, арыгы букатын бобулар. Табахтаатың да, милииссийэ кэлэн, тутан илдьэ барар. Тоҕо диэтэххэ, Рамадан кэмигэр мусульманнар табах сытын ыллахтарына, пост тута сылдьар күннэрэ аабыллыбат, саҥаттан сабалыыллар эбит. Бэйэм чупа-чупс сиэччибин. Ону табах оборо сылдьар курдук көрүөхтэрэ диэн куттанан сиэбэтим ээ. Онон “иннэ үрдүгэр” сырыттым диэххэ сөп.

– **Биирдии бэйэбит арыалдыттаах сырыттыгыт?**

– Аан дойдуттан кэлбит официальной дэлэгээссийэ быһыытынан, олох дипломаттар, “Послы мира” курдук сырыттыбыт. Хас биирдии артыыска арыаллыы сылдьар киһилээхпит. Миигин Култуура министиэристибэтин эпипэттээх үлэһитэ күнү супту, соботобун хаалларбакка, манаан баран сырытта. Мэлдьи таспар баар, ыйытыктарбар эпипэттиир. Соботохтуу олох хаалларбаттар. Гостиницаба фойебытыгар киллэрэн баран биирдэ бараллар. Гостиница – бүтүннүү камера. Итинэн буоллабына нүөмөр барыта “скрытай” камералаах буолуон сөп эбит. Туристарга аһамыт чопчу хайысханан эрэ сырытыннараллар. Ол сылдыарбыт тухары милииссийэ “мигалкалаах” массыыната арыаллыыр. Олох бэрэсидьиэнтэн итэбэһэ суох кырабытты кэтээн-манаан сырыттылар. Аны куорат уулуссаларыгар “барыларын ханна кистээбиттэрэй?” диэххэ айылаах: дыон дэнгэ көстөн ааһаллар.

– **Ашхабад хайдах куорат эбитий? Мрамор дьыэлэрдээх диэн интэриниэт ситимиттэн билэбит.**

– Ашхабад – мап-маҥан мрамортан оҥоһуллубут дьыэлэрдээх сүрдээх

кырасыабай куорат. Албас даҕаны сирэрий, атын өгнөөх дыз суох. Саамай сөхпүтүм – ол. Түүл-бит курдук, тулан барыта – киһи хараба саатар маҥан дьыэлэрэ. Төһөлөөх элбэх мрамор тут-туллубута буолуой! Хас биирдии дыз маҥан мрамор уонна көмүс солотуулаах. Уулусса банаара үп-үрүң уонна эмиэ солотуулаах. Дизайн куодтара барыта – маҥан. Ол аата, куорат үрдүнэн барыта биир халыып өң (маҥан уонна солотуулаах). Дьыэлэр бары “подсветкалаахтар”. Киһэ хараҥардабына холбонон, кустук араас өңүнэн дьээрэ-лийэ кыһар. Киһи тылынан кыайан тирдибэт сөбүмэр, кэрэ көстүүтэ. Күнүс киһи хараба саата көрөр үрүң куората түүн араас уотунан кытыастар.

Уулуссаба биир даҕаны эрэкэлээмэ баннера көстүбэт, ыйаабаттар, дьөрү маҕаһыын логотиптара да суох. Ол аата, дизайн куодтарын сокуон-быраап таһымынан үчүгэйдик көрөллөр-истэллэр эбит диэн санаа үөскүүр. Биир бэйэм ону сэргии, сэнгээрэ көрдүм.

– **Ас-үөл чааһа хайдах эбитий?**

– Куукуналара сэбиэскэй кэминэ-бинни санатар. Эбиэккэ борщ, оливье салаат... Остуолга олох сибииһэй, мипминныгэс обуруот аһын, суок уураллар. Аны бараан эрэ этин сириллэр эбит. Киһи айаһар киирэн уулан хаалар гына минныгэстик буһараллар. Куукуналара үксүгэр “илингилии” – шурпа, плов...

– **Таңна-сапта сылдыаллара уратылаах дуу?**

– Таңастара барыта хаачыстыбалаах, дыһгнээх матырыйаалтан тигилибит. Парча, сыаналаах солко. Аны барыта илиинэн оҥоһуллубут төрүт оһуор. Үчүгэйэ диэн, биһиги курдук “бренд” диэн суох – Луи витон (Louis Vuitton), Шанель (Chanel), Прадо, о.д.а. Тойоннуун, көннөрү дьоннуун бары туттуна, биир халыып таңналлар. Барыта олохтоох тиги таңас. Дизайнердыы таңас диэни ойуччу тутан таңныбаттар. Эр дьонго – хара көстүүм, маҥан ырбаахы, хара хаалтыс. Дьахталлар уһун былаачыйлаахтар, төбөлөрүгэр былааттаахтар. Кырааска-самааска, ытарба суох, бары – айылба хайдах биэрбитинэн. Устудьун кыргыттар кыһыл былаачыйаалаахтар, кыһыл түбэтиэкэлээхтэр, баттахтарын икки өттүгэр түһэрэн өрүнэллэр. Ким даҕаны уратытык таңнарын көрбөтүм, бары биирдик таңналлар. Онон биир тэңник таңнан сылдыаллара сөхтөрдө.

Массыналара барыта – омок “Тойота” маарката. Массыынаны онгортон таһаарбат буолан, акциз диэн суох эбит. Ол иһин сыана чэпчэки. Массыына, оптуобус барыта маҥан өгнөөх. Атын өгнөөх массыынаны олох көрбөтүм.

– **Бэрэсидьиэннэрин таңара курдук көрөллөр дириллэр.**

– Наһаа ытыктыыллар. Кэнсиэргэ аатын иһиттилэр да, тыһыынчанан көрөөччү сүһүөхтэригэр туран, биир тэтиминэн таһынан киирэн бараллар. Оннук убаастыыллар. Хас биирдии тэрилтэ, маҕаһыын айыы – кини мэтириэтэ. Уулуссаба, аллеяба хойуу хаастаах бэрэсидьиэннэрин мөссүөнэ эйигин тобулу одуулуур.

– **Аны сыана туһунан кэпсэттэххэ...**

– Дьыэбэ ипэтиэкэни 30 сылга %-на суох биэрэллэр. Элитнэй дьыэбэ 5 хостоох кыбартыыра – 60000\$ (6 мөл. кэрингэ). Бэнсиин сыаната литирэтэ 13 харчы (1 манат). Кыбартыыраба гааһы туттан олороллоругар төлөөбөттөр, уокка уонна ууга эрэ төлүүлэр. Барыта босхо кэриэтэ. Урукку курдук дыон уочаракка туран, чэпчэтиилээх кыбартыыраны атыылаһаллар. “Сэбиэскэй саҕанаабы систиэмэ хаалбыт” диэн кэпсиллэр.

– **Оччотугар ырай дойдутугар олороллор эбит дии.**

– Ырай дойдута диэхпин сөп, ол эрэри барыта – биир халыып быраабыла. Биир бэйэм көңүлү сөбүлүүбүн, онон кинилэргэ “көмүс килиэккэбэ олорор” курдук сананан, биир көрүң-таңастаах, биир өгнөөх дьыэбэ, биир быраабылалаах, ыраас-талым дойдуга кыайан олорботум буолуо. Онон миэхэ ырай олобун курдук көстүбэтэ. Оттон олобу көрүүтэ, бөлүһөпүйэтэ Туркмения менталитетын кытта сөп түбэһэр, судаарыстыба ыһар бэлиитикэтигэр сөпсөһөр киһиэхэ ырай дойдута буолуон сөп.

– **Дьадаңы, баай диэн баар дуу?**

– Баар быһыылаах. Уулуссаны сууйар судургу таңастаах кыргыттар, ырыынак үлэһиттэрэ туристары көрдөхтөрүнэ, куота сылдыаллар. Дьикти.

– **Туристарга сыһыаннара хайдаһый?**

– Турист аһыйахтык сылдыарыттан буолан эбитэ дуу, көрсүөтүк-сэмэйдик көрсөллөр. Дойдуларын кэрэ миэстэлэрин көрдөрөллөр, хайгыыллар. Интэриниэт олох мөлтөх, суобун кэриэтэ. Биһиги, кэнсиэргэ кыттааччылар оло-рор отельбытыгар вайфайынан “впн” нөңүө эрэ баара, оттон кэккэлэһэ турар 80-тан тахса аккредитацияны ааспыт суруналыыстар отеллэригэр интэриниэт букатын суоҕа. Онон кинилэр көтөн кэлиэхтэриттэн барыахтарыгар диэри олох сибээһэ суох сылдыабыттар. Суруналыыстарга хонтуруол ураты кытаанах. Кинилэри артыыстары кытта мээһэ кэпсэтиннэрбэттэр. Барыта – регламент. Биирдэ биир суруналыыска интервью биэрэ туран харабым кырытынан көрбүтүм, көстүүмнээх киһи бүтүннүү кулгаах-харах буолан истэн аҕай турара.

Ашхабад

“Туркменияба туристар тоҕо суохтарый?” диэн арыаллыыр киһибиһтэн ыйыталаспыппар: “Соторутаабыта эрэ туристарга сыһыаннаах улахан мунньах буолла. Онон Туркмения туристарга дьэ арыллан эрэр. Туристты кэлэр буолаарын”, – диэтэ.

– **Туркменияба хайдах кириэххэ сөп эбитий? Виза, ыңгыры...**

– Аһал ыңгыры сурук баар буолуохтаах. Мин Култуура министиэристибэ-титтэн ыңгырылаах этим. Ыңгырыны көрдөрөн эрэ баран, 5 күннээх визабын ылбытым. Ыңгыры биэрбит тэрилтэ эбэтэр биирдиилээн киһи туох эмэ сыһа-халты тахсар түбэлтэтигэр холубунай эпипэтинэскэ тардыллыан сөп.

– **Саха сирин билэллэр эбит дуу?**

– Уксун тымныытынан эрэ.

– **Эн хомуска оонньоотобун. Төһө сэнгээрдилэр?**

– Саха хомуна дыону “шоктатта”. Тахсан: “Аһамай күн сыламынан, Туркменистан! Саха сириттэн эбэрдэ!” – диэн айхаллаан баран, “Күрүө Дьөһөгөй” айымныбын оонньообутум. Түүр омок үксэ кэриэтэ сылгы куттаах буоллаба. Туркменнар нүөмэрбэр анаан үңкүү-һүттэри бэлэмнээбиттэр этэ. Онон нүөмэrim сүрдээх үчүгэйдик табылыбыта. Ыһыы-хаһыы бөбө буолан, сүһүөхтэригэр туран таһыннылар. Саамай күүскэ саха хомуһугар ытыстарын таһыммыттар. Дьингинэн, 20-тэн тахса атын омок ырыата-үңкүүтэ баара.

– **Түмүккэ Туркменистан туһунан туох өйдөбүл хаалла?**

– Мин саамай “идеальной” үрүң куораты, көрсүө-сэмэй дыону, минныгэс астаах баай-талым остуолу, туристары ытыс үрдүгэр түһэрэр норуоту көрдүм-иһиттим... Оннук кэрэ өйдөбүл хаалла. Дьадаңгылар олорор ыспаларын, кытаанах эрэсимнэрин, киһи өйүгэр баппат быраабылаларын көрбөтүм. Онон дойдуну мөкү өттүнэн көрдөрөр иһитиннэrim суох. Чэ, ситинник.

Кэпсэттэ
Саргылаана
БАҒЫНАНОВА.

“Чуораанчык” чөлүгэр түһүө дуо?

Будьыл олунньу 19 күнүгэр Кэбээйи улуунун 2-с Лүүчүн нэһилиэгэр – Мастаахха – 17-с №-дээх “Чуораанчык” уһуяанын туттаах истиэнэтэ хайа баран синнибитэ.

Дьолго, ити кэмнэ оҕолор, үлэһиттэр суох буоланнар, ким да эмсэбэлээбэтэ. Истиэнэ синниитин уһуяан харабыла видеога устубута бассаапка кизэнник тарбаммытын көрбүт дьон, өйдүүр буолуохтааххыт.

“Уһуяан чөлүгэр түһүөн сөп”

Александра Николаевна СЕМЁНОВА, Мастаахтаагы 17-с №-дээх “Чуораанчык” уһуяан сэбиэдиссэйэ:

– Ити быһылаан олунньу 19 күнүгэр, быһа холоон, кизэ 21:30 ч. буолбута. Уһуяанга киирэр аанга, туттаах истиэнэбэ, 6 см усталаах улахан хайа барыы бэлиэтэммитэ. Тутта хамыһыһа тэриллэн, аак оҕһулуубута. Атын сиргэ хайа барыы, синниги бэлиэтэммитэ.

Хамыһыһа олунньу 20 күнүттэн уһуяаны саппыта. Билигин орто оскуола дьиэтигэр симиллэн үлэли олоробут. Биһиэхэ кылаастары, фойены биэрбиттэрэ. Уһуяанга 20 оҕо сылдьар, оскуолага сүүстэн тахса оҕо үөрэнэр. Син батан олоробут. Биллэн турар, “оҕолорго табыгастаах буоллун” диэн, кыахпыт баарынан оҕостон киирбиппит. Билигин үөрэх хаамыта уруккутун курдук барар. Уһуяаммыт 50 миэстэлээх. Урукку сылларга үс бөлөбүнэн, толору үлэли олобуппут. Билигин оҕобут абыйах, икки бөлөхтөөхпүт. Онон оскуолага чөкөтүк олохсуйдубут.

– **Оттон билигин синнибит уһуяаны сөргүтүү туһунан туох кэпсэти барарый?**

– Эппитим курдук, улуустан үөрэх управлениетын начаалынньыга, улуус баһылыгын бастакы солбуйааччыта, борокуруор, тутуу управлениетыттан уонна да атын эппиэттээх үлэһиттэр – анал хамыһыһа – тахсан көрбүтэ. Миэхэ биллэрбиттэринэн, билигин туох баар докумуон хомуллан, анал

аак оҕһуллун, Дьоккуускайга “Якут-ПНИИС” чинчийи ытытлан уһуяаны өрөмүөннөөххэ, чөлүгэр түһэриэххэ сөп диэн быһаарыттар. Үбүлээһин көрүлэн, мантан иннэ чөлүгэр түһэрии үлэтэ ытытларын долгуйа кэтэһэбит.

– **Үөрэх дьиэтин сабаланыта үөрэх тэрилтэтэ барыта анал хамыһыһаны ааһан, үлэлииргэ көңүл ылаллар. Эһиги бу күһүн син көңүллээх буолан аһылынаххыт.**

– Биллэн турар, ирдэбили барытын толорон, көңүлү ылан үөрэх дьиэтин сабалыыт. Уһуяан, төһө да 2017 сыллаагы саҥа тутуу буоллар, син биир хамсыы турбута. Ол хайа барылары бэйэбит күүспүтүнэн “косметической” өрөмүөннээччибит. Сир ирэн, тутуу хамсыыра биллэр этэ. Хапытаалынай өрөмүөнгө харчы көрүлүбүт, онон ыппатахпыт. Дьинэ, анал хамыһыһа сотору-сотору тахсан, аак онгорттор этибит буоллабы. Бу быһылаан кэннэ силиэдэбэтэл ый курдук тахсан үлэлээбитэ, араас докумуону хомуйан үөрэппитэ. Холуобунай дьыала көбүтүллүбүтэ. Ол хаамытын мин билбэппин. Силиэстийэ буруйдаахтары булан эппиэккэ тардыабы.

– **“Уһуяан дьэтин сөргүтүүххэ сөп” диэтин. Оччотугар үлэ хаһан былааннаарый?**

– Билингитэ докумуон, бырайыак, симиэтэ, эспертиисэ үлэтэ ытытлар. Ону улуус дьаһайар. Онтон атынын билбэппин.

Борокурутуура: “Дьыала көбүтүлүннэ”

Мастаахтар саҥа уһуяаннарын балай эмэ өр туруорсан туттарбыттар. Эбийиэк 2017 сыллаахха өрөспүүбүлүкэтээби “Мин Саха сирэ 21-с үйэбэ” үтүө дьыала хамсааһын чэрчитинэн тутуллубут. Биир этээстээх таас тутуу 50 миэстэбэ суоттаммыта. 2017 сыллаахха “Мин Саха сирэ 21-с үйэбэ” хамсааһын дириэксийэтин Иван Емельянов салайан олорубута. Оччолорго эбийиэги нэһилиэк эбэтэр улуус салалтата сакаастаан туттарара. Мастаах уһуяанын нэһилиэк дьаһлтата сакаастаан туттарбыт. Уһуяан уопсай иэнэ – 462,5 кв. м. Фундамена “ленточный трубный” диэн. Тутуу министристибэтигэр иһитиннэрбиттэринэн, “Чуораанчыгы” “АСК “Дом” ХЭУо бырайыактаабыт. Генеральнай бэдэрээтчит – “Саха-Дом-Строй” ХЭУо.

Марианна РОЖИНА, СӨ борокуруорун ыстаарсай көмөлөһөөччүтэ, юстиция ыстаарсай сүбэһитэ:

– Кэбээйи улуунун борокуруура тутта бэрэбиэркэлээбитэ. Ол түмүгүнэн уһуяаны тутуу “Мин Саха сирэ XXI үйэбэ” өрөспүүбүлүкэтээби үтүө дьыала

“Сталинка” суулар кутталлаах

Аны муус устар 1 күнүгэр сарсыарда Дьоккуускайга Ленин бэр., 34 турар дьэ мунууга сууллубутун туһунан иһитиннэри тарбаммыта. Бэрэспик өттүттэн, бастакы этээскэ баар маһаһыннар өттүлэриттэн дьэ биир мунууга сууллан хаалбыт.

Виктор ЭВЕРСТОВ, Октябрьскай уокурук быраабатын салыйааччы:

– Дьэ илин өттүн иһинээби кирпиичэтэ, сирэйэ (облицовка) сууллубут. Туттаах конструкция буолбатах. Ол эрэри бу дьэбэ толору инструментальнай чинчийи ытытаха наада. Оннук чинчийи сыаната – 2,5–3 мөл. солк.. Ону кыбартыыраны бас билээччилэр, тутуу хаһаайыннара бэйэлэрэ ыттарыахтаахтар. Билингитэ олохтоохтор инструментальнай чинчийи ыттарыа харчы бырахсар кыахтара суох дииллэр.

Инструментальнай чинчийи кэннэ дьэни “чахчы хаарбах, суулар кутталлаах” диэн биридэ быһаарабын эбэтэр хапытаалынай өрөмүөнү ыттарыабын. Онто суох туох да дьаһалы ылбаккын. Ити дьэбэ хапытаалынай өрөмүөн чопчу хаһан ытытлыахтаабын сибилигин этэр кыабым суох, докумуоннары көрүүххэ наада. Муннук синнибитин туһунан салыйар хампаанньабы биллэрбиппит, наада буоллабына, Гостройжилнадзор исписэлиистэрэ көрүөхтэрэ.

Бу Ленин бэрэспикэргэ турар дьэ “сталинскэй” тутууга киирсэр. 1959 сыллаахха тутуллубут, үс мэндизмэннээх кирпиичэ дьэ. Урут-уруккуттан “элитнэй” диэн аатырар дьэ 18 кыбартыыраалаах. Бастакы этээһи урбааньыттар баһылаан олоролор, онно маһаһыннар тураллар, иннэ гынан үөһэ икки этээскэ дьон олоролор. Бу дьэни “ЖКХ Губинский” салыйар хампаанньа көрөр-истэр. Дьэни хаарбах туруктаахха киллэрбэтэхтэр.

Биллэн турар, Сталин сабанаабы дьэбэр эргэрдэхтэрэ. Өссө оччолорго ити дьэбэр үтүө суобаһынан хаачыстыбалаахтык туттут буоланнар, турбахтаар буоллахтара.

Дмитрий ИВАНОВ.

Оо, арай...

Киһи олоҕор “оо, арай, оччолорго тугу эмэ улартыппыт, атыннык дьаһаммытым эбитэ буоллар, билигин арыый атын хартыына, баҕар, тупсан да кэлбит буолуом этэ” энгин диэн кэмсинэр санаа быһа кэйбит буолуохтаах.

Сорохтор оччолорго ылыммыт быһаарыыларбытыттан, сорохтор түгэни мүччү тутан куоттарбыппытыттан кэмсинэбит.

Арай биһиэхэ бириэмэни төнүннэрэр массыына баар буоллун? Чахчы, оннук түгэн тосхойоро эбитэ буоллар, өссө тупсар туһугар тугу улартыта этибитий? Ону ыраланан көрүүххэ.

Ньургуйаана Маркова, тыйаатыр артыыһа:

– Олорбут олохпуттан олох кэмсим-мэппин, Дьылба Хаан ыйаабынан, Орто туруу дойду олоҕор киһи сиэринэн, этэнгэ, сөпкө дьаһанан олоробун дии саныыбын. Эн этэрин курдук, арай тупсар туһугар уруккубуттан тугу эмэ

улартытар кыах баара буоллар, арааһа, сүрбэлдьирибин кыайар күүстэниэм этэ. Эдэр-сэнэх эрдэххэ ардыгар сүрбэлдьеэн хаалан, ситиспэтэбим син элбэх дии саныыбын. Онтубун утары охсуһуом. Оччоҕо тас көрүңүм эрэ буолбакка, ис туругум эмиэ быдан тупсубут буолуо этэ.

Иван Васильевич, 57 саастаах:

– Киһи син биир тугу эрэ сыһар, сыыспат киһи диэн суох. Миэхэ арай уруккубун төнүннэрэр кыах бэриллэрэ буоллар, бастаан таптыы көрбүт кыыспын кэлэтиэм суох этэ. Биһиги оҕолуу истинг тапталбыт өссө күүһүрэн, диригээн испитэ ээ. Аармыйаҕа сылдьан кыһым үс суругар тоҕо эрэ эппиэттээбэтэбим. Онтон дьиэ-лиирим саҕана “мин эйигин таптаа-баппын, атыны таптыбын” диэн ис хоһоонноох үһүн да үһүн суругу айан сүрүйбүтүм. Тугум тэһэ кэиэн оннук быһыыламмытым эбитэ буолла? Билигин да өйүм хоппот. Биллэн турар, ол онтон кыһым олус улаханлык кэлэй-бит, дууһата айгыраабыт этэ. Мин туох

да буолбатабын курдук, кэпсэтэ, көрсө да сатаабытын үрдүнэн, абааһыны көрбүт курдук, куота сылдыбытым. Онтон устунан атын нэһилиэккэ тийиэн сопхуоска үлэлээбитим, куоракка үөрэммитим уонна атын улууска көһөн барбытым. Онон бүттэҕэ дии. Кыһым син өр сулумах сылдьан баран, эргэ барбыта. Оччо кэрэ киһини хайа уолан сүрбэ таптыы көрбөт буолуобай? Билигин ыал эбэтэ буолан олорор, оттон мин төүрт муннуктаах кыра кыбаргырабар чорон sobotox олоробун, ардыгар муунтуйан, аһы утаҕы да иһэрин элбээтэ...

Чэ, таптыыр киһим сирдээҕи дьол олобун билэн олороруттан үөрэбин эрэ.

Сахайаана, 48 саастаах:

– Мин оҕо эрдэхпиттэн силиэдэ-бэтэл буолуохпун баҕарар этим. Ону дьонум үлтү хаайаннар, бубаалтыр гыммыттара. Онно туруулаһан, ыраланар идэбэр барбытым буоллар,

арааһа, билигин быдан элбэҕи ситиспит, туһаны аҕалбыт исписэлиис буолуом эбитэ буолуо. Аар-саарга аатырбыт да буолуом этэ дии саныыбын. Дьингэ, билингги идэбин сирбэппин да буоллар...

Леонид Никифоров, 32 саастаах:

– 14 саастаах сылдьан, акаары быһыыбар табаарыспын кытары дэриэбинэбит sobotox маҕаһынын халаабыппыт. Дьингэ, оннук сутаан барбыт, таҕаһа-саба суох оҕо буолбатах этим. Оҕо сылдьан атаах этим, дьонум баҕарбыппын барытын ылан биэрэллэрэ. Маҕаһыны халаабыппыт начаас

билиннэҕэ дии. “Уоруйах” дьаралыктанан, дьон күлүүтүгэр барбыппыттан төрөппүттэриб ордук кэлэйбиттэр этэ. Онно саатан, кыбыстан өлө сыспытым. Ийэм харабын уутун тохпунтун сана атахпына, билигин да этим тымныйар. Онон оччолорго төннөрүм эбитэ буоллар, ити акаары быһыыбыттан быһаһыам эбитэ буолуо.

Мария Дегтярева-Күндэли:

– Оҕо эрдэхпиттэн барыга-бары дэгиттэр талааннаах этим. Ордук үңкүүһүппүнэн, тэрийэр уонна салайар дьобурбунан чорбойорум. Дьингэр, улахан үңкүүһүт эбэтэр култуура үлэһитэ буолуохпун сөп этэ. Оччолорго уопастыбаҕа “үңкүүлээн айаххын иит-тибэккин” диэн толкуй баара. Онон тыл өттүгэр үчүгэй буоламмын, омук тылын идэлээҕэ буоларга быһаарыммытым. Оттон үңкүүгэ тапталым сүрэхпэр туолбатах ыра санаа буолан, оннук олорон хаалбыта.

Манан тугу этээри гынабыный? Киһи идэтин таларыгар урут да, билигин да бэйэтин эрэ баҕатынан сирдэтиэхтээх, сүрбэ тугу этэрин

батыһыахтаах, атын дьону истиэ суохтаах диэн. Ол да буоллар тылга дьобурбун сайыннаран, билигин хас да тылы тэҥинэн баһылаабыт уопуттаах исписэлииспин, тылбаасчыппын, суруналыыспын. Үңкүүнэн хобби эрэ быһыытынан дьарыктанабын.

Оттон тус олохпор, майгыбар биригэн кэмсинэбин: арыый бэйэмсэх буолбатахпыттан. Ыал улахан оҕото буоламмын уонна иитибиһинэн, наар эппиэтинэни бэйэбэр ыла, атын дьон кыһалбатынан быһаара сылдыбыт эбиппин, онно наһаа элбэх бириэмэни, сыраны, үбү ыппыппын. Ол кэриэтэ бэйэм инникибин санаабытым, кыһаллыбытым буоллар, ордук буолуох этэ.

Галина, 37 саастаах:

– Мин киһиргэс кэмэлдьибин туттуна түһүөм этэ. Ити кыдыкпыттан хойукка диэри эрэйдэммитим. Бэйэм да билбэппинэн киһиргэһим киирэн хаалбыт буолааччы. Новосибирскай куоракка устудьуоннаабытым.

Онно араас омук оҕолорун кытары көрсүһүүлэргэ киһиргээн, араастаан кыйбаранньыр этим. Билигин онтубуттан наһаа кыбыстабын. Сиһилии кэпсиппин баҕарабын да, кыбыстарым бэрт. Хата, билигин ити кэмэлдьибин кыайбытым.

Аннушка, 36 саастаах:

– Мин аҕаардас ийэҕэ улааппытым. Эбэлээх эһэм, ийэм тахсар күннэрэ этим, оннук маанылатан, далбарга улааппытым. Устудьуоннуу кэлэн баран, төрөппүт аҕабын көрдүүргэ санаммытым. Ийэм ону сөбүлээбэккэ утарыласпыттар олус хомойбутум, кэпсэппэт да буолбутум. Дьингэ, ийэбинин дьүөгэли курдук этибит. Онтон сыһыаммыт тымныйан барбыта. Аҕам туһунан ийэм тугу да кэпсээбэт этэ, “барбыт, эйиэхэ наадыйбат киһини тоҕо көрдүүгүн?” эрэ диэбитэ. Чэ, оннук туруулаһан аҕабын буллум. Хоту улууска олорор киһини кытары күн аайы төлөпүнүнэн кэпсэтэрибит. Кини оҕолорун кытары билсибитим. Бастаан наһаа үчүгэй курдук этэ. Онтон кэлин “таах билсэн” диэн кэмсинэн барбытым. Кылгастык эттэххэ, бы-

раатым биридэ итирэн кэлэн баран, кырбаан кэбиспитэ. Мин, хаһан да киһи илиититтэн биир баттах түспэтэх, дьуккуруйбатах, атабаастамматах киһи, “шок” ылбытым. Ити түбэлтэни кимиэхэ да кэпсээбэтэбим. Онтон аҕам дойдутугар хаачыстыбалаах этэрбэс үлэхэри, эбэбиттэн харчы ыттаран үлэспиппин, киһим “аһаан кэбиспит” этэ... Чэ, итинник курдук, биригэн биир кэлэйи, хомойуу... “Уруу ырааба, уу чугаһа үчүгэй” дииллэрин өйдөөбүтүм уонна билинггэ диэри ол аҕабын кытары билсибит күммүн кэмсинэбин. Уруккуну төннөрөр кыах баар эбитэ буоллар, ийэбин утары барыам суох этэ. Ийэм наһаа хомойбут этэ.

Билигин эбэлээх эһэм, ийэм да, аҕам да суох, ийэбин тулаайахпын. Арай бэйэм дьизэ кэргэннээхпин, этэн-нэбин.

Дмитрий, 36 саастаах:

– Мин мэдиссиинэ колледжыгар үөрэххэ кирибитим ээ, ону “үрдүк үөрэх эрэ” диэн, бэйэбэр олох барсыбат, сыһыана суох үөрэххэ (университетке) кирибитим. Оччолорго мэдиссиинэ үлэһиттэрин хамнаһа да кырата бэрдэ. Билинггим эбитэ буоллар, медколледжтан аккаастаһыам суох этэ уонна салгыы быраас

үөрэбин бүтэрэн, онколог буолуом этэ дии саныыбын. Чэ, билигин төһө да чыҥха атын эйгэҕэ сырыттарбын, син сирдэрбэт үлэһиппин. 2017 сыллаахха ипэтиэкэҕэ кирибэккэ, харчыбын сатаан туттубутум буоллар, билигин 30 сыл хабалата суох, дьизэлэммит буолуом этэ. Онон ити ипэтиэкэ дуоҕабын баттаһар күммэр төннөр кыахтаабым буоллар...

Александра, 46 саастаах:

– Тугу да улартытам суох этэ. Арай уруккуну төнүннэрэр кыах баара буоллар, оҕо сааспар, эдэр эмник кэмнэрбэр аҕыйах күнтэ төннөн ылым эбитэ буолуо... Арба, бу үнүрүүн биир маҕаһынтан ымсыыбар куурка ылан кэбиспитим ээ. Саатар, атыһыт

кэтэрдэн көрө-көрө хайбаан, сүрэхпин уулларан кэбиспитэ. Онтум баара, дьизэбэр тийиэн кэппитим, отой да миэхэ барбат эбит, ону аһан – уп-улахан. Билигин кэлэн илиим да, уңуобум да уһаабат буолаба.

Онон, дьэ, бу өйдөнөн, саҕардыы улартыта кэлиим. Төнүннэрэрэ дуу...

Алина, 25 саастаах:

– Мин 23 сааспар диэри субсидированнай, чэпчэтиллээх билиэттэри бири да туһамматахпыттан билинггэ диэри кэмсинэбин. Дьингэ, оччолорго Москубаҕа кэлэ-бара баара-суоҕа 8 тыһ. солк. көтөн кэлэр кыах баара. Судаарыстыба ити “бэлэбин” кыайан

туһамматахпыттан хомойобун. Онон 23 сааспар төннөрүм эбитэ буоллар, өй ылан, сири-сибири бараабыт, элбэх сири көрөн, өссө үүммүт-сайдыбыт буолуом этэ. Билигин баҕарбыт да иһин, үлэттэн, дьизэттэн ордон ханна да барар кыах суох, саатар, айан сыаната да үрдүгэ...

Сардаана, 25 саастаах:

– Мин уруккубар төннөрүм эбитэ буоллар, аангылыа тылын үчүгэйдик кыһанан-мүһэнэн, ингэн-тонгон үөрэтиэм этэ уонна омук сиригэр үөрэнэргэ кыһаллыам этэ. Оччоҕо билигин, баҕар, сайдылаах омук сиригэр олорор, холкутук тылы билэр,

умаа сылдыар харахтаах, үгүһү ситиспит үлэһит киһи буолуох этим.

Оччолорго оннук кыах баара, ону сүрбэлдьеэн дуу, бэйэҕэ эрэмнэ суобуттан дуу, туһаммакка хаалбыппын. Оо, дьэ, билинггим эбитэ буоллар, ону баҕас мүччү тутуом суох этэ...

Инга, 25 саастаах:

– Мин устудьуоннуу сылдьан олус көхтөөх этим, тэрээһингэ барытыгар кирисэн, кыттыһан иһэrim, үөрэхпэр да таһыччы этим. Биридэ “Ороһуоспатааҕы каникуллар” диэн университет көхтөөх, талааннаах, уһулчу оҕолору буор босхо Санкт-Петербурга илдьэн күүлэйдэтэллэригэр,

“барыс” диэбиттэригэр, тоҕо эрэ сайаапка биэрбэккэ хаалбытым. Дьингэ, миигин хайаан да илдьэ барыахтаахтар эбит. Билигин ол кэмнэргэ төннөрүм эбитэ буоллар, биир бастаһынан сайаапканы хомуйан биэрбит буолуом этэ уонна устудьуоннаабыт сылларым биир умнуллубат түгэни мичээринэн өйдүү-саны сылдыһаам хаалбыт.

Дьон санаатын сурукка Дмитрий ИВАНОВ тистэ.

Намсыыр суола хаһан онгоһуллуй?

Намсыырга элбэх СОТ баар. Биһиги “Звездочка” СОТ диэн уруккута КГБ үлэһиттэрэ ылбыт сирдэригэр 1984 сылтан олоробут. Суола быстар мөлтөх. Гааһа, уута суоһун этэ да барыллыбат. Хата, кэлин сыырын бульдозерынан астаран, аспаал-лаан абыраабыттара. Ол барыта билигин алдьанан, туруга мөлтөөн турар. СОТ-рга диэри 124-с №-дээх оптоубус нэһиилэ сылдьар. Сайын устата суолу тэнниир грейдер сылдыбат, быһата, суол танас сууйар дуоска курдук. Кыра масссына тулуйбат, куһаҥан суолтан үгүстүк алдьанар.

Тус бэйэм “суолу аспааллыахха наада” диэн көрдөһөн, куорат салал-татыгар элбэхтэ суруйдум да, наар – көлбөрүтүнүү. Кэнники сурукпар эп-пиэттээбиттэринэн, Намсыыр тыраага муниципальнай бас билии реестригэр суох эбит. Аны бүтэһигэр манньк суруй-буттар: “В настоящий момент планиру-ется проведение работ по включению Намцырского тракта в перечень авто-мобильных дорог, расположенных на территории городского округа “Якутск”. Первый заместитель главы **Е.Н. Григорьев**”. Киһи өйдөөбөт.

2020 сыл алтынньы 29 күнүгэр “Туй-маада” хаһыат 533-с №-гэр “Берез-ка” СОТ чилиэнэ Л.Филиппов “Когда же появится хозяин в Якутске? диэн ыстатыйата тахсыбыта. Кини эмиэ бу Намсыыр тыраагын аспааллыырга эл-бэхтик туруорсар, суруйар эбит, өссө Ю.С. Коркин сабагтан. “Барыта 40 сыл туруорустум, арааһынай эпипиэти туттум. Ким да кыһаллыбат, наадыбат”, – диир Л.Филиппов. “Баара-суоһа 10 биэрэст-элээх суолу кыайан онгорботулар” диэн кэлэйэр.

Атын СОТ-тар бары аспаал суолла-ахтар, гааһынан, уунан хааччыллыбыт-тар: Манган, Бүлүү, Покровской, Жатай, Нам тыраактара. Лазарь Филиппов ахтарынан, Горбачев Уларыта тутуутун кэнниттэн куорат салайааччыларынан П.П. Бородин, С.С. Борисов, А.А. Томто-сов, И.Ф. Михальчук, Ю.В. Заболев, А.С.

Николаев, С.В. Авксентьева олордурлар. Кинилэр иннилэринэ Н.М. Семенов, И.Н. Алексеев, И.П. Толмачев, Ю.С. Кор-кин, В.П. Шамшин диэн кыахтаах хаһа-йыстыбанньыктар үлэлээбиттэрин эттэ. Л.Филиппов кэнники салайааччылары хото буруйдаабат эрэри, куорат салай-ааччыта диэн улахан уопуттаах, кытаа-нах хаһаайыстыбанньык буолуохтаабын тоһоолоон бэлиэтиир.

Саха сириг курдук баай өрөспүү-бүлүкэ баара-суоһа 10 биэрэстэлээх Намсыыр суолун аспааллаабат, кырдык да, сааттаах көстүү!

Өрөспүүбүлүкэбэ да, куоракка да оч-чолоох үп-харчы уҥа-ханас туттуллара, эргийэрэ буолуо. Л.С. Филиппов өссө суруйар: “Кто из них проклинал нас, я не знаю. Но знаю, что руководитель го-рода, не заботящийся о нуждах горожан – не руководитель, а временщик для хорошей зарплаты, льгот и имиджа для продвижения по служебной лестнице”. Урут сэбиэскэй кэмгэ социалистиче-ский лаабыр дойдурларыттан Чехослова-кия олус үчүгэй суоллаабын-иистээгин кэпсириллэрэ. Чехословакия Саха сириг курдук баай буолбата ини. Австрия да олус үчүгэй суоллаах-иистээх дойду. Ону сылдыбыт киһи буолан этэбин.

**Василий ХАТЫЛАЕВ,
үлэ, бэтэрээнэ,
сэрии сылларын оҥото,
“Звездочка” СОТ чилиэнэ.**

Бырабыллыбыт баайдаах куйаар

Бу Өлүөхүмэ улуунун 1-кы Нөөрүктээйи сиригэр-уоту-гар баар Мундунда диэн сирэ этэбин. Ол киэн нэлэмэн дойду нэһилиэк кииниттэн 150–200 биэрэстэ сиргэ сытар, былыр-былыргыттан баай-талым бултаах, оттонор ходуһалардаах, аатырар С.И. Идельгин мээсэнээт байан-тайан, улуунун дьонун аһынан-тангаһынан, туттар сэбиччэн хааччылан, абыраан олорбүт миэстэтэ буолар.

Сэбиэскэй кэмгэ сопхуостар күн-нээн олордохторуна, манна 900-кэ гаа оттонор ходуһалартан сайын ахсын сопхуос 2–3 звенону ытан, ортотунан 500-кэ туонна оту сомсон ылар. Ол ыл-быт отун суол суоһунан сибээстээн, ми-эстэтигэр сүөсүһүтүргэ, сыгыһыттарга база туттаран, 200-кэ субай сүөһүнү, 240–250 сылгыны таһааран кыстатар буолара. Ити 900-кэ гаа диэн аҥаардас оттонор сириг эттим. 80-с сылларга сопхуос дулбалаах маардары астаран, итиччэ оттуур сирдэммитэ.

Оттон Мундунда киэн киэлитин тыатын, күөллэрин, үрэхтэрин хон-нохторун-быттыктарын, кытахтарын холбуу туттаахха, 96600 кв.км килэйэн-халайан тахсар. Бу куйаар дойду Сой-уус ыһылыабыттан бырабыллан турар. Аны туран, тайбатын саба бырабан этэн кэбиһэр тутах буолуо. Манна төһө эмэ сүүһүнэн гаалаах сиригэн тутуу-га бэртээхэй, сыаналаах маһа – бэс тыата – тэнийэн сытар. Балар сылан сыл туһаба тахсыбакка эмэбирэн, охто

тураллар. Суол суох, уматык ыарахан, тиэһиникэ да көстүбэт буолан, онно санаммаккын даһаны.

Маны барытын тобо кэпсиирбин быһаарыым. Үөһэ этиллибит кыһалба билигин ыллын да быһаарыллыбат, биирдиилээн урбаанныт дураһыйбат дьыалата. Хаһыакка, тэлэбиидэннэбэ үгүстүк бизоннары иити туһунан кэп-сээн, дьон кулгаабын кутугунаппыт-тара син балай да буолла. Ол эрэри Өлүөхүмэ бизону иитэргэ олус табы-гастаах буоларын тобо тумналларый? Мундунда курдук сымнабас килиимэттэ-эх, эгэлгэ үүнээйилээх, уулаах, мастаах сиргэ бизоннар бэркэ ууһаан олохсуйуо этилэр. Үлэ да миэстэтэ тахсыа этэ.

Бу улуугуран турар кыраайы чөлүгэр түһэрэр кэм кэллэ дии саныбын. Маны Экология министиэристибэтэ, быра-быталыстыба туох дии саныыллара буолуой?

**Ытыктабылы кытта
Өлөксөөн БИРИ, Өлүөхүмэ.**

Олохтоохтор тиистэрин эмтэттилэр

Ааспыт нэдиэлэбэ Үөһэ Бүлүү Хомустаах нэһилиэгэр тиис эмчиттэрэ кэлэн, 3 күн устата, сарсыарда эрдэттэн киэһэ хойукка диэри үлэлээн, олохтоохтор махталларын ыллылар.

Сарсыарда 9-тан киэһэ 8 чааска диэри уот барар кэмигэр олохтоох дьаһалта баһылыга Яков Викторович диисэлинэн, бэнсиининэн хааччыйда. Медпункт хачыгаардара В.В. Власьев, П.И. Васильев диисэли үлэлэтэн, ме-диктэр үлэлииллэрин хааччыйдылар. Дьаһалтаттан А.А. Михайлова, олохтоох биэлсэр Елизавета Константиновна бары тэрээһини быһааран, “Күбэйки” түөлбэ ыалларын ийэлэрэ сылаас, то-тойу аһынан хааччыйан, нэһилиэннэ 90-ча олохтооһо тиистэрин эмтэттилэр.

Үксүлэрэ үс күнү быһа приёмна сы-рыттылар. Быраас Павел Васильевич – сүрдээх эйэбэс, сымнабас илиилээх үтүө эмчит, эдэр киһи. Сиэстэрэ Над-ежда Николаевна оболорго хайдах тиһи харыстыырга, сөпкө суунарга сүбэ-ама биэртэлээтэ. Үтүө-мааны эмчиттэрбитигэр барба махталбытын этэбит. “Эһиил эмиэ кэлээрин” диэн кэтэһэ хааллыбыт.

**Хомустаах олохтоохторо,
Үөһэ Бүлүү.**

Энциклопедия бобулунна

Кэнники 20-чэ сылга Томпо кыраайы үөрэтээччилэрэ бары холбоон 150-ча араас кээмэйдээх кинигэлэри таһаартардылар, хаһыаттарга сүүһүнэн ыстатыйаны су-руйдулар. Онон кыраайы үөрэтиигэ сэмэй ситиһи баар.

Ол кэнниттэн мин, үлэ бэтэрээнэ, бу кинигэлэргэ кирибит, оройуон хаһыаттарыгар тахсыбыт матырый-ааллары сүүмэрдээн, сыһаларын көннөрөн, “Томпо оройуонун энци-клопедиятын” онорон, 1-гы туому (59,5 бэч.лиис) – 2021-с., 2-с туо-му (51,5 бэч.лиис) 2022 сыллаахха таһаартарбытым. Ахсааннара кыра собус буолан (300-түү экз.), бибилиэ-тиэкэлэргэ тарбатыллыбыттара. Олус сыаналаах уонна туһалаах кинигэлэр диэн, оройуон баһылыга Я.И. Степа-нов тус кэбиниеэтигэр илдьэ олорон, оройуонуга кэлбит күндү ыалдьыттар-га бэлэх быһыытынан туттарар. Атын улуустарга, Дьокуускайга кирирдэбинэ, эмиэ бэлэхтээн манньытар уонна орой-уонун туһугар суолталаах кэпсэтиилэри ыытар.

2023 сыл бүтүүтүгэр энциклопеди-ябыт 3-с туомун (42,5 б.л.) бүтэрэн, оройуон салайааччыларыгар биллэрби-тим. Дьонум “үбүлээһинин туһунан кэ-лин кэпсэтиэхпит, билигин отчуот кэмэ” диэбиттэрэ. Ону баара, баһылык баста-кы солбуйааччыта С.А. Кривошапкин ааптартан көнүлэ суох энциклопеди-яны көмүүтүгэр барыйаанынан улууска тарбатан баран, 8 киһилээх куластыыр эрэ кыахтаах хамыыһыйаны мунһан, энциклопедия тахсытыгар үбү биэр-бэт курдук быһаартарбыт. Хамыыһыйа олуннуу 8 күнүгэр мунһахтаабыт. Уу-раахтарын миэхэ кулун тутар 15 күнүгэр эрэ тиксэрдилэр. Онон икки аҥаар ый кэнниттэн эрэ эпипиэтэ кэллэ. “Тугу мөккүспүттэрий?” диэн көрбүтүм, “3-с туом ыстатыйалара, матырыйааллара, сыһарыылара сыһа, сымыа уонна улахан итэбэстээх” диэн биир даһаны этии суох. Хата, ол онугугар хамыыһыйа чилиэннэрэ биир халыыбынан “ол суох, бу суох, ол кириэхтээх, бу кириэхтэ-эх” диэн куолулаан, араас сылтабынан “кинигэ тахсарын боборго” диэн уура-ахтаабыттар. Энциклопедия – хаһан баҕарар салҕанар, эбии таһаарыллар кинигэ. Туомна кирибэтэх дьон, тэрил-тэлэр кэлэр туомнарга кириэллэрэ чакчы уонна оннук бэрээдэк уруккуттан баар. Ону хамыыһыйабыт билбэт эбит.

Кинилэр этэр “силовой” тэрилтэлэ-рэ (милииссийэ, полиция, КГБ, МЧС, Гражданский оборона, баһаарынай чаастар, Росгвардия, байанкамаат уо.д.а.) бары сабыылаах тэрилтэ буо-лалларын өйдөөбөттөр эбит. Үп-харчы, нолуок тэрилтэлэрэ эмиэ сабыылаах аҥаардаахтар, көмүс уонна чох тэрил-тэлэрин архыыптарыгар кирии эмиэ бобуулаах. Аны туран, тэрилтэлэр РФ

Үлэ кодексын 88-с, 90-с ыстатыйалары-гар олобуран, бэйэлэрин үлэһиттэрин персональной дааннайдарын кимиэхэ да биэрбэттэр. Манньк бобуу, кыһалба баарын хамыыһыйабыт дьоно эмиэ өйдөөбөттөр эбит. Аны туран, бу тэрил-тэлэр тустарынан маннай үөрэтиэххэ, кинигэлэри уонна ыстатыйалары су-руйуохха, таһаарыахха наада. Ол эрэ кэнниттэн бэчээттэммит литэрэтиирэбэ уонна матырыйаалларга олобуран, со-рохторун энциклопедияба киллэриэххэ сөп. Маны хамыыһыйа дьоно төрүт билбэттэр эбит. Бу хамыыһыйа дьо-нуттан икки эрэ киһи кыратык суруйар, атыттары кыраайы үөрэтиигэ чыычаах тумсун да саба ыстатыйаны суруйбатах дьон. Ол эрэри бэлэм энциклопедияны бобон, этэргэ дылы, төрүү илик оҥону төттөрү төлкөлөөтүлэр.

С.А. Кривошапкин, энциклопе-дияны бобон, улахан ситиһиленнэ, хамыыһыйа үөрүүтэ-көтүүтэ үрдээтэ. Бу манньк “хамыыһыйа” ааптардар кэлэктииптэрин, кинигэ кыһаларын эрдээксийэлиир сэбиэттэрин уонна билим тэрилтэлэрин мэкитэтин сол-буйар кыаба суох. Польша сатирик суруйааччыта С.Лец этэринэн, ханнык баҕарар бириэмэбэ Орто үйэлэр баар буолаллар. Ол биир туоһунан уон-на көстүүтүнэн, Томпо оройуонугар тэриллибит “кинигэлэри таһаарарга-таһаарбакка” диэн быһаарар кыахтаах 8 киһилээх “Боярская Дуума” (восьми-боярщина) баар буолла. Бу “боярдар” араас сылтабынан оройуон кыраайы үөрэтээччилэрин кинигэлэрин, атын да суруйууларын бобор кыахтаахтар эбит. Билии-көрүү, билим сайдытын, уопастыбаннас баһатын, уопастыба сайдытыгар кириэр саҥа сүүрээһини бобор, харгыстыыр, ханнык да үтүө сүбэни тобулар уонна биэрэр кыаба суох хамыыһыйа үлэтин, дьэ, итинник сабалаата. Манньк үлэлээх “Боярская Дуума” Томпо оройуонун үөрэтиигэ туох да туһаны аҕалбата өйдөнөр. “Боярдар”, о.э. чунообунньуктар, бүгүн бааллар, сарсын суохтар. Кинилэр нэһилиэннэ иннигэр туохха да эпипиэттээбэттэр. Манньк көппуруостары бүтүн норуот талбыт улууспут баһылыга Я.И. Степа-нов бэйэтэ тобо быһаарбатын эбэтэр бырааба суох дуу? Нэһилиэннэ, уоп-састыба иннигэр эпипиэттиртэн тобо куотта? Дьэ, кырдык, олус дьикти кэмгэ олоробут.

**Николай НИКОЛАЕВ,
үлэ бэтэрээнэ,
Хаандыга.**

Оту, бурдугу үүннэрэргэ үөрэниэххэ

Бу – хаары типтэрии (снегозадержание) буолбатах, олох атын үлэ. Хаары чингэттэххэ, тыал-хаар уутун сал-гынгна, халлаанга көтүтэн кэбиспэт. Хаар уута буорга кырыска түһэн, от-бурдук үчүгэйдик үүнэр. Бу ис хоһоонун сөпкө өйдүүххэ наада. Саас ириэнэххэ тыраахтар тонну хаарынан мас соһон бардабына, ол суолун устун бастакы күөх от эрдэлээн үүнэр. Ити аата, мас хаары ыҕа баттаан, чингэтэн барбыт. Ол иһин хаар уута тыалга паар буолан көппөтөх, буорга, кырыска түспүт. Ол иһин күөх от эрдэлээн үүммүт. Бу аата, хаары анаан-минээн чингэтэн биэрдэххэ, күөх оту эрдэлээн үчүгэйдик үүннэриэххэ сөп эбит. Ону айылба бэйэтэ көрдөрөр, дакаастыыр.

Күһүн сир үрдэ чэрчийэ тоҥор эрдэбинэ, бааһынаы диискэлиэххэ наада. Обуруоту эмиэ бу кэмгэ фре-залыыр ордук. Оччоҕо көпсөркөй буор чингээбэккэ, дьыппинийбэккэ, сахсар-хай буола тоҥор, сааскы хаар уутун оборон ылыа. Сииктээх буорга бурдук да, обуруот аһа да өлгөмнүк үүнэрэ чу-олкай. Манньк үлэ сыл айыы онгоһулар буоллабына, буор-кырыс мэлдьи сиик-тээх, кураангна да бэриммэт. Сыл айы кыстыыр оппуг, обуруоппуг аһа баар буолуо. Арасыйыа сиригэр барытыгар хаар түһэр. Онон бу ньыма бүтүн Арас-ыйыа үрдүнэн тарбаныан сөп.

“Билигин аан дойдуга сир үрдүгэр почва эрозията күүскэ бара турар” диэн кэпсириллэр. Почва эрозията билигин саамай күүскэ Америкаба бара туура биллэр. Аны уонча сы-лынан Америка бордудуусуяны атын сиртэн атыылаһар чинчилээх. Оттон

Арасыйыаба хаар уутун сөпкө туһанан почваны эрозияттан көмүскүүр, хары-стыыр кыах толору баар. Ол аата, хаар уутун сөпкө сатаан туһаны улахан стратегическай суолталаах буолан тахсар эбит.

**Михаил ТИМОФЕЕВ,
СӨ үтүөлээх саҕаны аһааччыта,
Амма.**

Халлаан уларыйара саастаах дьонго

Дыл кэмэ быысаһар кэмигэр халлаан уларыйым-тыатын бары билэбит. Доруобуйа аан дойдутаабы харыстабылын тэрилтэтин (ВОЗ) дааннайынан 75% киһи бу кэмнэ олус “чуор” эбит. Ордук – саастаах өттө.

**“Саас кэллэ!”
диибит да...**

Эмискэ сылайар, уулларар, сылаас күннэр кэннилэриттэн соһуччу тымны-йар. Бары “саас кэллэ!” диэн үөрэллэр, оттон үгүс киһи, ордук саастаах өттө, бу кэмгэ эрэи көрөр. Кинилэр кыра да халлаан уларыйыытын, хаар түстүн, тыал-куус буоллун, сылайыы буоллун, геомагнитнай тынгааһын күннэрэ буоллун – барытын иилэ хабан ылан уустук-тук аһараллар. Ол курдук, бу күннэргэ дабылыанньалара түһэр-тахсар, ара-мачыыстара көбөр, сорох олох даһаны сүрэжинэн бүрүүстүптээн эбэтэр күүһэ-кыага эстэн, сытынан кэбихэр.

Дьингэ, халлаан манньк уларыйыгыгар “эппиэттэһии” – киһи айылба обото, тыыннаах эйгэ биир сорбото буоларын туоһута. Онон айманар табыллыбат, баары баарынан ылынар ордук. Бу аата, киһи этэ-сиинэ уларыйыыга “табыгастаахтык” сөп түбөһө сатыыр диэн.

Холобур, ардыыр – киһи утуйуон, сытыан баһарар. Төһө баһарар утуйдун, сынньаннын. Оттон күн тыгар – сүргэтэ көтөбүллэр, киһи тугу эрэ гыныан, барытын кыайа-хото тутуон баһарар дуо? Ол эмиз сөп. Ол эрэри халлаан уларыйыыта киһиэхэ аһара күүскэ дьайар буоллабына, онно болбомто уулар, бэйэни көрүнэр, көмүскэнэр ньыманы билэр куолу. Саастаах дьоммутун итинтэн хайдах көмүскүөххэ сөбүй?

“Метео-тутулуктаах” дьон ол турук хайдаһын бэркэ билэллэр: бу күннэргэ мөлтүүлэр, сэннэлэрэ суох буолар, бычыгыннара ыалдьар, сүһүөхтэрэ “тыытар”, дабылыанньалара түһэр-тахсар, мунулар тымырыан, мэйиилэрэ эргийиэн, төбөлөрө ыалдьыан эмиз сөп. Кыһырымтабай, өһүргэс, ньиэрбинэй буолаллар. Саамай кутталлааба – дьарба буолбут ыарыылара көбүөн сөп. Онон манньк быраабылалары тутуһар наада.

**1-кы №-дээх быраабыла:
хамсана сылдыын**

“Стадионга тахсан хайаан да сүүрүң, тренажёрдаах саалаба эрчиллин” диэбэппит. Көннөрү хаамыы, дьиз үлэтэ, сэрээккэ, дьизэ онгоруохха сөптөөх хамсаныы, баһар, көннөрү гимнастика эбэтэр йога. Маны ким баһарар кыайар кыахтаах. Бу барыта уолсай туругу даһаны тупсарар, эт-сиин бөбөх сылдыарыгар даһаны көмөлөһөр.

Киһи этэ-сиинэ (организм) хайаан даһаны ноһуруускалаах буолуохтаах. Оннук буолбата да, кэхтии, ыарыыга ылларыы өссө түргэтиир. Киһи сүһүөхтэрэ кыра даһаны ноһуруускалаах буоллаһтарына, имигэс буолаллар. Кальций киһи этиттэн-сииниттэн сытар балаһыанньаба түргэнник таһсарын учуонайдар дакаастаабыттар. Сытан таһсар киһи кальцийга түргэнник суураллар, ол эбэтэр уңуоба кэбириир, ол да иһин тостумтуо буолар. Оттон хаама, хамсана сылдыар киһа хааныгар кисклород киһирэн, уңуобун, сүһүөбүн туруга тупсар. Онон хамсаныы – олох. Хамсаныы туох баар тынгааһыны устан, киһи эмоциональнай туругун көннөрөр. Онон хамсана-имсэнэ сылдыар саастаах дьон халлаан уларыйыытын аһара сытытык ылымматтар, дьарба ыарыыта көптөбүнэ даһаны, кинилэр ону арыый чэпчэкиит аһараллар.

Сорох киһи тымныы ууну үрдүгэр

куттар, “контрастной” дэнэр дуустанар. “Сааһырдыбыт, сэрэхтээх” диэн онтон akkaастанар наадата суох. Төтөрүтүн, оннук эрчиллиилээх, бэлэм дьон айылба уларыйар кэмин букатын да билбэккэ, доруобуйалара айгыраа-бакка аһарыхтарын сөп.

Ол эрэри саастаах дьон “турукпутун бөбөгүтүнэбит” диэн ааттаан, эрчиллиигэ түһүнэн кэбихэллэрэ олох сыһа. Аһара сылайар, ноһуруускаланар букатын табыллыбат. “Геомагнитнай” күннэргэ, халлаан уларыйар кэмигэр уустук эрчиллиини онгоро сатааман, эти-сиини харыстаан. Төһөлөөх элбэх эдэр дьон эттэрин-сииннэрин иһиллэммэккэ, кыра уларыйыыны аахсыбакка ноһуруускаланан, суорума суолланньалар, ыарахан ыарыыга оһуустардылар?! Аны туох баар эрчиллиини эмтиир бырааскытыттан сүбэлэтэн, ыйытан онгорор наада.

**2-с №-дээх быраабыла:
сөпкө аһаан**

Бу “куһаһан” дэнэр күннэргэ киһи аһылыгын булгуччу көрүнүөхтээх. Бырааска көрдөрөн, туох битэмиинэ тийибэтин быһаартанан, анаалыстатан, саастаах киһи тийибэт битэмиинин бу кэмнэ БАД быһыытынан ыла сылдыан сөп. “Д” битэмиин ордук суолталаабын бэлиэтиир наада. “Д” битэмиин кальцийы ингэрэргэ, уңуох кытаатарыгар көмөлөһөр. Күн кэмчи эрэгийиэннэригэр “Д” битэмиин экко-сингнэ хайаан да наада. Дьингэнэн, саастаах киһи дийиэтэтин диетологтары кытта ырытара, сүбэлэнэрэ булгуччу. Онуоха хас биирдии киһи этин-сиинин уратыта учуоттаныахтаах.

**3-с №-дээх быраабыла:
сөптөөх сынньалан,
бэрээдэк, эрэсиим**

Сылайыы, сизэри таһынан ноһурууска уонна истириэс халлаан уларыйар кэмигэр дьонго улахан оһууну онгороллор. Киһи ыарыыга ордук ылларымтыа буолар. Онон саастаах киһи манньк күннэргэ олох сылайыа, туохтан даһаны истириэстиэ, ньиэрбинэйдие суохтаах. Үчүгэйдик сынньанар туһугар эрэсиими сааһыланыахха, түүнүн үчүгэйдик утуйуохха. Күннээбэ бэрээдэги тутуһуохтаах, мээһэ онно-манна ыксаан сүүрүө суохтаах. “Дьүөгэм сүбэлээтэ, ыалым киһи эттэ” диэн атыттары истибэккэ, бырааһы кытта сүбэлэнэр наада.

**4-с №-дээх быраабыла:
ыарыыны чугаһаппакка**

Саас-күһүн сыстыганнаах ыарыы тиллэр. Бу – саастаах дьонго олус сэрэхтээх. Кыра да кириип эбэтэр ОРВИ кинилэргэ кутталлаах буолуон сөп. Онон ыалдьан баран, ыарыыны утары оһуһа сатаабакка, ону эрдэ боһсорго болбомто уулар ордук. Биир саамай көдүүстээх уонна экэнэмиичэскэй өттүнэн табыгастаах ньыма – ыарыыны утары быһыы (прививка). Маны эмиз бырааһы кытта сүбэлэнэн баран ылар ордук.

**5-с №-дээх быраабыла:
эмтэргитин умнуман**

Баһар, быраас манньк кэмнэ иһэр эмтэри анаабыт буоллабына, ону тохтор табыллыбат. Ол эрэри, киһи туруга өссө мөлтүүр буоллабына, бырааска булгуччу көрдөрөр, эмтэри хос анатар ордук.

Ас-үөл уонна кырдьыы

**Ас-үөл уонна
кырдьыы төрүүтэ**

Аска наадата суох бэссэстибэ эмиз баар. Олор киһини ыарытыннарыахтарын эбэтэр эрдэ кырытыннарыахтарын даһаны сөп. Тоһо диэтэххэ, сорох ас киһи этин-сиинин аһыытын үрдэтэр. Киһиэхэ “кислотность” үрдээтэбинэ, килиэккэлэрэ аһыйах эниэргийэни таһараллар, санга килиэккэ үөскээһинэ бытаарар, эт-сиин систиэмэтин үлэтэ кэһиллэн барар. Ол киһини кырытыннарар.

**Ханньк
бородуукталартан
киһи ордук түргэнник
кырдьарый?**

Чипсы – чипсыттан сүрэх-тымыр оһууну ылар. Манна олус элбэх туус баар, ону таһынан арыылаах буолар.

Киһи тугу сиириттэн-аһыырыттан доруобуйата, тас көрүңгэ, бэл, санаата-оноото даһаны тутулуктанар. Тоһо диэтэххэ, биһиги сиир аспыт-үөлбүт эниэргийэни уонна “тутуу матырыйаалын”, ол эбэтэр сыаны (жир), белогу, углеводтары, араас битэмиини, микро-элэмиэни хааччылар. Сорох ас-үөл киһини, төтөрүтүн, кырытыннарар. Ону билэр наада.

Энергизтик-утахтар олус элбэх кофеиннаахтар, мэлдьи иһэр буоллаха, киһи этигэр-сиинигэр уу хаалбат, “обезвоживание” саһаланар.

Кофе баһар, сорохтор билбэттэрэ буолуо, ол эрэри кофе барыларыгар туһалаах буолбатах. Ордук кофенан үлүһүйэр киһи билэрэ наада: кофе киһи этиттэн-сииниттэн кальцийы, калийы, натрийы уонна В1 бөлөххө киһирсэр битэмииннэри суурайан таһаарар буолан, инсульт кутталын үөскэтэр.

Туустаах аһылык. Тууһамыт аһыы аһылыгы, холобур туустаах оһурууну, араас кэнсиэрбэни, туустаах сыаны сөбүлүүр буоллаһына, бу куртах салахайдаах бүрүөһүнүн кэбирэтэрин саныаһын наада. Куртах канцерогеннартан, токсиннартан, атын даһаны бэссэстибэлэртэн харысхала суох буолар. Онон киһи түргэнник гастриттын эбэтэр язваланыан сөп.

Халбаһы. “Баара-суоһа 1 гр. халбаһы олоххун 27 сек. кылгатыан сөп” диэн Мичиган университетын учуонайдара быһаарыттар. Онон халбаһыны төрт да сизбэтэх ордук.

Ыһаарыламмыт эт. Хобордооххо

ах бэссэстибэ үөскүүр. Ыһаарыламмыт эти сииртэн киһи араакка ыалдьар кутала үөскүүр, диабет, сүрэх ыарыыта эмиз көбөр.

Элбэх буруукта. Наһаа элбэх бурууктаны сииртэн аһара элбэх инсулин үөскүөн сөп. Фруктозаттан, клетчаткаттан, ууттан киһи иһэ үллэр. Мэлдьи бурууктанан эрэ аһыыр киһи атын ингэмтэлээх бэссэстибэлэри кыайан ылбакка, ыалдьыан сөп.

Аһыйах уу. Ууну кэмчитик иһэр буоллаха, киһи этэ-сиинэ ыраастаммат (детоксикация барбат). Онтон киһи сылайар, үлэтэ мөлтүүр, аһы ингэриммэт.

Туһалаах астар

1. Тыыкыба сизэмэтэ

Тыыкыба сизэмэтэ сылааах кислоталаах уонна тимир элэмиэннээх, Е битэмииннээх. Онон киһи тириитин тупсарар, холестеринны намтатар.

2. Балык

Ханньк баһарар сылааах балык омега-3 кислотата элбэх. Онон балыгы элбэхтик сиир наада. Мэлдьи балыгы сиир киһи тириитэ даһаны мырчыстыбат.

3. Хараһа сакалаат

Хараһа (аһыы) сакалаакка флавоноид диэн элэмиэн баар. Ол иһин хараһа сакалааты сизэн, киһини эрдэ кырытыннарар бородуукталар дьайыыларын утары оһуһуохха сөп.

4. Петрушка

Петрушка С битэмиин элбэх, ону кытта каротиноид, хлорофилл баар. Петрушка киһи этигэр-сиинигэр кальцийы тутар кыахтаах. Ону кытта куустээх антиоксидант!

5. Сүбүөкүлэ

Сүбүөкүлэ клетчатката, фолиевый кислотата, калийа, гиалуроновой кислотата элбэх. Сүбүөкүлэни мэлдьи ситэххэ, киһи тымырын туруга, мэйиитин тымырдара тупсаллар. Ас буһарыыта эмиз.

Туһалаах ас манааһар элбэһэ өйдөнөр. Ол эрэри бу ордук судургу астар диэххэ сөп.

Агафья АММОСОВА.

Ньыыкан туһунан суруйуулар

Никон Алексеевич Ньыыкан: “Ыарыы диагноһыгар сыһыам диэн куттаммаппын. Хата, соботох от көстөн биэрбэккэ киһини эрэйдээчи”, – диэн этэр эбит. Аныгы быраастары: “Итиччэлээх үөрэхтээх, аныгылыы диагностыыр аппаратуранан сэбилэммит дьон төһөлөөх ыарыһабы атын диагноһы туруоран бэргэтэллэрий, сыһа эмтиллэрий, тобо киһилии

үөрэммэттэрэ буолуой?” – диэн улаханнык астымматын, хомойорун этэрэ үһү.

Ньыыкан, бастатан туран, хааннааһыны кыайа-хото туттара. Муоһунан хааннаан элбэх дьону үтүөрдүбүтэ. Таһынаабы ыалыттан доруобуйа харыстабылын миниистиригэр тийэ кэлэн хааннарын баттааһынын, арамачыыстарын, систэрин, төбөлөрүн ыарыытын ыллаттаран, чэпчээн бараллара.

Иккис эмтиир ньымата – отоһуттааһын. Отунан-маһынан өрдөөбүттэн эмтиирэ. Ханнак ыарыыга туттарын билээри от төрдүн амсайан, бу ыарыыга эмп буол диэн туспа тыллаан алгыс этэн баран, биридэ хомуйар эбит. Оттору холбоон туспа эмп онгорор.

Ньыыкан гипноһунан туһанан күнгэ икки эрэ киһини эмтиирэ, оттон атыттары, ыалдыааччы ыарыытын көрөн олоор буолан, эмп онгорон эмтиирэ. Илиитин сылааһынан имэрийэн, илбийэн эмиэ эмтиирэ. Ол эбэтэр, аныгылыы эттэххэ, биотога улахан буолан тута үтүөрдэрэ.

Паралиһы, арамачыһы, атах-илии ыарыыларын, колиттары холбуу биир ньыманан эмтиирэ. Ыарыһабынан бэс ыйын сабана сага улаатан собо тылын саба буолбут хатын сэбирдэбин хомуйтарар.

Онтон кураанах маһы мастатан баран, икки миэтэрэ уһуннаах, балтараа миэтэрэ кэтиттээх, 60 см диригнээх онгучабы хастарар. Кураанах уһун мастары уматан баран, чоҕо сөбүрүүүөр диэри тарбаттарар. Ыарыһабы хомуллубут сэбирдэбинэн сыгыннахтыы суулаан баран, таһаһынан кэлгийэн, төһө сүрэх тулуйарынан сөбүрүүбүт чох үрдүгэр усталыы сытыарар. Онно иһинээби тууһун, кирдээх уун, күлүн барыта сэбирдэххэ оботторуллан, тута үтүөргө барабын.

Сахалыы эмтииргэ түөннээһини табан туттара, унгох тостуутун чартаан туттара. Кыратык быһара-оторо. Кутургуйаны хайытан, бохсуруйан кэбиһэрэ. Улахан, испит бааһы бириитибэнэн быһан баран, отунан эмтиирэ. “Улаханнак быһахпын-отуохпун баҕарарбын улахан быраастар күнгэ 3–5 эрэ киһини эмтиирбин көнүллээбиттэрэ” диир этэ.

Бэйэтэ кэпсириинэн, кини аҕыйах кэмгэ дүгүрдэнэн, былайахтанан кырыар буола сылдыбыт. Ол идэтин бастаан кутурук салайааччытыттан саҕалаабыт. Кэлин бу дьарыгын былаас боборуттан, дьон соччо итэҕэйбэт буолбуттан сылтаан бырахпыт.

Тюрколог, тыл билимин

хандьыдаата Ю.Васильев-Дьаргыстай 2008 с. суруйбут ыстатыйата баар. Юрий Иванович Ньыыкан оҕонньор биир дыкти этиитин кыбыппыт: “Аан дойду олобун, төлкөтүндьылбатын тутан олоор 12 тыл баар. Ону барытын билэр киһи Орто туруу бараан дойдуну барытын баһылыыр кыахтанар. Билингитэ ол 12 тылтан 7-тэ эрэ биллэр. “Билибэт 5 тыл баар” дииллэр. Миэхэ хас да сыллаабыта собурууттан биир үөрэхтээх киһи кэлэ сылдьан “ол билибэт тыллартан биир тылын эн билэбин, этэн кулу” диэн араастаан көрдөһө саабыта. Ону мин тобо этиэхпиний? Онон ол киһи тугу да билбэккэ төннүбүтэ”. Дыкти буолбатах дуо?

Юрий Иванович аҕата Ньыыкантан: “Эн эмтиир күүһүн туохханы?” – диэн ыйыппытыгар, “тыл, тыл – иччилээх” диэбит. Дьэ, итинник. Онон олобуран, Юрий Иванович “тылы тус сөптөөх миэстэтигэр эбэтэр анаан туһаайан, ис дьынгэнэн, ис тыыннаан, иччилээн эттэххэ, бэйэтэ туспа аптаах тыл курдук илбистэнэр күүстээх буоллаба” диэн түмүккэ кэлбит.

В.А. Кондаков “Ойуун эмтиир ньымалара” диэн кинигэтигэр: “Эмчит ойуун туспа эйгэлээх, эмтиир дьайыылаах, анал алгыстаах, туспа эмтиир ньымалаах буолар. Оннук киһи тутта-хапта сылдыарыттан даҕаны ыарыһах сэргэхсийэн, үтүөрбүтүнэн барар”, – диэн суруйар. Ити тыллар бары Ньыыканга быһаччы сыһаннаахтар.

Никон Алексеевич Васи-

льев-Ньыыкан айылбаттан бэриллитбит мындыр өйдөөх эмчит буоларын көннөрү дьон кэпсириин таһынан, быраас идэлээхтэр эмиэ билиммиттэр. Доруобуйа харыстабылын миниистирэ П.А. Петров кини норуот эмчитин быһыытынан эмтиирин бүк эрэнэн-итэҕэйэн, эмтииригэр көңүл биэрбит.

В.К. Лукин суруйарынан, 1964 с. саас Москвбаттан икки нуучча профессора көтөн кэлэн Ньыыканга эмтэнэн барбыттар. Иккиэн илии баттаан, бэчээт туруоран, “кини кими баҕарар эмтиирэ көнүллэнэр” диэн патент биэрбиттэр. Ону Ньыыкан мас араамаба уган, таастаан баран, оронун үрдүгэр ыйаан турбут.

Аны, мэдиссиинэ билимин хандьыдаата, ХИФУ доцена, оччолорго Боотулуу учаастагын балыһатын бырааһа Е.Н. Тролюкова манньк суруйар: “... Ол кэнниттэн, ыарыһах туга моһуогурбутун этэн сүбэлиир-амалыыр. Кини, анал эмчит үөрэх сүөх киһи, аңаардас эт мэйиитинэн, айылбаттан дьобурунан, ымпыктаах үлэтинэн, кэтээн көрүүтүнэн дириг билиилэммит, саха омук үйэлэргэ муспут айылба үөрэбин мунгууур баайын илдьэ сылдыар киһи. Кыһалбаах дьону дьынгэнээхтик эмтиир, абырыыр дьобурдаабын бэйэм илэ көрбүтүм, билбитим, сөхпүтүм”.

“Үс Бүлүү айдарыылаахтара” кинигэттэн.

Өссө биридэ Чыамайыкы Уолун туһунан (Суруллубукка хоруй)

“Кыым” 14.03.24 с. нүөмэригэр “Чыамайыкы Уола диэн кимий?” диэн Н.С. Николаев суруйуута табыста.

Николай Степанович ити бэйэтэ сурунарын курдук “үлэ бэтэрээнэ” эрэ буолбакка, эдэригэр бэрт кизэн билиилээх-көрүүлээх СГУ преподавателэ, устуоруйа билимин хандьыдаата, сангарингэрэн, көрөн-истэн киһи да киһи этэ. Бэйэтин эргимтэтин иһигэр кинини “элбэҕи эрэнэрэр, ситтэбинэ-хоттобуна Г.П. Башарины солбуйар, кини суолун солур киһи бэйэтинэн сылдыар” диэн улахан-нык астына кэпсэтэллэрин өйдүүбүн. Ол – баар суол.

Дьынгинэн, биһиги биир көлүөнэ дьонобут эрээри, кини – преподаватель, мин – кэтэхтэн үөрэнэр устудьун этибит. Чэ, ити хааллын, Чыамайыкыбыт Уолугар төннүүххэ...

С.М. Михайлов – кылгас буолан баран элбэх эрэйдэх-буруйдаах, ыччакка дьонун холобур буолар курдук олобу олорон ааспыт саха саарына. Ааптар Н.Николаев кини үрүн-кыһыл сэриитигэр албан ааттаах сырыыларын сөпкө ааҕар эрээри, С.Михайлов 1923–1928 сс. 5 сыллаах олобун сырдаттыга таһаарбыт сорох толоос албаастарын кытта сөбүлэспэппин биллэрэбин.

Николай Степанович суруйуутугар манньк түгэннэргэ тохтуоха наада:

1. С.М. Михайловы-Чыамайыкы Уолун (1898–1928 сс.) мин хаһан да, ханна да “Саха маршала” диэн тылынан да, суругунан да эппэтэбим. Итини кини миэхэ сыһа соннуур. Михайловы аан бастаан “Саха маршала” диэн Николай Сте-

панович биир дойдулааба, норуодунай суруйааччы Егор Неймохов ааттаабыта. Сорох дьон ону үтүктэн билингэ диэри итинник этэллэрин мин эмиэ сыһанан ааҕабын;

2. М.К. Аммосов Михайловы “картежник и пьяница” диэбитин билигин өйдүүххэ сөп. Пепеляевы кыайыыга

үтүөтүн-өнгөтүн үрдүктүк сыаналаан, Аммосов Чыамайыкы Уолун бэйэтигэр чугаһаппыта. Алданга сахалартан састааптаах “Труд” диэн көмүһу сууйар старательскай артыалы тэрийэн баран ол салайааччытынан анаабыта. Благовещенскай, Хабаровскай, Владивосток курдук Уһук Илин куораттарыгар элбэхтик командировкаҕа сырытыннарбыта. Онон эрэ бүппэккэ, Аһаан – Дьокуускай аартыгын дьаамнарын ыстаансыйаларын хонтуруоллуур “смотрителінэн” үлэлэппитэ. Биллэрин курдук, оччолорго ити чекистэргэ эрэ итэҕэйиллэр дуоһунас. С.Михайлов бу үлэтинэн төттөрү-таары айанныырыгар, суолга туттарыгар анаан 10 тыһ. тийэ солк. харчыны бэрдэрэрэ. Бу уо.д.а. туһунан Е.С. Скрыбин Семен Михайловы кытта биридэ үөскээбит Михаил Петров диэн кырдыабастан истибитин Хаҥалас улуһун хаһыатыгар 1999 с. таһааран турар.

Издээннээх 1927–1928 сылларга Саха сиригэр олус уустук быһыы-майгы үөскээбитэ. 1927 с. Л.Троцкай бүтэһиктээхтик кыайтаран, үрдүкү былаас барыта И.Сталин илиитигэр түмүллүбүтэ. Бу кэмгэ Саха АССР салалтатытан, наркоматтарыттан, атын да биедэмистибэлэриттэн баартыйата суох интэлигиенсийэни үлэлэрттэн ууратан, сойуолаан, туоратан барбыттар. Өрөспүүбүлүкэбитигэр И.Е. Алексеев-Кеша Алексеев баһылыктаах “ликвидация, чистка” хамыһыһыта тэриллэн, тигинэччи үлэлээн барбыта.

Оччотооҕу быһыыны-майгыны, нэһилиэннээ долгууун 1928 с. тутуллан хаайылыбыт В.И. Новгородов-Чинэкс

силиэстийэ кэмигэр чекистэр доппуруостарыгар эппитин соторутаабыта Дьааһы кыраайы үөрэтээччилэрэ булан таһаарбыттар. Доппуруос кэмигэр Чинэкс манньк диэбит: “Чыамайыкы Уола 1927 с. сайыныгар дойдутугар тигэх кэлэ сылдыытыгар миэхэ – оскуола учууталыгар – манньк диэбит: “Быһы-майгы уларыйда. Аны Сэбиэттэр сийиэстэригэр баартыйата суохтар дэлэгээт буолалларын боптулар. Сахалыы тыллаах-өстөөх оскуолалары аны тэрийбэттэр, саҕа оскуолалары бааһынайдарга эрэ анаан тутар буолуохтара. Туох барыта собурууттан кэлиэхтээх, халын ахсааннаах переселенецтэргэ эрэ анаан бэлэмнэнэр. Олохтоохтор аны кинилэргэ хамнаачыт эрэ буолар аналланныбыт...”

С.М. Михайлов конфедералистарга холбоспутун М.К. Аммосов “итэҕэлбин түһэн биридэ” диэн ити курдук (“картежник и пьяница” диэн) эттэҕэ буолуо. Былааһы утаран өрө турбут, сойуолаһыга түбэспит киһини М.Аммосов онтон атын-нык ааттыыр да кыага суоҕа өйдөнөр. Ама, оччотооҕу тыйыс былаас усулуобуйатыгар олорон өрө турууга кыттыбыт киһини “үчүгэй, мин эрэнэритэҕэйэр киһим” диэхтээх этэ дуо...

Биһиги дойдубутугар оччоттон баччаа диэри кыайбыт өрүт кыайтарбыты аңаардасты кэлтэй хараардарын, онгорботубун да онгорбут гынарын билбэт дьонго дылы, оччотооҕу кэм дьаралыктарын тохтоото түһүүх баара. Онто суох, С.Михайловы – үспүкүлээнтэн, М.Артемыевы – арыгыһыттан, Боссоойкону хаартыһыттан атыннык ааттаабат кэмнэригэр олорон кэлбит дьоммут. Атын эбитэ буоллар,

бу этиллибит саха үс ньургун уола Сахаларын сириг кэскилин туруулаһан охтубуттарын, бэйэлэрин олохторун сиэртибэлээн туран, өрөспүүбүлүкэбит статүһүн суох онгорон уобаласка, кыраайга кубулуутууну утары охсуспуттарын иһин махтаных этибит.

3. Чыамайыкы Уола – 1892 с. төрүүх буолбатах, 1898 с. төрөөбүтэ.

4. Арасыйыаҕа баар архып матырыйааллара сэбиэскэй кэмгэ олоххо дьынгэнээхтик баар буола сылдыыты хаһан да толору арыйар кыахтара суох! Кинилэр, ытыктабыллаах Николай Степанович бэйэтэ да этэрин курдук, “вспомогательнай матырыйаал” эрэ буолар аналлаахтар.

5. С.М. Михайлов-Чыамайыкы Уолун туһунан биһиги суруйууларбыт олобо суох дэбдэти, кураанах өрө тутуу буолбатахтар. Бу – элбэх архып матырыйаалын, суругунан уонна тылынан ахтыылары, норуот сэхэннэрин таҕан-ырытан сааһыламмыт үлэ түмүгэ.

Нэһилиэннээ, көннөрү дьонсэргэ ортотугар өрдөөбүттэн бигэтик олобурбут өйгө-санааҕа уонна бу быһылаан быһаччы кыттыылаахтарын уонна кинилэри тус билэр дьон кэпсээннэригэр олобуралларынан, дьону кытта ыкса алтыһалларынан уонна ону устуоруйа докумуоннарын кытта дьүөрэлииллэринэн, кыраайы үөрэтээччилэр үлэлэрэ учуонай истиэлээннээх устуоруктартан тугу да итэҕэйэ суох сыаналаныхтаах.

Ылдыаа КУОЛАҤАП, 55 сыл ыстаастаах кыраайы үөрэтээччи, Мэнэ Хагалас, Майа.

Кыһынҥы спартакиадаҥа аны түөрт сылынан көрсүөххэ диэри!

Кыһынҥы успуорт көрүҥнэрин V спартакиадата көмүстээх Алданҥа үрдүк тэрээһиннээхтик ааста.

Билигини, суруналыыстары, кулун тутар 24–30 күнүгэр Өрөспүүбүлүкэтээби олимпийскай эрэл успуорт оскуолатыгар олохтоон, миннигэстик аһатан, күрэхтэһии үгүс көрүҥүн үрдүттэн олонор сырдаттыбыт. Тэрийээччилэр олус истинник көрүстүлэр, бары усулуобуйаны олохтоотулар, онон үлэбит да бэрт таһаарыылаах буолла. Сарсыардаттан киһээнҥэ диэри спартакиада хаамытын маассабай информацияны тарбатааччылар, сырдатааччылар саайтарга ыстатыйалары бэчээттээн куугунаталлар, фото-графтар кыл түгэни үйэтитэллэр, араадыыаҥа чоргуйаллар, тэлэбиидэһиҥҥэ кэпсииллэр. Күөх экирээҥҥэ төһө да быһа эпиир көстүбэтэр, көрөөччүгэ, истээччигэ, ааҕааччыга Кыһынҥы спартакиада уопсай өйдөбүлү үөскээбит буолуохтаах диэн эрэнэбит.

Хаһааппыт бүгүҥҥү нүөмэригэр кыттыылаахтартан, тэрийээччилэртэн 4 сылга биридэ ытыллар Кыһынҥы спартакиада хайдах ааспытын ыйыталаһабын.

Хамаандалар кыттыылара биллэ үрдээтэ

Альберт Трофимов, спартакиада кылаабынай судьуйата:

– Икки куоратынан күрэхтэһии этэҥгэ түмүктэннэ. Быйыл хаһаангытааҕар да элбэх – 28 хамаандаттан 600-чэ киһи кытынна. **Үөһээ Дьаангы, Кэбээйи улуустара урут олох кыттааччыларга суох**, бу сырыыга биридиилээн көрүҥнэргэ кэлбиттэрэ үөрдэр. Хайыһарга сүүрэр бадалаах биллэ эбиллибит диэн көрдүбүт. Успуорт түөрт маастара, Арассыйа чөмпүйүөннэрэ, призёрдара тыраассаҕа табыстылар, онон квалификация да бэрт тыҥааһыннаах буолла. Хайаттан хайыһарынан түһүгэ уонна сноубордка 100 киһи кыттан соһутта. Хамаандалар үчүгэй бэлэмнээхтэрин көрдөрдүлэр: **Өймөкөөн, Ньурба, Нам** спортсменнара кытта бириистээх миэстэбэ

тигистилэр. Манан көрөр буоллаха, кыһынҥы көрүҥнэринэн дьарыктанар киһи ахсаана, бадалаах элбээбит, интэриэс улааппыт уонна салайааччылар, баһылыктар сөптөөх үлэни ыттан эрэллэрэ харахха бырабыллар. Ити барыта спортсменнаны көбүлүүр, успуорт сайдарыгар төһүү буолар. Улуустар кыттааччыларын ахсаанын улаатыннарбыттар, эрдэ кыттыбатах көрүҥнэригэр дьону бэлэмнээн, аҕалтыыр буолбуттар. Хаккыйга олус тыҥааһыннаах киришиллери көрдүбүт, “маннык буолуо” диэн сэрэйэр да этибит. Аны фигурнай ханкылааһынҥа 4–5 эрэ улуус кэлэр эбит буоллабына, быйыл 10 хамаанда кытынна. Шорт-трек көрүҥгэ, өйдүүргүт буолуо, хаккый ханкытынан тахсан сүүрээччилэр, билигин көрөрбүтүнэн анал ханкыны элбэх улуус ылыммыт, экипировка биллэ түспүт. Ол түмүгэр спортсменнар түргэтээбиттэр, сүүрүү хаачыстыбата үрдээбит, охтуу да абыһаабыт. 1000, 1500 м ордук хатыһылаах киришиллэр буолулар. Эдэрдэр элбээбиттэрэ үөрдэр. Инники күрэхтэһиилэргэ саастаах спортсменнар ханна да элбэхтэр этэ ээ. Бу сырыыга чуолаан сноуборд, хайаттан хайыһарынан түһүү курдук санга көрүҥнэргэ, кыттааччы үксэ эдэр. Онон үчүгэй утарсыыны онордулар, күрэхтэһии улааппыт.

Алданҥа илин-кэлин түсүһүүлээх, ыһылаах-хаһылаах, сөкүүндэнэн киришиллэр хайыһарга буолулар. Эдэр хайыһардыттар көрдөрүүлэринэн үөрдэллэр: Алдантан успуорт маастара, Арассыйа күрэхтэһиилэрин призёра **Инна Рыбкина** хас тахсыбыт сүүрүүтүтэн көмүс мэтээли ылла, Нерюнгриттан **Алексей Распутин** бэркэ кытынна. Биатлон хаачыстыбата эмиэ түспүт. Ол эрэри саабыт тийибэт, бу 5-с Оонһуубут буолла, ол тухары хамаандалар саанан хааччылла иликтэр. Саатар, пневматическай саа ылыналара буоллар, очотугар күрэхтэһии бары ирдэбилгэ, быраабылааҕа эппиэттэһиэ эбит. Урут Ленскэй оройуонун спортсменнара инники күөҥгэ бу-

ола-ааччылар, үчүгэй тирэҥнээр суох буолан дуу, көрдөрүүлэрэ лаппа түспүт.

Күрэхтэһии түмүгүнэн көрдөххө: Алдан, Нерюнгри, Дьокуускай, Нам, Горнай, Чурапчы хамаандалара бэлэмнээх кэлбиттэр, хоту улуустарга **Өймөкөөн, Муома, Үөһээ Дьаангы** улуустара маладьыастаатылар. Кыһынҥы спартакиада бу курдук тэрээһиннээхтик ытыллыбатаҕа 8 сыл буолла, билэргит курдук, 4 сыллаахыта күрэхтэһии кэтэхтэн эрэ барбыта. Онон судьуйаларга быраактыкалара тийибэтэх буолуон сөп. Кыра сыһа-алҕас баар бөбө буоллаҕа дии, ону туратарга үлэлэһиэхпит, судьуйалары анал куурустарга, сэминэрдэргэ үөрэтэ ытыахпыт.

Спартакиаданы уопсай ылан эттэххэ, үрдүк таһымна ааста. 10 көрүҥгэ күөн көрсүү түмүктэрэ маннык буолулар: 1-кы бөлөххө: Дьокуускай, Нерюнгри, Алдан миэстэлэстилэр. Алдан хотугу многоборьега уонна фигурнай ханкылааһынҥа кими да туруорбата, онон ыстарааптаннылар, дынгэр, кыйаахтарын да сөп этэ. 2-с бөлөххө: Чурапчы, Нам, Горнай. 3-с бөлөххө: **Өймөкөөн, Үөһээ Дьаангы, Орто Халыма**. 4-с бөлөххө: **Муома, Аллайыаха, Анаабыр**. Саамай элбэх мэтээли бэйэтин туһугар **Нерюнгри** оройуона сурунна – 47 (14 кыһыл көмүс, 12 үрүҥ көмүс, 21 боруонса), **Дьокуускай** 44 мэтээллээх (24 кыһыл көмүс, 16 үрүҥ көмүс, 4 боруонса), **Алдан** – 43 (18 кыһыл көмүс, 11 үрүҥ көмүс, 14 боруонса). Улуустартан **Мэнгэ Хангалас** спортсменнара 30 мэтээли түөстэригэр кэттилэр. Бу улуус быйыл олус үчүгэйдик хомуллан, тэринэн кэлбит – 83 киһини кытыннарда. Саамай элбэх мэтээли Алдан быһый

атахтаах хайыһардыта **Михаил Соснин** ылла, бизс мэтээлтэн үһэ – көмүс. Дьокуускайтан **Ярослава Федорова, Алена Архипова** шорт-треккэ үстүү кыйаһыланньалар, оттон уоллаах аҕа **Денис, Никита Иевлевтэр** хайаттан хайыһарынан түһүүгэ түөрт мэтээллээхтэр.

Аны 4 сылынан хамаандалар өссө үчүгэйдик бэлэмнээн, ох курдук онгостон кэлиэхтэрэ диэн эрэнэбит. Сайдыы барбыта көстөр, кэлэр спартакиадаҕа көрдөрүүлэр түспүохтарын баҕарабыт!

Сүрүн сыалбыт – спортсмен дьэтигэр тугун да эчэппэккэ, чэгиэн тийэрэ

Кюнна Назарова, Эмтиир физкультура уонна успуорт мэдиссиинэтин өрөспүүбүлүкэтээби киинин кылаабынай бырааһа, спартакиада кылаабынай судьуйатын солбуйааччыта:

– Күрэхтэһиигэ биһиги кинтэн Алданҥа 4 быраас, 1 сиэстэрэ, Нерюнгрига 3 быраас, 1 сиэстэрэ үлэлээтэ. Ону сэргэ бу икки куорат үлэһиттэрэ күүс-көмө буолулар. Кыһынҥы көрүҥ спартакиадата ытыллыбатаҕа ыраатта, миздиктэр бары күрэхтэһиигэ үлэлииргэ көҥүл ылаллар, хаһыһыйаны ааһаллар. Ордук эчэйии ылыан сөптөөх көрүҥнэргэ – сноуборд, хайаттан түһүү, хаккый курдуктарга – бастакы сунал көмөнү онгорор кыахтаах миздиктэри туруордубут. Спортивнай быраас эчэйии ылбыт кыттааччыны күрэхтэһииттэн устар бырааптаах. Нобурууска улахан этэ: сорох көрүҥнэр киһэ хойукка диэри буолбуттара, аны кирисии үксэ – таһырдыа. Алдан, Нерюнгри киин балыһалара ол-бу буолар түгүнүгэр бэлэм этилэр. Биһиги сүрүн сыалбыт – спортсмен дьэтигэр тугун да эчэппэккэ, этэҥгэ тийэригэр.

Устудьуон асчыттар күүс-көмө буолулар

Жанна Бызова, Өрөспүүбүлүкэтээби олимпийскай эрэл успуорт-оскуолатын остолобуйун сэбиэдиссэйэ:

– Хайыһар базата кэнники сылларга биллэ сайынна, тубуста. Салайааччыбыт Максим Скупой өнгөтүнэн элбэх ыалдыт сылдьан, дьарыктанан, күрэхтэһэн ааһар. Айылҕабыт олус кырасабай, салгыннаах, кэрэ көстүүлээх. Биһиги кэлэтииппит олус иллээх, остолобуйбутугар икки симиэнэнэн үлэлиибит. Спартакиада кыттыылаахтарын аһатарга анал меню онотулубута, ону барытын туһутубут. Холбоон-илбээн 300-чэ киһини аһаттахпыт буолуо. Аспытын сарсыарда 5 чаастан бэлэмнээн барабыт, 7 чаастан ыалдыттарыбытын миннигэс хааһынан көрсөбүт. Күнүс толору комплексынан, киһэ ингэмтэлээх аһынан тото-хана аһаттыбыт. Дьон-сэргэ да астына, махтал тылларын туттубут. Биһиги бэйэбит абыахпыт, инньэ гынан, спартакиада кэмигэр Сервис технологическай колледжын 5 устудьуона, инникитин повар буолуохтаах оҕолор, кэлэн көмөлөстүлэр. Ону таһынан иһит-хомуос сууйуугар Алдан медколледжын устудьуоннара

илии-атах буолан абыраатылар. Түргэн-тарбан, ыраас тутунуулаахтар, истигэннэр – оҕолорбутун наһаа сөбүлээтибит!

Эдэр сааспытын санаатыбыт

Клавдия Шелковникова, хайыһарга успуорт маастара, успуорт бэтэрээнэ:

– Алданҥа бэтэрээннэр 9 буолан онгостон-туттан кэллибит. Толору хааччылыылаах сырдык, ыраас хайыһар базатыгар олохтоотулар. Манна санга кэллим ээ, олус да сайдыбыттар, түспүтүттар! Дьаныардаахтык дьарыктанарга бары усулуобуйа онотулубут, “күүстээх спортсменнар тахсыахтарын сөп эбит” диэн көрдүбүт, астынныбыт. Күрэхтэһии хаамытынан да көрдөххө, олус кыахтаах ыччаттар бааллар, успуорт маастардара кытыннылар. Кэлээт да, тыраассаны баран көрбүтүм: хайа үрдүгэр баар, түһүүлэрдээх, тахсылардаах, олус скоростной. Дьарыктаах дьон үчүгэй бириэмэни көрдөрүөхтэрин сөп эбит диэн сыаналаатым. Уонна урукку биһиги курдук буолбатах буоллаҕа: пуормалара, инбэнтээрдэрэ олус түспүт, Арассыйа таһымыгар тийэр күрэхтэһэр састааптаах оҕолор кэлэннэр күрэхтэһэ сылдьаллар-рыттан наһаа үөрдүбүт.

Бэйэм Намтан төрүттээх буоларым быһыгынан, батыһа сылдьан, биир дойдулаахтарбар, ордук Наталья Новгородоваҕа уонна Петр Эверстовка, “ыарыйдым”. Кыһынҥы спартакиаданы бэйэбит уу харахпытынан көрөн, эт кулгаахпытынан истэн, успуорт бырааһынныгар кыттыспыппыттан олус астынан сылдаабыт! Эдэр-сэнэх сааспытын санааммыт, хайыһарга туран, Алдан тыраассатын боруобалаатыбыт, ыраас салгынынан дуоһуйа тыынныбыт, күрэхтэһии күрээнииттэн, эдэр оҕолор сүүрүүлэриттэн эниэргийэ, күүс-уох ылынан дьэилээн эрэбит.

Сойбот сонуну сонордоһон

Власий Сергеев, Саха тэлэбиидэһиҥҥэ “Якутия 24” ханаалын продюсера:

– Биһиги икки куоратынан, олохтоох салааларбытын холбоон, 25 буолан үлэлээтибит. Биригээдэлэргэ хайдыһан, күн ахсын Нерюнгринан, Алданынан ытылла турар 10 көрүҥү сырдаттыбыт. Хас да сиринэн сүүрэ сылдьан, сарсыардаттан киһээнҥэ диэри Саха тэлэбиидэһиҥҥэ уонна “Якутия-24” ханаалга тахсар эпиридэргэ саһаттан санга сонуну “сойуппакка” ытан истибит, миэстэтигэр быһа холбоннубут. Күнүскү таһаарыларга бу бириэмэбэ туох буола турарын кэпсиир эбит буолаахпытына, киһээнҥи сонуннарга күннээбинни түмэн, ситэрэн, кэҥэтэн сюжеттары биэрэр олордубут. Интэриниэккэ эмиэ быһыстала суох иһитиннэриилэр, хаартыскалар тахса турдулар. Араадыыаҕа биллиилээх суруналыыс Баһылай Посельскай репортажтарын истээччилэр сарсыарда ахсын сэһэрдилэр.

Алданҥа хайыһар базатыгар үрдүттэн олонор үлэлээтибит. Тэрийээччилэр олус үчүгэй усулуобуйаны олохтоотулар, туох наадатын тутта булан-алан, күүс-көмө буолулар, наһаа миннигэстик аһаттылар. Нэдиэлэ кэрингэ күрэхтэһии бөбөтүн көрөн, үгүс матырыйалы онгорон, астына-дуоһуйа үлэлээн, хомондьуруопкабытын бэркэ атаардыбыт! Спартакиаданы тэрийээччилэргэ уонна Алдан хайыһар базатыгар улахан махталбытын тиирдэбит!

Айаана ЛАРИОНОВА.

УСПУОРТ СОНУННАРА

Роман Дмитриев мемориала

Саха төрүт көрүнгэ – мас тардыһыта – аан дойдуга киэнг биһирэбили ылан, географията хангыыр, элбэх күрэхтэһии ыытыллар.

Сахаттан бастакы олимпийскай чөмпүйүөн Роман Дмитриев быһаччы көбүлээһининэн 2005 сыллаахха мас-рестлингэ аан маннай Арасыйыа чөмпүйэнээтэ ыытыллыбыта. Роман Михайлович тус кылаатын иһин Бүтүн Арасыйытаабы Федерация Москубага сүл ахсын Р.М. Дмитриев мемориалын ыытар. Люберецка, “Өрөгөй” киингэ, Бүтүн Арасыйытаабы IX күрэхтэһиигэ дойду 22 эрэгийиэниттэн 100-чэ мадьыны кытынна. Эр дыон – 9 ыйааһынга, дыахталлар 4 ыйааһынга күөн көрүстүлэр. Саха сиригтэн уопуттаах уонна эдэр кэскиллээх спортсменнар – барыта 20 мадьыны күүһүн-кыабын холонно. Мемориал саамай үрдүк титуллаах кыттааччыта аан дойду хас да төгүллээх чөмпүйүөнэ, успуорт үтүөлээх маастара Калугаттан Иван Галкин буолла. Балаһыанна быһытынан, бу турнир кыайылаахтара Арасыйыа успуордун маастара нуорматын толордулар.

Р.М. Дмитриев кэриэһигэр мас-рестлингэ Бүтүн Арасыйытаабы турнир кыайылаахтара:

ЭР ДЬОН:

60 кг: 1. Арсен Барашков (СӨ), 2. Иван Никифоров (СӨ), 3. Виталий Заровняев (Санкт-Петербург), Гаврил Товаров (СӨ).

65 кг: 1. Дмитрий Березкин (СӨ), 2. Сергей Кузьмин (СӨ), 3. Алексей Константинов (СӨ).

70 кг: 1. Айаал Аянитов (СӨ), 2. Семён Заболоцкий (СӨ), 3. Николай Селиванов (Чувашия), Ньургун Протопопов (СӨ).

75 кг: 1. Виталий Воронов (СӨ), 2. Иван Яптунай (ЯНАО), 3. Иван Ушницкий (СӨ), Азамат Тибилов (РСО-Алания).

80 кг: 1. Егор Свинобоев (СӨ), 2. Амаль Сафаров (Москуба), 3. Никанор Оковай (ЯНАО), Максим Марков (СӨ).

90 кг: 1. Егор Дегтярев (Чувашия), 2. Игорь Кондаков (Саха), 3. Дмитрий Айваседо (ЯНАО), Ибрагим Мохамед (Башкортостан).

105 кг: 1. Михаил Погорельцев (Калуга), 2. Хазби Зозиров (РСО-Алания), 3. Алексей Алтухов (Моск. уоб.), Андрей Вэлло (ЯНАО).

125 кг: 1. Иван Галкин (Калуга), 2. Константин Кур-

дюков (Калуга), 3. Данила Звягинцев (Моск. уоб.), Алексей Колесников (Краснодар).
+125 кг: 1. Дмитрий Архипов (Чувашия), 2. Анатолий Чирков (Моск. уоб.).

ДЬАХТАЛЛАР:

55 кг: 1. Лариса Кузьмина (Чувашия), 2. Евгения Каленкова (СӨ), 3. Ангелина Михайлова (Самара), Дарья Юденкова (Свердловская).

65 кг: 1. Александра Нахачева (СӨ), 2. Сардаана Андреева (СӨ), 3. Саргылана Федорова (СӨ), Светлана Молюкова (СӨ).

75 кг: 1. Илона Шапка (РСО-Алания), 2. Любовь Миронова (Челябинская)

85 кг: 1. Мохинур Абдузайирова (Калуга), 2. Анастасия Галкина (Калуга), 3. Зита Кадзова (РСО-Алания).

Кэлэр нэдиэлэбэ, муус устар 12–14 күнүгэр, Санкт-Петербурга мас-рестлингэ дойду чөмпүйэнээтэ ыытыллары турар. Арасыйыа араас эрэгийиэниттэн 28 хамаанда кыттарын биллэрбит. 20-с төгүлүн бастын мадьынылары түмэр түһүлгэбэ аан дойду, Дьобуруопа уонна Добордохуу оонньууларыгар кимнээх кытталарын быһаарыахтара. Саха сирэ бу күрэхтэһиигэ икки хамаанданы туруоруо. Ону сэргэ кыргыттарга уонна уолаттарга эмиэ аан дойдуга сүүмэрдиехтэрэ.

Олимпиада лиссиэнсийэтин “бултаһа”

Марафон

Сардаана Трофимова Германияга үһүс төгүлүн сүүрүү. Ол эрэри бу сырыыга олобун биир саамай быһаарылаах марафона булаары турар. Муус устар 14 күнүгэр Ганновер диэн куоракка ADAC марафонна аны сайын Парижка ыытыллар Олимпиадага сүүмэрдээһин буолуоба. Манна 2 чаас 26 мүнүүтэ 50 сөкүүндэ иһинэн сүүрэн кэлбит спортсменнар олимпиада нуорматын толорон, төөрт сылга биридэ ыытыллар Олимпиадага кыттар быраабы ылыахтара. Сардаана спортивнай карьератын тухары сыраласпыт ыра санаата туолуо дуо?

Үөһээ Бүлүү Тамалакааньтан төрүттээх Сардаана Трофимова бастын бириэмэтин 2015 сыллаахха Франкфурка (Германия) көрдөрбүтэ. Онно тус бэйэтин рекордун 4 мүнүүтэ куоһаран, 2 чаас 24 мүнүүтэ 38 сөкүүндэнэн сүүрүүтүн түмүктээбитэ уонна

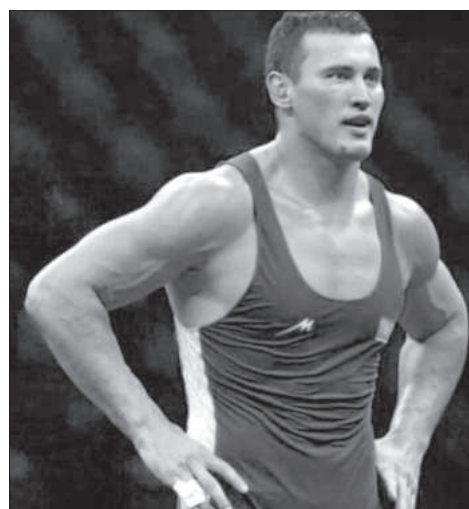
4-с миэстэ буолбута. Ол кэннэ дойду сүүрүктэрэ Арасыйыа таһыгар кытталарын бопуттарын билэбит. Унньуктаах үһүн тохтобул кэннэ, 2019 сыллаахха, Сардаана Арасыйыаттан нейтральной ыстаатыһынан Дохаба (Катар) аан дойду чөмпүйэнээтигэр кыттыбыта. Спортсменнары киһи кыайан тулуйбат уот куйааһыгар сүүрдүбүттэрэ. Ыстаарка 68 сүүрүк тахсыбытыттан 28 атлет, күн-дьыл туругун уйбакка, марафон аңаарыттан туораабыта. Сардаана биэтэккэ 22-с кэлбитэ. Аан дойду чөмпүйэнээтин устуоруйатыгар хаһан да манньык түгэн буола илигэ. Ол кэннэ 2022 сыллаахха сүүрүкпүт, спортивнай гражданствотын уларытан, Кыргызстантан кирибитэ. Ити сүл Франкфурт марафонулар алтыс көрдөрүүлэммитэ. Бириэмэтэ: 2 чаас 28 мүнүүтэ 50 сөкүүндэ. Оттон былырын алтынныыга Ханчжоуга (Кытай) Азия оонньууларыгар 2 чаас 28 мүнүүтэ 41 сөкүүндэ

бириэмэлээх боруонса мэтээлгэ тиксипитэ.

Онон муус устар 14 күнүгэр үһүн тыыннаах сүүрүкпүт Сардаана Трофимова Германиятаабы марафонна үһүс төгүлүн кыттары бэлэмнэнэр. Квалификационнай сүүрүү нуорматын толорон, Париж Олимпиадатыгар путевка тутарын бабарабыт!

Көңүл тустуу

Оттон муус устар 5–7 күнүгэр Дьобуруопатаабы квалификацияга Белоруссияттан аан дойду боруонса призёра Арийаан Тютрин (57 кг), Дьобуруопа үрүн көмүс мэтээллээбэ Ньургун Скрыбин (65 кг), Македонияттан Дьобуруопа чөмпүйүөнэ Владимир Егоров (57 кг) кытталлар. Азербайджан көбүөрүгэр путевка иһин биллэр-көстөр бөбөстөр тахсыахтара. Олор истэригэр 57 киилэбэ Дьобуруопа кыайылаахтара Сулейман Атли, Алиабас Рзазаде, Дьобуруопа үс төгүллээх призёра Георгий Вангелов бааллар. 65 кг Хаджи Алиев, Ислам Дудаев

курдук Олимпиада, Дьобуруопа кыайылаахтара, призёрдара кыттыахтара. Финалга тахсыбыт бөбөстөр Олимпиада лиссиэнсийэтин тутуохтара.

Муус устар 11–16 күнүгэр Бишкек куоракка (Кыргызстан) көңүл тустууга Азия чөмпүйэнээтигэр Айаал Белолубский, Виктор Рассадин, Андрей Аронов уонна Айаал Лазарев кыттыны ылыахтара.

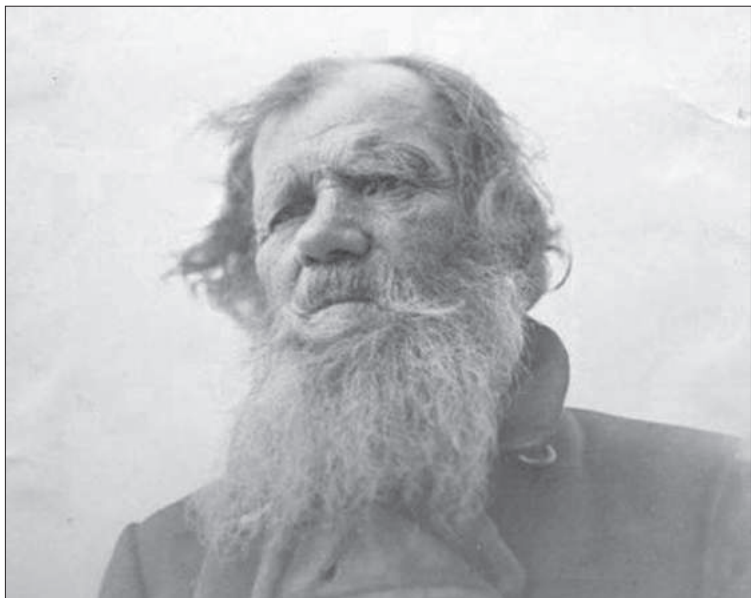
Санаттаахха, ыарахан ыйааһынга киирсэр бухатыыр бөбөспүт Айаал 2015 сыллаахха Азия кэнтиниэнин кыайан турар, бу түһүлгэттэн араас сылларга биир үрүн көмүс, үс боруонса мэтээллээх. Уонна Азияга сыһыаран суруйдаахха, былырын Азия оонньууларыгар Кытайга үһүс буолбута. Оттон муус устар 19–21 күнүгэр Бишкеккэ тустууга Азиятаабы квалификация ыытыллыа, онно Айаал Белолубский, Андрей Аронов уонна Айаал Лазарев Олимпиада путевкатын иһин киирсиэхтэрэ.

Кикбоксурдар ситиһиилэрэ

Уһук Илин чөмпүйэнээтигэр кикбоксингга К-1 хайысхаба Саха сирин сүүмэрдэммит хамаандата ситиһиилээхтик кытынна. Спортсменнар 6 кыһыл көмүс, 3 үрүн көмүс, 2 боруонса мэтээлгэ тигистилэр. Ол түмүгэр сэттинныгэ ыытыллар Арасыйыа чөмпүйэнээтигэр уопсайа алта путевканы ылылар. Михаил Слепцов (51 кг), Тимофей Сивцев (60 кг), Айтал Петров (71 кг), Михаил Иванов (75 кг), Валентин Шелепанов (81 кг) уонна Надежда Павлова (48 кг) күрэхтэһии кыайылааба буоллулар. Антон Ле (60 кг), Гэсэр Гатыпов (75 кг), Адулай Хуцуруев (86 кг) үрүн көмүс мэтээллээхтэр, Вадим Колтовской, ону сэргэ Филипп Кузьмин 63,5 киилэбэ пьедестал үһүс үктэлигэр табыстылар. Бу иннинэ лоу-кик хайысхаба кикбоксурдарбыт дойду чөмпүйэнээтигэр 15 путевканы ылбыттар.

Айаана ЛАРИОНОВА.

Сибиэн буолбатах

1972 сыл. Ыһыах кэмэ. Соторуаабыта аармыйаттан кэлэн, ахтылбаммын таһаара, үөрэ-көтө сылдыар кэмим. Олохтоох сибээс тэрилтэтигэр мончуорунан үлэбэ киридим. Ыһыах кэмигэр сибээс үлэтэ элбиир. Соботоһ араассыйа эрэ үлэлиир, оччолорго төлөпүн диэн суох.

Үлэ чааһа бүтэн, арадьыыс Матвей Юмшановтыын дь-излээн иһэн, билэрдии Сөдүөт оҕонньорго кириди-бит. Киһибит соботоһ, дьон ыһыахтыыр сиргэ, кулуупка, барбыттар. Саҥа дьыэ аһыыр хоһо сөрүүн, остуолга ыһыах аһа, кымыс тардыллан турар. Үлэ, булт туһунан кэпсэтии буолла. Маппый, кэпсэтиини ыраабынан эргитэн, сибиэнгэ, абааһыга тиздэн кэбистэ.

Оҕонньор кэпсээн кириэн барда:

– Өбүгэлэрим олоһу сир-дэригэр, Боруулаах төрдүгэр, киһини билиэхпиттэн оттообут дойдум. Онно бултаах сир, оттоох ходуһа, дьон-сэргэ олохсуйан ааспыт өтөбө толору. Дьон-сэргэтэ үөрэхтээһин,

бөдөҥсүтүү сабана көһөн, эргэ дьыэ, ампаар онон-манан сам-наллан тураллар. Сэрии ин-нинэ хорболдун, көмүс көстөн, дьон бөбөтө тобуоруспута. Бөһүөлөктэн тэйиччи да бу-оллар, дойдум буолан, кыра булка хастыы эмэ хонукка тахсан бултуубун. Куобах суох. Булдум – тиинг, кырынаас, дэҥгэ саһылы хапкаангга үктэтэбин. Аттаммаппын, бодьуустаһарбын сылааргыы-бын. Ыттаабым да киһилээх сиргэ бара турар. Соботоһун. Кыһынгы күн кылгас. Хараҥаҥа харбылаһан үүтээммэр тийи-дим. Барыта бэлэм. Оһохпун оттон, саҥа “Хотугу сулуһу” ааба сыттым. Кыра түннүгүнэн ый тыгарыттан сылыктаахха, сарсын тымныйыһы.

Балай да өр хаампытым.

Сылаам кириэн, ирбиччэ нук-туох курдук буоллум. Арай ааным эмискэ аһылла түстэ да, биир нуучча киһитэ көтөн түстэ. Миигин утуйар таҥастары холбуу тутан, таһырдыа бы-рахта. Таҥаспын хомуйан, дьыэбэр киридим. Уоскуйа таарыйа мас, муус киллэрдим. Уоппар чэй, табах кымаах-таан бырахтым. Бу сырыыга таҥастаах сыттым. Чүмэчим соннук умайан турда. Харабым сабылла турар, кэтэһэр кур-дукпун. Утуйдум быһыылаах. Биридэ өйдөмүтүм – били киһим хам кууһан ылла. Күһүн сылаас, сымнаҥас буоллун диэн, инчэбэй тайах тири-тин истиэнэбэ онон-манан тоһононо саайбытым. Ол сиритэ барар тыаһын истэн хааллым. Бу сырыыга таһырдыа таһааран биллэр собуустук бы-рахта. Уоскуйа таарыйа чо-чумча тура түстүм. Тымныы. Хомунан, эмиз иһирдэе кири-дим. Сарсыарда буолан бар-да. Сыппатым. Тыаҥа сылдыа үөрэхтээһин. Тугу сыыспы-пын кыайан быһаарбатым. “Бу – сибиэн, абааһы буолбатах” диэн түмүккэ кэллим.

Хаайыы, көмүс сабана төһө киһини атабаастаабыттар бил-либэт. Олортон биридэстэрин кута-сүрэ биллэн аастаҥа. “Аны биллиэ суоҥа” диэн түмүккэ кэллим. Оннук да буолла. Кэлин туох да биллибэтэбэ. Тыаҥа тыас-уус иһиллиэн, күлүк көстүөн сөп. Онтон ба-рытыттан куотан, куттанан истэххинэ, сатамат буоллаҥа. Сизери-туому тутуһа сылдыар куолу, оччоҥо санаан да бөбөх буолар, – диэн оҕонньорбут кэпсээнин түмүктээтэ.

Оччолорго биһиги эдэрбит. Токкоолоһо барбатыбыт. Дьон ыһыахтан кэлээтэрин кытта, сып-сап хомунан дьыэлээти-бит.

Василий ЮМШАНОВ.

Хомолтолоох түбэлтэ

Аспыт үйэ 60-с сылларыгар Дьокуускайга бири киһи Ауокка оуустаран, өлөн хаалар. Сизэр быһыытынан 3 хоннорон баран көмөлөр. Ол киһилэрэ хоруюпка сытан, арай, тиллэн кэлбит. Ол кэннэ манньк буолбут.

Били “өлбүт” киһи уһукта биэрбитэ – ыас хараҥа, кып-кыараҥас, салгына суох, тым-ныы сиргэ сытар. Үрдүгэр тугу эрэ саайар тыас иһилибит, онтон көтөбөн эрэллэрэ бил-либит. Син балай да тугу эрэ хачыгыраппыттар. Били эрэй-дээх, хайыай, туох буоларын эрэ күүтэригэр тийбит.

Эмискэ сырдык тыкпы-тыгар, салгын кирибита-гэр киһибит олоһо биэрбит. Көрбүтэ икки киһи куотан эр-эллэр эбит. Арааһа, көмүс биһилэбин, сыаналаах чаһытын ылаары, хайа эрэ уоруйахтар

хаһа сатаабыттар быһыылаах. Киһибит кылабыһаҥа сыта-рын дьэ өйдөөбүт. Тута дь-излээччи буолбут. Тийээт, ааны тэлэччи аспыта кыракый уолчаана турар эбит. Аҕатын үөрэ көрсүбүт, кууспут, ийэ-тин ыгырбыт. Ийэлэрэ түгэх хоско тугу эрэ гына сылдьан өнгөйбүтэ – кэргэнэ бу барый-ан турар! Дьахтар барахсан, көрбүтүн итэбэйбэккэ сүрбэ хайдан, тута өлөн хаалбыт.

Инньэ гынан, өлөөччү тил-либит, көмөөччү өлбүт.

БАСХААЙ кэпсээнэ.

Тугут

Кэпсээммин Өлөксөйгө аныым. 80-с сыллардаабы түбэлтэ. Ол сабана биһиги хотугу сопхуоспут таба иитиитигэр бастын ахсааныгар сылдыра. Кырдыаҥас Өлөксөй үйэтин тухары табаҥа үлэлээбитэ. 200-тэн тах-са кэтэх табалааҥа. Оччолорго сүрдээх баай киһи курдук көрөрбүт. Ыстаадатын кэргэнэ, үс уола, кыргыттар буолан көрөллөрө.

Бири күһүн ыстаадаларын кыстыыр сирдэригэр көһөрөн испиттэр. Хас да хайаны, үрэби туораан, хонор сирдэригэр чугаһабыттар. Бору-сорук бу-олуута табалара бири сиргэ кэ-лэн өрө холоруктана түспүтэр. Сүүр да сүүр буолбуттар, инни-лэрин диэки үүрэ сатаабыттар да – барбатахтар. Ити курдук өр мучумааннана сылдыбыттар. Уолаттар, уучахтарыттан түһөн, ыстаада ортотугар кирибиттэр. Көрдөхтөрүнэ, ыстаада ортоту-гар күөхтүгү толбонноох, соххор харахтаах бири тугут турар, өссө тугу эрэ саҥарар курдук үһү! Уолаттар тутта кырдыаҥас аҕаларыгар кэпсээбиттэрин “хоммокко айанныахха” диэбит. Ити түбэлтэ кэнниттэн абыйах кэм буолаат, кыра уоллара алҕас массыынаҥа кириэн би-эрэн, олохтон соһумардык туора-абыт. Сыл аҥаара буолан баран, иккис уоллара көмүс сууяачы-лартан кырбанан өлөр. Онтон улахан уоллара ыстаадаларын көрөөрү тымныйан, сэбиргэх-тэтэн күн сириттэн күрүүр. Оҕонньор кэргэнэ ыалдыар, балыыһаҥа сытан тыына быс-тар. Ыстаадата эмиз ыһыллан-тобуллан, сүтэн, ыалдыан, бөрө аймаан, бэрт абыйах хаалбытын, сопхуос салалтата атын дьонго туттарар.

Өлөксөй эрэйдээх кэмсинэн олон, уйадыа-уйадыа кэп-сиирэ бу баарга дылы: “Ол тугуту тутта өлөрбөккөбүт. Дь-оммун, оҕолорбун, кэргэммин, ыстаадабын сии кэлбит соххор харахтаах абааһы эбит этэ. Бо-стуй...”

Бу түбэлтэ иккистээн хаты-ламмытын доһорум Ньюкулай кэпсээбитэ. “Ыларытыар бу-олбут, көрсөрүҥ буоллар, ара-ас буолуон сөп” диэбиттэрин иһин, таһынааҕы дэриэбинэбэ айаннаатым. Доһорум миигин көрөн үөрдэ, уруккуну-хойуккуну кэпсэтэн өр да олоһуспут. Он-тон утуйарбыт сабана: “Чэ, тугу кистиэмий, кэнним уһабыт, ин-ним кылгаабыт киһи көҥүлүм”, – диэтэ эмискэ. Били, Өлөксөй оҕонньор ыстаадата киниэхэ барар. Кыһын хараал кэмигэр сүтүк табаларын көрдүү бири-дии-биридии хас да сиринэн айанныыллар. Ньюкулай икки бостуук ытын доһор гынан илд-эр. Ити сылдьан, ыстаадатыгар хойутаан хаалан, бору-сорук буолуута, аара суолга таба ба-затыгар хонорго быһаарынар.

Тийибитэ – им балай хараҥа, ким да сылдыбаҥа быданна-абыт дьыэтэ турар үһү. Дьыэбэ кириэри гыммытыгар, арай ыттар тугу эрэ көрөр курдук

уту-субуу үр да үр буолбуттар. Ньюкулай тохтоо сатаан көрбүт да, истибэтэхтэр. Дьыэбэ ки-риэри гынан иһэн, сэрэхэдийэн кирибэккэ турбут. Им балай киэһэ ахсынны тымныытыгар ханна барахтыай? Сымыһабын быһа ытыраат, иһирдэе кирибит. Дьыэ иччитэхсийбитэ ырааппыт, хата, иһирдэе кириэн куттам-мыта ааспыт. Тутта чүмэчитин уматан, оһох аттыгар чыппаан тыыра олоһуот. Арай кэннигэр туох эрэ баар курдук үһү. Хаста да төхтүрүйэн кэннин хайыһан көрбүт да – ким да суох эбит. Онтон чочумча буолаат, ким эрэ сүр улаханньк сөтөллүбүт. Доһорум эмискэ куттанан кэн-

нин хайаспыта – били, Өлөксөй суох буолбут уолаттара оло-роллор эбит. Манган ырба-ахылаахтар, көстүүмнээхтэр үһү. Ньюкулай куттанан, хайдах буолуон билбэтэх. “Табахыттан бэрис уонна оһоххун оттон ис, тоннубут аҕай”, – дэспиттэр. Ньюкулай куттаммытын бил-лэрбэт буола сатаабыт. “Муус ыла бардым”, – диэт, тахсан барбыт. Ыттар тохтообокко үрэллэр үһү.

Доһорум, сыарбатыгар оло-роот, ыстаадатыгар ыстан-нарбыт. Ыттар хаалан хаал-быттар. Күнүһүн ыстаадатыгар тийээт, дьонугар кэпсээбит. Икки күн кэннэ били базаҥа

тийибиттэрэ – ыттар сойбутта-ра ырааппыт, оттон дьыэбэ киһи сылдыбыт сибикиэ суох үһү. Арай били биэрбит табаһын хаа-та сытар уонна уматан хааллар-быт чүмэчитэ ситэ бүппэккэ эрэ умуллубут. Ити кэпсээни истэ олон, бири эбээн эмээхсинэ: “Эн бэйэҥ оннугар ыттаргын, та-баларгын илдэе барбыттар, олус наһаа санаарбаама”, – диэбит.

Доһорум барахсан, итини кэпсээн баран, ыалдыан олохтон туораабыта. Барыан иннинэ: “Ити быһылаангга түбэһэн ман-ньк буоллум”, – диэхтээбитэ.

Хотуттан М.

Эдьигээн булчута Гульнара

Муус устар бастакы өрөбүлүгэр Булчут күнэ бэлиэтэнэр. Биир эмэ хорсун булчут дьахтары булан кэпсэппит киһи диэн, дьоруой көрдөнөн бардым. “Эдьигээн дьахталлара бары булчуттар үһү” диэн буолла. Хап-сабар кэллиэгэлэрбитигэр, Эдьигээн хаһыатын эрдээксийэтигэр, эрийдим. “Ээ, кини балыктыыр эрэ” диэн сорохтору аахайбатылар. “Балыксыт дьахтар диэн, дынгэ, сэдэх ээ”, – диэн этэн көрбүппэр, “Биһиэхэ киһи барыта балыктыыр, онон “кини балыксыт үһү” диэн кими да соһуппаккын”, – диэтилэр.

Уос номоҕор кэпсэнэр булчут удьуордаах Гульнара Иванова кытта билистим. “Бураан” көлөтүгэр олорто, мотуордаах ончотун собуоттаата да, хайа бабарар диэки барар. Булчут далбар хотун “Молот” доруоп, “Калашников” буулдыа уонна “Тигр” диэн улахан аптамаат саалардаах. Салгыы дьоруойум бэйэтэ кэпсиэбэ.

– **Гульнара, маннай бэйэбин билиһиннэрбэккин ээ.**

– Эдьигээн төрүт олохтообун. Өбүгэлэрим эмиэ бу сиргэ төрөөн-үөскээн олохтубут дьон. Мин билэрбинэн, биһиги аймакпыт бу дойдуга төрөөнууһаан олохсуйбута 400-чэ сыл буолбут.

Урбаанныппын. Маҕаһыан аһан үлэлэппитим уонтан тахса сыл буолла. Ол иннинэ 9 сыл үөрэх эйгэтигэр үлэлээбитим. Учуутал идэлээхпин.

– **Эн, дьахтар киһи, булка хайдах үһүйүллүбүккүнүй?**

– Биһиги, Хоту дойду олохтоохторо, олохпут укулаата атын. Аҕам, эһэм, убайдарым, бырааттарым – бары булчуттар. Тыва элбэхтик кэлэллэр-бараллар. Эбэм бииргэ төрөөбүт балта Булчут Аана диэн. Бэйэтэ ыстаадалааба. Кырдьан өлүөр диэри тыва бултаан-алтаан олохтубута. Билигин убайдарым миһигин көрө-көрө: “Бу кыыс эбэтин курдук булчут буолла”, – дии-дии үөрэллэр, астыналлар.

Оҕо эрдэхпиттэн тыва сылдыарым. Ордук соботобун сылдыарбын ордорорум. Хара тыаны кэтэн, ыраах баҕайы отоннуу баран хаалар этим. Кэлин кэргэн тахсан баран, эдэр буоллахпыт, бултаныахпыт-астаныахпыт наада буолан, маннай балыктан саҕалаабыппыт. Илиммин бэйэм онгостобун. Ити, дьэ, бэйэм бас билэр хаһаайыстыбам. Эдьигээн дьахталлара кыһынҥы да, сайынҥы да балыкка сылдыаллар. Булка кытта. Эрдэрин кытта тэҥгэ бултааччылар бааллар.

– **Туох булка сылдыабынай?**

– Биһиги ынабы, сылгыны ииппэппит. Аһыыр аспыт диэн булт эрэ. Мэлдьи булка сылдыар, хара тыва сонордоһор кэргэнҥин аһына көрөбүн, күүскөмө буолуоххун баҕарабын. Булка барытыгар кэриэтэ сылдыабын. Кустуубун, хаастыбын, балыктыбын. Тайахтаһабын. Кыыл табаҕа сылдыа иликпин. Айанныыр кэмигэр үлэбинэн кэлэ-бара сылдыар буоламын, кэмэ табыллыбат. Биирдэ кырдыаҕаска бара сылдыабытым. Оболордоох тыһы кырдыаҕас тахсыбытыгар, дьахтар буоламын, аһынан тыыппатабым. Оболоро олус кырлар этэ.

– **Тыйы, хорсун, харса-хабыра да суох эбикини!**

– Номохторго кэпсэнэр харса-хабыра суох дьахтарбын дэмэппин эрэри, хорсун санаалаах, түргэн-тарбан туттунуулаах буоламын бултаан эрдэбим...

– **Булка бараары туран, туох сиэри-туому тутуһабынай?**

– Булчут сиэрин-туомун барытын тутуһабын. Саамай сүрүнэ, суолум арыллыан наада. “Суолум арылынна” диэтэхпинэ, барабын. Ала-адылаан сирбин-уолпун аһатабын. Бултуйдахпына, үгэс курдук, Байанайга махтанабын. Сири-уоту киртиппэккэ, ыраастык туттан-хаптан сылдыабын, харса суох ытылаан салгыны хамсаппаппын, сир-дойду иччилээх диэни итэбэйэбин. Биһиги, Эдьигээн эбэнкилэрэ, үксүн сахалыы сиэри-туому тутуһабыт.

– **Булчут бытарбан тымныны, өгүрүк куйааны тулуйан, хара тыаны тэлэн эрдэбэ. Аны туран, Хоту дойду бырдаба, кыыма-айыта диэн.**

– Кумаартан, кыымаайыттан өлбүт киһи диэн суох (күлэр). Биһиги төрөөбүт дойдубут буоллаба, үөрүйэх дьоммут. Бырдах, кырдааһы маннай түһэрин саҕана, чаччы, ынырык буолар. Балыктааһын, оһуоба чыырдааһын саҕана – саамай кэмэ. “Чыырдыы барабын дуу, суох дуу” диэн толкуйдуур да түгэннэр баар буолуохтарын сөп. Үөрэбэ суох киһи, биллэн турар, кыайан тулуйбат. Билигин бырдахтан харыстанар араас ньыма элбэх, олору туһанабыт. Ол гынан баран өрүскэ үлүннүк сырыттааха, кыһаммат буолан хаалабын. Эн кинилэргэ үөрэнэринг эбитэ дуу, кинилэр эйиэхэ үөрэнэллэрэ дуу? (күлэр)

Сорох дьыл кыымаайы элбиир, соробор – бырдах. Кыымаайы бытархайа да бэрт, олус хойуу буолар. Онуоха холоотоххо, бырдах – бэтэрээнэн. Дьоккуускайга кэллэхпинэ, “кыымаайылаах баҕайы” диэтэхтэринэ, “ханна баарын этэбитий? Үс устуука көтө сылдыар буолбаат?” диэн күлэбин.

– **Омугун – эбэнки. Булка туох эмэ чэпчэтиини туһанабын дуу?**

– Ийэм – эбэнки, аҕам – каракалпак. “Сапарбаевна” диэммин. Эдьигээнгэ төрөөбүт-үөскэбит, удьуордарым бары эбэнки буолан, бэйэбин эбэнкибин дэнэбин. Иллэрээ сыл булка сана сокуон тахсыбыта. Аҕыйах ахсааннаах хотугу омукпун диэн реестргэ киирдэххинэ, бэчээт уураллар. Оччобуна ыйбыт кэмнэригэр булка көңүллэнэр сиргэ бултуур, эттэнэр бырааптанабын. Ити сокуон биһиэхэ улахан туһалаах буолла. Төбө диэтэххэ, тайахха тахсарга лиссиэнсийэ латырыайа курдук оонньоноро. Соробор тиксибэккэ хааларын. Ынах-сүөһү суох сиригэр бултаан эрэ аһыгын. Бултаабат түгэнгэр булчут дьонтон атылаһан аскын хааччынаргар тийиэбин. Биһигини тайах этэ

абырыыр. Биир улахан атыыр тайабы бултаахпытна, сылаана эттээх буолабыт.

– **Аны туран, сокуон ирдэбилинэн, илим устата 30 миэтэрэттэн үһүө суохтаах, хараба 55 миллиметир, кэтитэ 1,5 миэтэрэ буолуохтаах үһү. Ити сокуон төһө мэхэйдиирий? Уопсайынан, биллибэтинэн-көстүбэтинэн булка бобуу-хаайыы элбээтэ. Эйиэхэ, тус бэйэбэр, сокуон хайдах дьайарый?**

– Өлүөнэ өрүс үрдүгэр олохтор буоламыт, биһиги улуустат – “балыксыт дойдута”. Киһи барыта балыктыыр. Сайыны быһа өрүстэн тахсыбат дьоммут. Кыһын да муус аһынан балыктааччы элбэх. Балык эмиэ көңүллэнэр кэмнээх, ону тутуһабыт. Балык бэйэтэ эмиэ устан аһар анал кэмнээх. Уомул, чорбоһор (муксуун), туучах, чыыр бары тус-туһунан кэмнэргэ кэлэн аһаллар. Мин илиммин бэйэм таҕабын. Маньяаха куукула атылаһабын. Онтон ирдэниллэр кээмэйинэн сөптөөхтүк быһан баран, тимирдэрин, ситим быаларын өрөбүн. Үлэлээх бөбө.

Балыкка сокуон ирдэбилэ кытаанах. Илим устата 30 миэтэрэттэн үһүө суохтаабын, хараба 55 мм, кэтитэ 1,5 м буолуохтаабын сокуон ирдиир. Көңүллэнэр илиммит, өрүскэ кэтитигэр холоотоххо, “иһит сууйар тирээпкэ” эрэ курдук буолан тахсар. Урукку кэмнэн учуоттаан ити сокуону онорбуттар быһылаах. Өссө хоту, Булунта эгин, сөп түбэһиннэрибиттэр дуу? Биһиэхэ балык ыран кэлэр. Сүрүннээн, 55 мм илимгэ тутар. Дьыл араас буолар. Сорох дьыл өссө ыран кэлэр, 55 мм харахтаах илимгэ иннибэт, курдаттыы ааһа турар. Ити – биһиэхэ улахан охсуулаах. Оройуон хайа эргимтэбэ сытарын учуоттаан, сокуону сангардаллара буоллар диэн баҕалаахпын. Дьоккутааттарга быһааратүрүрса сатыбыт.

Айылбаны харыстыыбыт диэн, сааһылы-наардыы сатыллар эрэри, сокуоммут эмиэ араас. Холубур, кыыл бултанар кэмнэн олус тымныы ыйдарга түбэһиннэрэллэр. Ол кэмгэ соробор кыыл кэлбэт. Кини эмиэ тыһыан тыһынаах буоллаба, сокуон

этэринэн сылдыабыт. Бултанар болдьоһо ааспыт кэннэ кэлэр. Билигин булка бэчээттээхпит эрэри, булт кэмнэн син биир тутуһабыт. Балык – төрүт аспыт, балыга суох хайдах да сатам-маппыт.

– **Булчут киһи, бука, көлөнү барытын ытыарыт буолуо. Ат миһинэрин дуу?**

– Эдьигээнгэ баар көлөнү барытын ытыабын эрэри, биһиэхэ сылгы суох, онон миһимэппин. Баара буоллар, холонон көрүөм этэ. Мотуору ытыабын, өрүскэ соботобун айанныахпын сөп. Бураанынан эмиэ айанныыбын. Массына сүүрдэбин. Дьонтон уларсан квадротиклы эмиэ сүүрдүөхпүн сөп. Урбаанынан дьарыгырар, табаар таһар буоламын, Дьоккуускай – Эдьигээн икки ардыгар соботобун сылдыабын, кыһыны быһа тиэстэбин.

– **Булт абыланар ыллардактарына, эр дьон өйдөрүн-санааларын сүтэрэллэр. Оттон дьахтар киһиэхэ булт абылана хайдах буолар эбитий?**

– Дьахтар эр киһитээбэр атын айылгылаах. Ол сиэринэн булка сыһыана эмиэ атын. Биһиэхэ, уопсайынан, Хоту дойду олохтоохторугар, булт диэн аспыт буоллаба. Сайыммыт кылгас, ону туттумахтаһан хаалабыт, кыыл кэлиэр диэри эттэниэххин наада. Онон айылбаһа сынньана, сылааны таһаара диэн буолбакка, син үлэбит тэҥэ барабыт. Ол эрэри айылбаһа иитиллэн-үөскээн улааппыт буоламыт, баай хара тыата, сүүрүгүрэ устар өрүһэ суох хайдах да сатам-маппыт. Тыммыт-быарбыт хаайыллар, устунан тууйулан барабыт. Суохтаахха, бэл, били кыымаайыбыт-бырдахпыт кытта ахтылбанаах курдук буолар (күлэр).

Хоту дойдуга дьэ бу курдук хоһуун дьахталлар олохтор. Сөхтүм.

Диана КЛЕПАНДИНА.

Өлүүгэ тиэрдибит таптал

Биллиилээх дьон оҕо саастара хайдах ааспыт, кими таптаабыттара, кимниин ыал буолбуттара, хаста арааһыбыттара, хаһан, хайдах өлбүттэрэ дьону мэлдьи сэнээрдэр. Улуу Арасыйаа биир саамай биллэр-көстөр кинитэ Улуу Бүөтүр I олоҕо, дьылбата, таптала өссө элбэх көлүөнэ интэриэһин тардыа турдаҕа.

Ыраахтааҕы кимтэн өрө тыыммытай?

Бүөтүр ыраахтааҕы өйүнэн, хорсунунан, сатабылынан эрэ буолбакка, дьахтарымсабынан эмиэ аатырбыта. Таптал чааһыгар кини испииһэгэр икки сокуоннай ойобун таһынан сүүһүнэн көссүү баара. Хомойуох иһин, ити үлүгэр элбэх дьахтартан ким даҕаны ыраахтааҕыга кини кэнниттэн бүрүстүөлү тутан хаалар нэһилиэнньиги бөлөхтээбэтэ. Улуу Арасыйаа салайааччыта бары өттүнэн ураты киһи этэ. Таптал, имэн чааһыгар эмиэ олус омумнаахтык үлүһүйэрэ. Ыраахтааҕы буоларын быһыытынан, биллэн турар, бастакы күөнгэ дойдутун дьылбатын тутара. Онтон иккис мистэбэ дьахтар аймах туура. Кини доруобуйатын туһугар улахан эпизитинэни сүгэр эмчит Арескин “Бүөтүр иһигэр сүүһүнэн имэн абааһыта олоһор” диэбитэ мээһэ буолбатах. Дьаһарыас үлэһитэ Никита Петрович Вильбоа ыраахтааҕы дьахталлары көрдө да, тутта уларыһарын, ис-иһиттэн имэнгирэрин билимминтэр баар. 400-тэн тахса кэрэ аҥаар ыраахтааҕыны кытта таптаһы түмүгэр күндү бэлэх тулпуттарын билиммиттэр. Ыраахтааҕы Арасыйаны таһынан тас дойдутарга эмиэ көссүүлэрдээбэ. Дьон-сэргэ ону бэркэ билэрэ уонна сылайбакка ырытара.

Бүөтүрү бэйэтин сырсар дьахталлар бааллара дуо? Ыраахтааҕы олоһун үөрэтээччилэр этэллэринэн, абыйаҕа суохтара. Быстах таптаһыттан туохха эмэ тиксэр баҕа дьахтар аймакха мэлдьи баар. Ол эрэри Бүөтүр баайын-дуолун уҥа-хаңас ыһар дьонго киирсибэтэ. Оннук туһанар хайдах да кыаллыбата. Холобур, Аангылыаҕа көрсүбүт Кросс диэн кэмиздүйүэни оонньуур дьахтарынын балай эмэ холустук арах-

сыбыта. Көмөлөһөөччүтүнэн ыппыт харчытын дьахтар мыыммытыгар “киниэхэ ити да элбэх” диэн хоруйдаабыта биллэр. Бүөтүр хас дьахтардаҥа сылдыбытын ким даҕаны ааҕан ситиэ суоҕа. Ол эрэри модун ыраахтааҕы сүрэбин битигирэччи тэптэрбит кыыс оҕо кизнэ кылааннаахтара балай эмэлэр.

Күнүүһүт уонна бэйэмсэх

Бүөтүр аан бастаан 16 саастааҕар кэргэннэммитэ. Ийэтэ Наталья Нарышкина бэрт ыксалынан үчүгэй иитиллээх, кэрэ сэмэрэлээх **Евдокия Лопухинаны** булан биэрбитэ. Ити кэмгэ дойдуну Бүөтүр эдьийэ Софья салайара. Кини аттыгар мэлдьи улахан сурдья Иван баара. Иван саҥа ыал буолан, сотору кэмминэн нэһилиэнньиктэниэн сөптөөбө. Онтон Бүөтүр, төһө да эдэр буоллар, ыраахтааҕы дуоһунаһыгар чугаһан, ойох ылар наадатын өйдөөбүтэ. Эдэр кэргэнниилэр олус таптаһаллара эээри, ол уһаабатаҕа. Майгыларынан адьас атын-атын этилэр. Бүөтүр биир сиргэ түптээн олоҕбото. Кини хараабылы туууну таһынан дьахталларынан үлүһүйбүтэ. Бүтэһигэр эдэр ойобуттан хал буолан, 1698 сыллаахха Суздаль манаастырыгар утаарбыта. Евдокия оччолорго 26 эр саастааҕа.

Дьахтар оннук төһө баҕарар олоруо эбитэ буолуо. 20 сыл буолан баран, Степан Глебов диэн мойуору кытта булсубутун Бүөтүр истибитэ. Глебовы тутан, сор хаанын сордотон баран, уһуктаах тоһоҕоо олоҕорго уураахтаабыта. Эдэр

мойуор 30 кыраадыс тымныыга 15 чаас устата эрэһи-мунгу көрөн өлбүтэ. Бүөтүр ол тухары Евдокияны ыппакка, ити үлүгэри көрөргө күһэйбитэ. Дьыҥэр, бэйэтэ атын кэргэннэнэн, оҕолордонон, эбии көссүүлэнэн олоһор ыраахтааҕы урукку ойобун тобо сордоото? Бүөтүр олус күнүүһүт уонна бэйэмсэх этэ. Кинини кытта чугас билсибит дьахтарга барытыгар итинник сыһыаннааҕа.

Бүөтүр “уйан сири” таайаллара

Ыраахтааҕы өссө биир сиэртибэтэ **Анна Монс** диэн дьахтар буолбута. Бүөтүр кинини кэргэн ылар былааннааҕа. Арыгы атыһыһытын кыһыһын кытта 1690 сыллаахха ньиэмэс солобуодатыгар билсибитэ. Өссө кэргэннээх сылдьан, өйдөөх, көрдөөх, эйбэс кыһы кытта көссүүлэспитэ. Уонтан тахса сыл оннук сылдыбыта, сыһыанын сокуоннай гынарга ыксаабатаҕа. Ол “Кукуй сарыссата” сэлээр буолан биэрбитэ. 1703 сыллаахха кизэн эйгэбэ кини Кенигсегг диэн Саксония посолун кытта көссүүлэһэрэ биллибитэ. Ол барахсан Неваҕа былдьаммыта. Онтон малыттан Монска суруйбут суруга көстүбүтэ. Анна хас да сыл дьыэ хаайыытыгар уураахтаммыта. Ол эрэри кыыс оҕото сотору Пруссия посланнигар эргэ тахсыбыта. Эрэ өлбүтүн кэннэ швед хапытааныгар кэргэн тахсыахтааҕа да, кыаллыбатаҕа. Анна олохтон туораабыта.

Кини кэнниттэн Бүөтүр **Марта Савронская** диэн дьахтары кытта булсубута. Марта кэлин **Екатерина I** диэн

ыраахтааҕы буолбута. Бүөтүр кинини 1703 сыллаахха Александр Меншиковка сылдьан сөбүлүү көрбүтэ. Хас да сыл балыс, сымнабас, үгө майгылаах Мартаны көссүү курдук илдэ сылдыбыта. 1712 сыллаахха кэргэн ылбыта. Көһнөрү норуоттан тахсыбыт кыһы кытта ыал буолан, Бүөтүр дьону сөрү диэн сөхтөрбүтэ.

Марта көссүү эрэ буолбакка, бойобуой доһор быһыытынан ыраахтааҕы эрэлин ылбыта. Иккиэн сылайбакка үнкүүлүүлэрэ, арыгыны да кыйаллара. Кыыс бэһиэлэй буолан, Бүөтүрү чүңкүппат этэ. Доруобуйата мөлтүүр түгэнигэр Марта эрэ сатаан уоскутара. Бүөтүр ойобун тас көрүгэр болжомототун уурбата. Киниэхэ үлэттэн атын кэмгэ тугунан да киирбэт-тахсыбат судургу дьахтар наада этэ. Савронская онно толору сөп түбэһэрэ. Ону аһан, кэргэнин көссүүлэрин кытта иирсиэн оннугар биир тылы булара. Холобур, Мария Гамильтоны камерфрейлинаҕа тийэ үүннэрбитэ. Былыргы Шотландияттан төрүттээх кыыска Бүөтүр бэрт түргэнник сойбута. Ол эрэри Мария дьаһарыаска хаалбыта. Сотору кинини уорууга уонна оҕону өлөрүүгэ күтүрээһинэр, ыраахтааҕы төбөтүн быһарга уураахтаабыта.

Варвара Арсеньева диэн дьахтар Екатерина I дьаһарыһын фрейлината этэ. Кэрэ дьахталларга киирсибэт этэ эрэри, үөрэхтээбэ, өйдөөбө. Кини бииргэ төрөөбүт эдьийэ Дарья Бүөтүр чугас доһоро Александр Меншиковка кэргэн тахсыбыта. Ыраахтааҕы кэммин үөрэтээччилэр Бүөтүр доһорун кытта бу икки кыыс сүрэбин сүүйэргэ илин-кэлин түһүспүттэр. Иккиэн ыраах сылдьан, иккиэннэриттэн истин суруктары туталлара. Варвара ыраахтааҕыны өйүнэн абылаабыта. Бүөтүр өлбүтүн кэннэ Меншиков тутуллан баран, бүтүн дьиянэн сыылкаҕа утаарыллыбыта. Дьаһарыас иһигэр хайдах дьылбаланаҕа биллибэт буолан, Варвара кинилэри кытта барсыбыта. Кэлин граф Андрей Остерман бирикээһинэн Варвара баттаҕа күлтүччү кырыллан, Горицкай манаастырга үйэтин монгуурга уураахтаммыта. Ол эрэри онно уһаабатаҕа. Баара эрэ биир сылынан санаа кулута буолан өлбүтэ. Итиннээх ханыылы дьылбалаах Бүөтүр урукку көссүүлэрин ааттара салбанан бара турар.

Ыраахтааҕы бүтэһик таптала

Кэлин кэргэнниилэр бэйэ-бэйэлэригэр сыһыаннара олохтоохтук сойбута. Бүөтүр бэйэтигэр 28 сыл балыс **Мария Кантемир** диэн Молдавия салайааччытын (господарь) кыһыгар умсугуйбута.

Кыыс үчүгэй көрүҥнээбэ, элбэх омок тылын билэрэ, математиканы, бөлүһүөпүйэни интэриэһиргиирэ. Кантемирдар кыыстара улуу ыраахтааҕыны кытта чугаһаспыттан истэригэр үөрэллэрэ. Эдэр кыыс уол оҕону төрөтөн, Бүөтүр саамай улахан баҕа санаатын толорор, кэлин бэйэтэ ыраахтааҕы буолар кыахтааҕа. Ол эрэри Екатерина Алексеевна кэргэнэ Персияҕа сылдьар кэмигэр хат буолбут көссүүтүн оҕото “куотарын” ситиспитэ.

Бүөтүр эмискэ өлбөтөбө буоллар, Мария Кантемиры ойох ылыахтааҕа эбитэ буолуо. Ыраахтааҕы, ойобун кытта арахан баран, бастакы ойобун курдук, эмиэ манаастырга ыттар биитэр төбөтүн быһар баҕалааһын туһунан хоп-сип баара. Бүөтүр, ойобо Виллим Монс диэн эдэр адьютаны кытта булсубутун билэн, эр киһини өлөртөрбүтэ. Екатерина холку этэ. Оттон Бүөтүр кинигиттэн иирэ сыспыта. Өлө кубарыйан баран, малынан бырабаттаммытын, булка туттар быһаһынан истиэнэни кэбилээбитин туһунан суруйуулар бааллар. Ыраахтааҕы өлөн эрэ иннинэ ойобунуун эйэлэспиттэрэ. Ол кэнниттэн Екатерина бүрүстүөлгэ тахсыбыта.

Бүөтүр туохтан өлбүтэй?

Киинэбэ, хартыыналарга модундук үйэтитиллибит Улуу Бүөтүр син бары дьон кэриэтэ эмиэ ыалдыра. Баара-суоҕа 52 сааһыгар олохтон туорууругар туох төрүүт буолбутай? Оччотооһу дьон биллиилэринэн, ыраахтааҕы 1698 сыллаахха гонорей диэн ыарыыга ыалдыа сылдыбыта биллэр. Билигин ити ыарыы түргэнник эмтэнэр. Оттон ол саҕана мэдиссиинэ диэн суоҕа. Ыраахтааҕы өлүүр сылдьар кэмигэр доруобуйатыгар кыһаллыбата. Ол түмүгэр ыарыыта өссө диригээн, бэргээн, өлөр өлүүгүгэр тиэрдибитэ. Эмчиттэр сүбэлэринэн Бүөтүр минеральнай уулаах сирдэринэн сылдьан, өрүһүнэр баҕаттан эмтээх ууну биедэрэнэн иһэрэ.

Төрөтөр-уһатар уорганыттан саҕалаан хабаһын, онтон бүүрүн сүһүрдүбүт ыарыыттан киһи тулуйбат гына хаһыытырын чугаһынан сылдьар дьон истэллэрэ. Ыраахтааҕыны быһыһыр туһуттан ыраахтан-чугастан эмчит арааһа ыңгырыллыбыта. Саха сириттэн эмиэ ойууннары, удаһаннары тутуталаан, уһун айаһа утаарбыттарын, олоһу аара суолга сүппүттэрин туһунан чаччылар бааллар. Бүөтүр I 1725 сыллаахха олунньу 8 күнүгэр өлбүтэ.

Ити курдук, сексуальнай олох киһиэхэ улахан суолталааһын, онно киһи болжомтолоох, сэргэхтээх буолуохтааһын улуу ыраахтааҕы дьылбата туоһулуур.

Ытарбалаах.

Санаа баар – тугу да тулуппат сүдү күүс. Сырдыкка, кэрэбэ, үрдүккэ көтүтүө би-итэр дууһабыр ыар бакайы буолан, төрүт хамсатыа суоҕа, аалан-эмэн, сиэн бүтэриэбэ. Дыктитэ диэн, түргэнэ-сыыдама сүрдээх. “Туохтаабыр да түргэн баар үһү” диэн, дэлэбэ таабырынгынан айыахтара дуо.

Дьюонаба, “бочуот-таах сынньаланга оло-рор” кырдыабаска, санаа бабас көңүл күүлэйдир. Күнүс даҕаны, түүн даҕаны. Кэлинггинэн, үөлээннээхтэрэ тыаһа-ууһа суох ол дойдуга “айаннаан” истэхтэрин аайы, олох-дьаһах, дьылба туһунан саныыра биллэ элбээтэ. Абыс уонун ааспыт аба табаарыһа Уйбаан кырдыабаска ити туһунан быктаран көрдөбүнэ, анараангыта “эдэр кырдыабас эрээригин итинниги түөһүмэ” диэнтэн атыны билбэт. Ону баара, араас санаа ааһан-араҕан биэрбэккэ быһа аала-рын хайыай. Били, “эрэйдээх этигэс” дииллэрэ илэ тийиэн кэлэр буолбутун кэннэ. Хата, оҕо эрдэбиттэн сурукка-бичик-кэ сыстабас буолан, син тугу эмэ дьодьуйдабына, онто син сөптөөх миэстэтин булбут кур-дук, төһө эмэ иһийэргэ дылы.

Соторутаабыта Дьюо-на инньэ биэс уонтан тахса сыллаабыта суруйбут сэйэнин бэчээттэпитэ. Оччолорго сүүрбэтин да туола илик уол аармыйабыа сылдьан, тугу-тугу ыраламматаба баарай? Ону барытын иллэг кэм булла да, сурукка тиһэн иһэрэ. Биргэ сулууспалыыр уолаттара, Силэпсиэптээх Сурууоп (иккиэн Туолалар), ону кытта Бүөккэ Нуобукап, “дойдубутгар ди-эмбөлгэ тийиэрбитин айан суруй” диэн көрдөһөллөрө бэрдин иһин “Быһылаан” диэн сэйэнин боочойбута. Сөбүлүү саныыр кыһа (бэйэтиттэн хас да сыл аба) атын киһиэхэ (Дьюонаттан эмиз хас да сыл аба уолга) кэргэн тахсыбытын истэн, ону хайдах төннөрүүн, таптаһыахтарын ыраланан, бэйэтин милииссийэ оруо-лугар киллэрэн, дууһалыын умайан туран суруйбута. Уо-латтара ааба охсоору “айарын тугун бытаанай” диэн, өссө сэмэлиэх, кыһырыах курдук тутталлара.

Дьюона ол ыратын хоту Дьокуускайга милииссийэлэ-эбитэ эрээри, били кыһын сол курдук кэргэн ылбатаба, холуобунай ирдэбил иниспи-эктэрэ буолбатаба, улахан буруйу тугу да арыйбатаба. Билигин ол сэйэнин ааҕан көрдөбүнэ, милииссийэбэ дуостал үлэлээбэтэ (өссө сэйэнигэр опер лейтенант буолуо ини!) ыччат суруйбута сонно биллэр эбит.

Удьуор учуутал буолар бы-ата тартаба, Дьылба Хаан он-нук быһаардаба. Өтөрдөөбүтэ учууталлар династияларын туһунан Үөрэх министир-стибэтэ бэртээхэй кинигэни таһаарбыта. Онно уопсайа икки сүүсчэкэ сылы үүнэр көлүөнэ ыччаты иитиигэ анаа-быт учуутал аймах быһытынан киирбиттэрэ. Учуутал династи-ятын төрүттээччи – Дьюналаах абалара.

Санааттан санаа, кэпсээн-тэн кэпсээн диэбиккэ дылы, Бүлүү өрүс Бүтэй диэн си-ригэр Дьюона эһэтэ аах – Уһун Баһылайдаах – элбэх тыынньаны иитэн, бултаан-балыктаан оморбуттар. Ити – төрүт былыр, өрөбөлүүссүйэ иннинэ. Саамай кыра уолла-ра Ыкынаас (Дьюона абата) баай Түмэппиэйэптэр хотон-норуттан дэңгэ быгар хам-наччыт эрэйдээх эбит. Баай мааны кыргыттара, Дьокуу-скай гимназиятыгар үөрэнэр кырасаабыссалар, илдьиркэй таҥастаах хамначчыттарын

Санааттан санаа сабыллар

сиргэммитти көрө-көрө, туох эрэ диэн нууччалы кэпсэтэл-лэрин сөбүлээминэ, уолчаан кирэн көмүллээбит уңуобунан быраҕан кыыратара үһү.

Дьэ, бу ыы-дьаар сыттаах хотонго улааппыт, уон биэс сааһыгар диэри буукуба диэни төрүт билбэт уол хайдах учу-тал буолан хаалла? Абатын, икки убайын батан, тобо бул-чут, балыксыт буолбата? Ол эмиэ Дьылба Хаан ыйааба быһыылаах.

Уһун Баһылайдаах иккис уоллара Бааска, уон алталаах сылдьан, түөкүттэргэ Ураанай баай харчылаах ампаарын ыйан биэрэн, хаайыллан, Иркутскай уобалас холуонньатыгар ута-арыллыбыт. Онтон күрээх уускул-тэскил сырыттабына, хата, өрөбөлүүссүйэ буолан, кыһылларга кыттыспыт. Ир-кутскай куоракка сэбиэскэй былааһы олохтоспут, үрүн чиэхтэри кытары сэриилэһэ сылдьан, атабын тосту ытта-ран, өссө билиэнгэ түбэспит. Дьэ, ол уол, кыһыл бартыһаан буолан баарабадьыан, уон биэстээх быраатын – Ыкынааһы – Дьокуускайга илдьэн, детдомга олохтоон үөрэттэрбит. Быраата 1924 сыллаахха – бизньюизер, он-тон хомсомуол буолбут. 1932 сыллаахха учуутал кууруһун бүтэрэн, хоту, Булун Сииктээх диэн сиригэр, харыс да хам-саабакка биэс сыл үлэлээбит. Сангарды аһыллыбыт алын кылаастаах оскуолаба сэбиэ-диссэй да, учуутал да буолбут.

Быһа түһэн эттэххэ, ол оскуола билигин даҕаны алын кылаастаах эбит. Дьюона ула-хан уола Чабыл (Ыкынаас сиэнэ), баахтанан үлэлиир ыччат, тэрилтэтин наадатыгар онно тийэ сылдыбыт да, эһэтэ үлэлээбитин туһунан туох да бэлиэни булбатах. Ким даҕаны, бэл, оскуола дириэк-тэрэ, былыр оннук киһи үлэли сылдыбытын, оскуоланы өрө тардыбытын туһунан төрүкү билбэт буолан соһуппуттар. Дьингэр, 1934–35 үөрэх ды-лыгар Ыкынаас учуутал үчүгэй үлэтинэн удаарынньык аатын ылбытын, үөрэнээччилэрэ ордук ахсаанга үчүгэй бэ-лэмнээхтэрин туһунан оройуон

үөрэбин салаатын оччотообу тойоно отчуоттаабытын Дью-она архыыптан булан аахпыт-таах.

Дьэ, итинник. Дьюналаах кыра сырыттаһарына, абалара ол сиргэ үлэлээбитин хай-дах курдук киэн тутта кэпси-ир этэй?! Хоту дойду дьоно хоһууннарын, булугас-талыгас эбиттэрин уутугар-хаарыгар киирэн сытан кэпсиэрэ бу ба-арга дылы. Хата, ону Дьюона сурукка тиһэн, үс кинигэти-гэр үйэтиттэ... Туох барыта суоллаах-иистээх. Ону хаар үлүктээн, тиби түбэн биитэр ардах суурайан кэбиһиэн, онон устунан сүтэн-оһон хаалыан сөп. Киһи олоҕо диэн, көр, эмиэ оннук.

Бабар, абатын батан эбитэ буолуо, Дьюона эдэригэр Уһук Хоту сүүрбэ сыл учууталлаа-быта, дириэктэрдээбитэ. Ол сабаланыыта уот ыстаммытын курдук, соһуччу, олус омунаах да курдуга. Дьэ, кырдык, хайа киһи кыс хаар ортого бэйэтэ тылланан, хаһан да үктэнэн көрбөтөх сиригэр учууталлы тийиэй! Ол эрээри ити – кы-ларыйан турар кырдык. Оччо уһуннук үлэлээбит киһиэхэ туох санаа сөнгөн хаалбатаба баарай. Төһөтүн да иһин, эдэр сааһа онно аастаба. Хомолто-лоох да, үөрүүлээх да түгэн балай эмэ этэ. Син биир түүн икки күнүс икки солбуйсалла-рын курдук.

Дьокуускайга көһөн кэл-битэ үйэ чиэппэрэ буолла. Оччотугар хайыы үйэ сүүрбэ биэс сыл – бүтүн үйэ чиэп-пэрэ – элэс гына охсубут эбит! Ол үлэлээбит оскуолата аһыах хонугунан сүүс сылла-ах үбүлүөйэ буолар үһү. Хата, барахсаттарын умнубатахтар – кэлэн күндү ыалдьыт диэн илдьит ыыппыттар! Үөрэппит оболоро оскуоланы иилээн-сабалаан ырааппыттар. Онон оруоллаан көрдөбүнэ, Дьюона куоракка көһөн тигинээн кэ-лэр кэмигэр төрүт даҕаны күн сири көрө илик оболор оску-оланы бүтэрэн, өссө үлэһит буолан үлүмнэһэн сылдыаллар эбит! Били, улуу Пушкин 1835 сыллаахха “Здравствуй, племя Младое, незнакомое!” диэби-тин курдук буолбаат!

Киин сиртэн кый ыраах (туундара аҥаардаах дойдуга) олордор да, Дьюонан ырата диэн бэтэрээнэн эрэ буолба-тах этэ. Нуучча тылын үөрэтэр кэллиэгэтэ Өлүөскэлиин итии чэйи иһэн сырылата-сыры-лата, соробор субуотунньук араас үлэтигэр сыралана да сылдьан учуобунньугу, үөрэх бырагырааматын ырытан аҕай биэрэллэрэ. “Үөрэх кинигэтин манньк онгоруллуохтаах, итин-ник улартылыахтаах” диэн, төһөлөөх итиэн-кутуйан ко-лулаабыттара, мөккүспүттэрэ буолуой?! Дьэ, ол ыра санаата туолан, Дьюона, алта уонун ааспыт аҕамсыйбыт киһи, мэтэдьиис учуонай, үөрэх бырагырааматын, кинигэ-тин онгорор бөлөбү салай-ан турбат үһү дуо?! Итинник эбээт – эппитин иһиллибэт буолбат. Үөһээнгилэр иһиттэхтэрэ, дьылбатын он-нук хайыһыннардахтара. Онгорбут кинигэлэрин төһө да кириитикэлээтэллэр (сорох сөпкө, сорох сүрдээх киһи дэтээри күдээринэ), Дьюона өһүргэммэт: эдэр сылдьан учу-обунньук онгорбут учуонайда-ры өрөспүүбүлүкэтээби биир улахан кэмпириэнсийэбэ сы-тыытык кириитикэлээн турар. Билигин кэлэн санаатабына, дьингэр, олус бэркэ онгорбут учуобунньуктарын кириитикэ-лээн, университетка үөрэппит учууталларын төһө эрэ хомот-то?! Ол барахсаттар аны су-охтар, туох санаалаах анараа дойдуга аттаммыттарын ким билиэй.

Дьюона университетка да үйэ чиэппэрэ кэринэ үлэлээтэ. Ис-иһиттэн күөдүйэн кэлэ-кэлэ диэххэ наада. Өссө да үлэлээмэхтиэ эбитэ буолуо. Ону баара, аныгы үйэ ирдэ-билэ чыҥха атын быһыылаах, бабар, сыһына эбитэ дуу? Наар отчуот, тойонго-хотунга тугу эрэ дакаастаан көрдөрүү, тэрилтэбэ үбү-харчыны туох эмэ ньыманан киллэри инни-ки күөнгэ турда. Хас эмэ дэ-пэртээмэн диэн, управление диэн, отдел диэн – бары отчу-от көрдөөн сулуйуу кытаанаба. Сымнатан эттэххэ, көрүнүүккэ хамсаныы, хапталдьыйы хаһаангытаабыр да сытайда бадахтаах. Аны туран, устудь-он түөрт-биэс сыл – бакалаа-

бырга, икки сыл мабыыстырга үөрэнэн ылахтаһан баран, төрүт да идэтинэн үлэлээбэккэ кэмэрсээнни барара диэн туох аатай?! Ол аата, бу пре-подаватель төрүт халтайга үлэлээн мунгаммыт буолан тахсар буолбаат?! Саатар, уһуяаччы ааттаах учуонай хамнаһа үгүөрү собуһа эбитэ буоллар дуу...

Ол кыһалбатыттан сорох учуонай, бэл, мабыыстыр үөрэбэр киирэн, истипи-эндыйэ ылан, хамнаһыгар эбинэр дииллэрэ кырдык быһыылаах.

Дьюона кэргэнэ хас эмэ тэрилтэбэ дьиз сууйан (биир дьиз иһигэр), сэттэ уон тыһыынчаны аһыах чаас иһигэр өлөрөр, онтун быһыгар атыһыты солбуйдабына, бал-тараа сүүсчэ тыһыынчаны аах-сар. Ол үлэлиир тэрилтэтигэр дэпэртээмэн энин диэн суох, ким да инновация-цифрови-зация диэн ыннабаллаппат, барыта судургу, холку.

Үөһээнгилэр иэҕэйэр икки атаһабы Орто дойдуга баччаны онгордун, итич-чэни гыннын биитэр тойон буолан торолуйдун, биитэр чабар буолан чахчаһыйдын диэн айаллар быһыылаах. Дьюона, хайа да дуоһунаска үлэлээтэр, киһи тэгинэн сыл-дьыбыта, сирдэрбэтэбэ уон-на... кэмэ бүтэн хаалла ба-дахтаах. Соробор сонньуйан ылардаах: кини обургу, хаһан эрэ Дьокуускай куоракка бы-лаас сокуоннай бэрэстэбиит-элэ буолан, милииссийэлээн дьаһалымсыйа сылдьар кэми-гэр өрөспүүбүлүкэ биир урук-ку баһылыга (эдэригэр) тыа гарааһыгар обунуох өлүү бу-олан хачыгырайа сылдыбыт, оттон иккис баһылык ол сабана төрүт да күн сири көрө илик эбит. Дьэ, бу Дьылба Хаан онгоһуута буолбакка тугуй?!

Дьюона итини сунгаран ахтар буолбатах – хайа да киһиэхэ анал, ыйаах диэн баар. Ол эмиэ барыта кэмнэ-эх-кэрдиилээх. Арай хомойоро диэн – киһи олоҕо омунаабыт курдук кылгас: тугу да ситэн онгорбоккун.

БУТУКАЙ.

“АБААСЫЛААХ ХАУС”

Кулун тутар 28 күнүттэн Саха сириг киинэ тыйаатырдарыгар “Абаасылаах хаус” диэн кэмиздийэ-хоррор* табыста. Бу киинэни “Вуоуынс” айар бөлөх уһулла. Киинэбэ Кеша “малчишникин” күнүттэн мүччүргэннээх сырыылар ойууланаллар.

* Хоррор – кутталлаах, абааһылаах киинэ.

Дьон-сэргэ киинэбэ, сүрүннээн, артыыстар оонньууларын сэргээн көрөр уонна ону ырытар, устар бөлөх экран кэннигэр үлэлээбит дьону соччо билбэт. Бүгүн биһиги аныгы кэмгэ сөп түбэхтэр “Абаасылаах хаус” киинэ сүрүн эпэрэ-этэрэ уонна аан маннай бу киинэ идиэйэтин биэрбит Арсен Герасимовы кытта кэпсэтэбит.

– Арсен, киинэ эйгэтигэр хаһыс холонуугунуй?

– Үһүс холонуум буолар. Аан маннай “Леха уонна Зина” бастакы чааһыгар иккис эпэрээтэринэн үлэлээбитим. Салгыы “Лоокуут уонна Ньургунун” киинэбэ эмиэ иккис эпэрээтэринэн сылдыбытым. Бу киинэбитигэр туруорааччы эпэрээтэр быһыытынан үлэлээтим. Сүрүн эпэрээтэр буолар эпипэтинэс бөбө.

– Киинэни уонна тэттик видеонь устар туох уратылаах эбитий?

– Тэттик видеонь уонна бүтүн киинэни устар диэн сирдээх халлааны тэгниир кэриэтэ буолар. Тэттик видео, биллэн турар, халыыба атын. Холобур, 1 мүнүүтэбэ кылгас остуоруйаны көрдөрөр сыаллаах буоллаахына, киинэбэ 1 чаастаах остуоруйаны устабын. Аңаардас киинэ устар камера уонна “ютуб” форматтаах видео устар камера ыйааһыннара атын-атын буоллаба.

– Бу киинэни устууга эпэрээтэр быһыытынан туох сүрүн уустугу көрүстүгү?

– Киинэ устар камера ыйааһына ыарахан буолан, киһи сиһэ көһүйэр. Хас да чааһы быһа тутан турабын. Эбиитин киинэбитин сааан сайын сагылаан турдагына устубут буоламмыт, бырдах “кэһэппитэ”. Дьэ, тыыннаахтыы тутан сии сыспыттар. Сөптөөх дубль уһулуор диэри үөн-көйүүр сиирин тулуйа-тулуйа турбутум өйбөр хаалбыт. Ону ааспыт буоллаахпына, атын уустук сороктары чэпчэкитик ылынабын диэххэ сөп.

– Саха киинэтигэр устуу өттүгэр туох эмэ санганы киллэрэ сатаатын дуо?

– Аһара санганы буолбатар, омук киинэлэриттэн көрөммүн уларытан, үтүктэн, чочуйан биэрбитим диэххэ сөп. Сахабыт сириг айылбата ханна да хатыламмат, кэрэ дойдуну буолара чакчы. Холобур, киинэбитигэр кумах куйаардаах Тукулаан сиригэр уһулуубут көстүү баар. Бэйэтэ туспа эйгэлээх, салгыннаах сир эбит диэн сөхтүбүт. Киинэбитигэр Тукулаан көстүбэт атын эйгэтэ оруолу оонньообута диэххэ сөп (?). Саха киинэтигэр кумах куйаары устубуппут сонун буолла. Барытын устан бүтэн баран, манньк санааба кэлбитим.

– Эн устубут киинэбин кэнэбэс өссө көрүөхпүт дуо?

– Киинэ устуутугар көрүөххүт дии саныбын. Санга сабалаан эрэр буоламмын, баҕа санаа элбэх...

– Киинэбит улахан экранга тахсыбытын кэннэ туох санаа кириэ?

– Араас санаа барыта киинэ табыста, ону барытын биллим быһыылаах. Долгуйуу, үөрүү-көтүү, хомойуу уо.д.а. Ол эрэри туруорбут сорокпун толороммун, “һуу” дии сылдыбын.

Киинэни устубут хамаанда барыгытын көрүг, сыаналааг диэн ыгырабыт. Сэрэтэбин, “хара” юмордаах киинэ (18+). Өссө сиэри-туому тутуһа сылдьын!

Дьулусхан Андросов, режиссёр, актёр:

– Киинэбэ ким оруолун толордун?

– Бу киинэбэ мин режиссёр уонна биер сүрүн оруолу толорооччу буолбутум. Киинэбэ баар дьоруойдарбыт ааттара – дьингээх бэйэбит ааттарбыт. Ол иһин мин дьоруойум аата эмиэ Дьулусхан диэн этэ.

– Киинэбэ хаһыс оонньоохун-нунуй уонна эрдэ ханнык киинэлэргэ уһулла сылдыбыккынай?

– Киинэбэ артыыс быһыытынан 6-с холонуум буолар. Бу иннинэ: “Мои белые ночи”, “Харчы”, “Агент Мамбо: Трупак”, “Триумф”, “Мой парень Ай-дол” (Бүтэһик икки киинэ өссө да тахса иликтэр). Оттон бу киинэбэ режиссёр быһыытынан бастакы холонуум.

– Устуу кэмигэр туох ыараханы көрүстүгү?

– Устуу кэмигэр улахан ыараханы көрсүбэтэхпит. Бэйэбит бары туспа биердиилээн киинэлэргэ үлэлэспит буоламмыт, үөрүүэх этибит. Барыта бүппүтүн кэннэ, киинэни тагарбытыгар дьэ уустуктар сабаламмыттар. Бастакы киинэбит буолан, улахан өйбүл суох этэ. Үксүн бэйэбит харчыбытынан онгорон таһаардыбыт. Кэнсирдэри, стандаптары онгороммут, онно кирибит харчынан төлөһө сылдыбыппыт. Сүрүн ыарахаммыт итиннэ сытар дии саныбын. Эбиитин сорох киинэ тыйаатыр-дара төрүт итэбэйбэтэхтэрэ, ол иһин лаппа абыйах сеансы туруорбуттара. Оттон дьон билиэт ылан барбытыгар дьэ эбии сеанстары арыйбыттар. Премьера күн 27 сеанс барыта тобустолору этэ. Оннук 3 күнү быһа турбута. Этэргэ дылы, бэйэбит кыахпытын дакаастыырга элбэх бириэмэ, сэннэ бөбө барда.

– Киинэ сүрүн идиэйэтэ тугуй?

– Киинэбит сүрүн идиэйэтэ эдэр ыччат сиэри-туому тутуһа сылдыахтаах диэн буолар. Ону киһи киинэни көрдөбүнэ тута өйдүүр. Ол эрэри көрөөччүлөрүбитигэр туох даҕаны хос санаата суох тийиэн көрөллөрүгэр ыгырабыт. Билигин үгүс киинэ дьинг олоххо буолбуту ойуулуур дии. Биһиэнэ киһини аралдытар уонна сынньатар киинэ.

– “Хоррор-кэмиздийэ” диэн тылы үгүс киһи, баҕар, өйдөөбөтө буолуо, кылгастык быһаарыан дуо?

– Бу аата кутталлаах киинэ (ужас) уонна кэмиздийэ жанрдара холбоспуста буолар. Саха сиригэр манньк жанрдаах бастакы киинэ. Кутталлаах даҕаны, күлүүлээх даҕаны.

– Бэйэҥ толорбут оруолгун төһө астынын? Туох санаа кириэ?

– Сценарийы мин, Кеша Иванов уонна Илья Попов суруйбут буолан, киинэбэ оруолум туһунан соччо долгуйбат этим. Хас биердии дьоруой уобараһын бэйэбитигэр майгы-натан суруйбуппут. Биллэн турар, онон-манан эпиппит-саппыппыт. Сүннүһүн, режиссёр буоларбыттан долгуйар этим. Тоҕо диэтэххэ, киинэ уһулар былаһааккатыгар сүрүн киһи буолабын. Эппиэтинэһэ бэрт. Уонна оттон маннайгы холонуум, долгутуулаах.

Мань тэнгэ киинэбит аатын туһунан куйаар ситимигэр элбэх кэпсэтии үөскээбитэ. Тоҕо “абааһы” буолбакка, “абаасы” диэн нууччалыы транскрипцияланан суруллубута буолуой? Ону быһаарыахпын баҕарабын. Биһиги 2020 с. ютубка бу киинэ бастакы тэттик видеотын устубуппут. Онно тангар уолбут сахалыы сириибэ суох буолан, “Абаасылаах хаус” диэн ааттаабытынан барбыта. “Маатыра” энгин буолбатах. Холобур, “Ураһа молл” “Ураса молл” диэн транскрипция көмөтүнэн суруллубут дии. Оннук курдук абааһы нууччалыы “абаасы” диэн буолар. Ону тэнгэ олонго тылбааһыгар кытары “абаасы” диэн сурулла сылдыар. Онон 2020 с. бастакы тэттик киинэбит хайдах ааттаммытай да, салгыы оннук барда. “Обоутугар” аат биэрэн баран, дьэ кэлэн уларытан кэбиспэт буоллахпыт дии.

Олег Румянцев, актёр:

– Киинэбэ ким оруолун толордун?

– Киинэбэ аһаас эттээх уол оруолун толорбутум. Үрүмээс диэн ааппынан хаалбытым. Сөбүлээтим. Дьон, баҕар, ылынахтара суоҕа дии санаабытым баара, өйдөөтүлэр. Киинэбэ бастакы холонуум буолан, долгутуулаах этэ.

Ыарахаттар бааллара. Бэйэм социальнай ситимгэ араас көрдөөх видеоба уһуллааччыбын.

Кеша Иванов, сүрүн оруолга оонньооччу:

– “Вуоуынс”-тар диэн кимнээх-хитий?

– “Вуоуынс” диэн хамаанда 2010 с. Сунтаарга тэриллибитэ. Бастаан КВН хамаандата этибит. Оскуолаба үөрэнэр эрдэхтэн сабалаабыппыт, онтон устудьун лиигэтигэр 2013 сыллаахтан кирибиппит. Айар бөлөх быһыытынан 2018 с. үлэлибит. Вайннаны, тэттик видеолары устартан сабалаабыппыт. Айар бөлөх бастакы састаабыгар Арсен Герасимов, Илья Попов, Михаил Семёнов уонна мин баар этибит.

– Киинэбэ ким оруолун толордун? Төһө долгуйдун?

– Киинэбэ сүрүн оруолу толордум. Ол иннинэ “Чээкэ”, “Нет Бога кроме меня” диэн киинэлэргэ тэттик оруолларга оонньообутум. Маннайгы холонуум буолан, долгутуулаах этэ. Бэйэм хамаандам, уолаттарым өйөөбүттэрэ аҕай. Миигин үчүгэйдик билэр буолан “манньк гын”, “итинник интонациялаах сангар” диэн ыйан-кэрдэн биэрбиттэрэ. Кэлин киинэбитин уста сылдьан, долгуйар санаам сүппүтэ да диэххэ сөп.

– Киинэни “хара юмордаах” диэххэ сөп дуо? Саха киинэтигэр оннук санга көстүү.

– Биһиги киинэбит – бу жанрга Саха сиригэр бастакы холонуу. Онон дьон араастык ылыналлар. “Хара юморы өйдөөх дьон өйдүүлэр” диэн түөрүйэ баар, онно сөбүлэнэбин. Дьингэр, киинэбэ улахан “хара юмор” суох.

– “Отсылка” тизмэтэ элбэх эбит.

[Отсылка диэн атын айымньытан, ол эбэтэр киинэттэн, түгэни хатылааһын буолар]. Бу баара, эн санааҕар, хайдахый?

– “Отсылка” нууччалыы эттэххэ,

“дань уважения” курдук кириэ. Тоҕо диэтэххэ, киһи төбөтүгэр хатанан хаалбыт түгэниэри эргитэн көрөр өссө чабылхай буолааччы. Биһиги ону убаастаан, элбэх киинэбэ отсылкалары устубуппут.

– Киинэ сабаланытыгар устуон-сардар бааллара көстөр. Ол кимнээхтэрий?

– СХПК “Крестях” салайааччыта В.С. Егоровка уонна аныгы үйэ “өйдөөх” табаарын атылыыры “Мой Кейс” маҕаһын салайааччылаа Лукиннарда махтал-быт мунура суох. Кинилэр биһигини бастакынан өйөөбүттэрэ. Биллэн турар, доботторбут өйөөллэрэ баара туохтааҕар да күндү этэ. Аңаардас тырааныспар да, массовка да өттүгэр көмөлөспүттэрэ аҕай. ИМКО устудьуоннар түмсүүлэрин оболоро эмиэ сүрүн-көтөн, үлэ бөбөтө буолбуттара. Күннэй Шараборина диэн кыыс гирииммитин онгорбута. Кини эмиэ киинэбэ бастакы холонуута буолар. Ону таһынан туора турбатах дьоммутугар улахан махтал.

– Киинэ саундтрегын, тыаһын-ууһун ким тагна?

– Киинэ саамай атмосферата тыаһа-ууһа буолар. Ону биһиэхэ Андрей ТЕТИМ Фёдоров онгорбута. Эдэрдийи эрчимнээх киинэ буоларын быһыытынан, ырыаларбыт эмиэ оннуктар. Kitjah, Илья Попов уонна Wild, Xxulligan, Нефрит бэртээхэй ырыалары суруйан киинэни кизгэппиттэрэ.

– Салгыы бу эйгэбэ туох былаан баарый?

– Киинэ өттүнэн сайдыахпытын баҕарабыт. Ис куукунатын биллибит дии саныбын. “Вуоуынс” айар бөлөхтөн киинэтэ кэтэһинг диибит. Ону тэнгэ уолаттар тус-туспа араас бырайыакка эмиэ кыттаахпытын сөп. Актёр да, режиссёр да, эпэрээтэр да быһыытынан.

Сандаара ГАВРИЛЬЕВА.

Аан дойдуга саамай күүстээх

Литваттан төрүттээх Жидрунас Савицкас диэн киһини “аан дойду саамай күүстээх киһитэ” диэн бигэ эрэллээхтик ааттыыллар.

Ким да ону мөккүспэт, саарбахтаабат. Того диэтэххэ кини “Аан дойду саамай күүстээх киһитэ” (World’s Strongest Man) диэн күрэхтэһиилэргэ уонтан тахса сыл кэриэтэ (2003–2014 сс.) наар бастыыр. Биридэ эмэ эрэ мүлчү туттаран 2-с буолар. Сорох дьон бу күрэхтэһиигэ биридэ эмэ албаска бастаан баран кэлин сүтэн-оһон ха-

алар эбит буоллахтарына, Жидрунас итиччэ кэм устата наар инники күөнгэ сылдьар.

191 см уңуохтаах, 176 киилэлээх Жидрунас – 20-ччэ аан дойду рекордун олохтообут бухатыыр. Ол рекордарын иһигэр 400 киилэлээх штанганы сүгэн баран чохчойон туруу (приседание), 1000 киилэлээх штанганы сиртэн өрө тардыы, аңаар илиитинэн 25 киилэлээх таһаҕаһы 5,2 миэтэрэбэ өрө бырабыы, 228 кг бэрэбинэни өрө көтөҕөн илиигэ өрө уунан туруу киирэллэр.

Уһун үйэлээхтэр

Докумуонтна официальнойдык бэлиэтэммит саамай уһун үйэлээх киһинэн Жанна Луиза Кальман аабыллар. Луиза 1875 с. Франция Арле диэн куоратыгар төрөөбүт. Тэнгэбилгэ, ол кэмгэ Лев Толстой “Анна Каренина” диэн улахан айым-нытын санга суруйан бэчээттэтэн ээрэр. Уончалаах оҕо сылдьан Жанна маҕаһынгга Винсент ван Гог диэн худуоһунньугу илэ көрбүтэ.

Жанна Кальман 1997 с. 122 сааһын туолан баран өлбүтэ. Кэпсииллэринэн, кини 85 сааһын туолан баран фехтование дьарыгар сылдьар, 100 сааһыгар диэри бэлисиэпэтинэн сүүрдэн дыйаардар эбит.

Оттон билигин “аан дойду саамай уһун үйэлээх киһитин” аатын Испания олохтооҕо, 116 саастаах Мария Браньяс

Морера ылар. Оттон Фуса Тацуми диэн дьоппуон дьахтара эмиэ 116 саастаах ээрэри, Мария Морераттан баара-суоҕа 1,5 ыйынан балыс буолан, 2-с миэтэрэбэ сылдьар.

Биллэрин курдук, билигин 100 сааһын ааспыт саамай элбэх кырдыаҕас дьон Японияҕа олороллор – 92 тыһ. киһи.

Саамай ыарахан киһи

Мэдиссиинэбэ бэлиэтэммитинэн уонна чопчу кээмэй-дэммитинэн, бу Орто дойдуга олорон ааспыт дьонтон саамай ыараханнарынан Джон Брауэр Миннок (1941–1983 сс.) аабыллар. Бу киһи мунутуурдук “тупса-төлөһүйэ” сылдыбыт кэмигэр ыйааһына 645 кг тийэ сылдыбыт. Бу киһи ыйааһына өссө улаата сылдыбыт буолуон сөп да, онно дьүөрэлээх ыйааһын суоҕа уонна кини бэйэтин кыаммат буолан хамсыыр кыаҕа суоҕа мэхэйдээбит. “Ыйааһынын билиэм этэ” диэн итиччэ ыарахан киһини сүгэн-көтөҕөн ыадалыгнатты – айка...

Миннок кыра оҕо эрдэбиттэн эмис эбит. Ол курдук, 12 саастааҕар 132 ки-илэни үктүүр буолбут уонна тохтообокко уйан барбыт. Инньэ гынан, 1978 с. 37 саастаах, аһара уйан хамсыыр кыаҕа суох буолбут, бэрт эрайинэн тыһнар, сүрүбэ субу-субу тохтоору ыксатар Джон Минногы балыыһаҕа киллэрбиттэр. Кини-ни тизээн илдьэргэ 10-ча баһаарынньык уонна идэтибит быһааччы, киниэхэ

эрэ анаан оҕоһуллубут наһыйлка наада буолбут. Аанҕа бапатын иһин дьыэтин эркинин көтүрбүттэр. Балыыһаҕа киниэхэ анаан икки оронтон таҥан биир улахан орон ууруорбуттар. Миннок таҥаһын уларытарга, сууйарга-соторго, оронугар эргитэн-урбатан күөһилигнэтэргэ 13 күүстээх киһи тиритэ-хорута ылсан үлэлиир эбит.

Бу балыыһаҕа сытар кэмигэр кинини анал диетанан ачыккатан, 16 ый иһигэр ыйааһынын 215 киилэбэ тизэрдиктэтэр. Атыннык эттэххэ, 1 сыл 4 ый иһигэр Миннок 419 киилэни “бырахпыт”. Ити бэйэтин туһугар эмиэ улахан рекорд.

Ол да ачыккатыы туһалаабатах. Быраас хонтуруолуттан табыста да, кини ыйааһынын төттөрү ылан барар эбит. Онон 1983 с. кини ыарыыта кыайан эмт-эммэтинэн аабыллыбыт, онон балыыһалар кинини кытта салгыы бостууктаһартан ба-тынан кэбиспиттэр. Кинилэри да өйдүүххэ сөп: туох кыһалбатын булан ыллахтарай...

Джон Миннок 1983 с. 41 сааһыгар, 362 киилэлээх сылдьан өлбүт.

Табыллыбатах киһи

Нагасаки куорат олохтооҕо Тсутоми Ямагучи 1945 с. атырдыах ыйын 6 күнүгэр Хиросима куоракка үлэтинэн дыалабайа командировкаҕа барбыта.

Үлэтин-хамнаһын бүтэрэн дьыэти-гэр төттөрү айаннаары вокзалга кэлэн баран, докумуонун умнубутун өйдөөн, Хиросима куорат киинигэр төннөн кэл-битэ. Лоп курдук ол кэмгэ эмиэрикэлэр Хиросима куоракка атомнай буюмбаны бырахпыттара... Ханас өттө барыта умайбыт, хараҕа көрбөт, кулгааҕа истибэт буолбут Ямагучи кыратык эмтэнэ түһэн баран, бэйэтин төрөөбүт, ахтылбаннаах Нагасаки куоратыгар айаннаан кэлээтин кытта... Манна аны иккис атомнай буюмба түспүтэ!

2009 с. Япония былаастара Тсу-

томи Ямагучины “икки атомнай буюмбалааһыны төлө түспүт киһи” диэн официальнойдык билиммиттэрэ. 93 саастаах Тсутоми ол эһилигэр, 2010 с., куртах араагыттан өлбүтэ.

Багам арыыларыгар “сынньанан” кэлбит

2013 с. 40 саастаах Эрик Нор-ри диэн киһи күн ыра санаата онгостубут Багам арыыларыгар сын-ньана кэлбит.

Кэлбит күнүгэр сөтүөлүү сырыттабына акула саба түһэн, кини атабын бөтөбөтүн көп этин “ылан” бар-быт. Ыараханлык бааһырбыт, хаанынан уста сылдьар киһи кытылга тахсыбыты-

гар, аны ардах түһэн, чабылҕан охсу-бут. Улаханлык эмсэбэлээбит киһини балыыһаҕа укупттар. Онон сыттабына аны дьааттаах моҕой ытырбыт, эби-сийээнэлэр саба түспүттэр.

Эрик Норри ити курдук Багамга ыараханлык ыалдыттаан, “сынньанан”, сыккырыыр тыына эрэ дойдутугар төннүбүт.

Саамай улахан киһи

Гиннесс рекордун кинигэтигэр (омугунан курд) “аан дойду саамай улахан киһитэ” диэн ааты Турция олохтооҕо Султан Көсен ылар. Кини үрдүгэ – 251 см. Атабын тилэбин уһуна – 36 см. Дьынҕинэн, кини аан дойдуга төрөөн-олорон аас-пыт дьонтон саамай улаханнара бу-олбатах. Ким да ситэ илик рекордун Роберт Першинг Уодлоу (1918–1940 сс.) диэн киһи олохтообута. АХШ гражданина. Ол киһи уңуобун уһуна 272 см этэ.

Султан Көсен уңуоҕа итиччэ улаа-пыта, биллэн турар, мээһэбэ буолбатах. Кини оҕо эрдэбиттэн быччархай ыа-рыылаах эбит. Ол иһин кини тайах мас эрэ көмөтүнэн хаамар. Итиччэ улахан буолуу күннээҕи олоххо аҕалар эрайэ-буруйа элбэх. Ол иһигэр, уулуссаҕа табыстаххына киһи хараҕа арахпат, дьон батыһа сылдьан зоопарка кыылын, түмэл эспэнээтин курдук көрөллөр, хаартыскаҕа түһэрэ-түсүһэ сатыыллар, маҕаһынгга атыыланар таҥас, атах таҥаһа биирэ да сөп түбэспэт, дэбигис массыынанан айаннаабаккын...

2013 с. Султан бэйэтин быарыгар эрэ тийээр уңуохтаах Мерв Дибо диэн дьахтары ойох ыла сылдыбыт ээрэри, арахсыбыттар.

Аан дойдуга саамай түргэн

Аан дойду билингги саамай түргэн киһитэ – Усэйн Сент-Лео Болт диэн Ямайка спринтер сүүрүгэ. Болт – кылгас сиргэ сүүрүүгэ Олим-пиада 8 төгүллээх, аан дойду 11 төгүллээх чөмпүйүөнэ, аан дойду 8 рекордун хаһаайына (100 миэтэрэни – 9,58 сек., 200 м – 19,19).

Күрэхтэһиилэр кэмнэригэр Болт 100 миэтэрэлээх уһуну барыта 45-тэ 10 сөкүүндэбэ тизэрдиккэ сүүрэн түмүктээбитэ биллэр. Усэйн Болт иккитэ ыал буола сылдыбыт ээрэри, арахсы-быттар. Туох билиэ баарай, бука, бэйэтин аһара билиммит улуу киһини кытта ыал буолан олоруу кэккэ уустуктардааҕа бу-олуо. Кини билигин 3 оролоорун суруй-аллар. Кини – аан дойду саамай улахан

хамнастаах спортсменнарын кэккэтигэр киирэр. Угуйукка кинини тиһигин бы-спакка туһаналлар. Аңаардас ааспыта ырааппыт 2012 сыл тургуһунан, кини 20 мөл. дуоллары өлөрбүтэ биллэр. Билигин букатын ыраатыннардаҕа.

Саамай дьоллоох (эбэтэр сордоох) киһи

Фране Селак 1929 с. Хорватияҕа төрөөбүтэ. 33 сааһыгар диэри Фране дьонтон туох да уратыта суох “боростуой” олобу олорбута. Оскуолаҕа муусука учуу-талынан үлэлиирэ, оҕолор хордарын салайара...

1962 с. тохсунньутун биир ардахтаах-хаардаах күнүгэр Фране айаннаан испит пуйаһа түгнэстэн, үрдүк күргэттэн өрүскэ таннары танхалыйбыта. Киһи бөҕө өлбүтэ, оттон Фране илиитин эрэ тоһуптута.

1963 сылга диэри Фране сөмөлүөккэ олорон көрө илигэ. Уопсайынан, кини сөмөлүөтүнэн көтөртөн өлөрдүү кутта-нара. Ол ээрэри, улаханлык ыалдыбыт ийэтин көрсө бараары аан бастаан сөмөлүөттэнэргэ күһэллэбитэ. Төһө да билиэт суоҕун, миэстэ бүппүтүн иһин, Фране дэлби көрдөһөн-ааттаһан, сөмөлүөт кутуругар стюардессаны кыт-та кыбыллан көтүрүр буолбута.

Сөмөлүөт сууллубута. Фране үөһэттэн таннары куугунаан түһэн иһэр, сиргэ тийээрэ кыра хаалбыт сөмөлүөт аһыллыбыт аанынан эһиллэн хаалбыта уонна... лоп курдук, хонууга турбут кэбиһиэлээх от үрдүгэр олоро түспүтэ. Сөмөлүөт дьыно бары өлбүттэрэ.

1966 с. Фране Сплит куоракка ай-аннаан испит оптуобуһа халтарыһан, үрдүк күргэттэн өрүскэ сууллубута. Орубуна, били 4 сыллаабыта пуйас түгнэстибит сиригэр... Оптуобуска олорсон испит дьон бары ууга түһэн өлбүттэрэ, оттон Фране туох да бу-олбакка, кытылга харбаан ньолботон тахсыбыта.

Итини таһынан, 1970 уонна 1973 сылларга Фране айаннаан испит мас-сыыната умайан баран, иккитэ дэлби тэппитэ. Ол аайы эр бэрдэ кыл-мүлчү сыһа туттаран, тыыннаах хаалан ис-питэ. Биир сырыыга таҥаһа барыта умайбыта, иккис сырыыга – баттаҕа.

Бу быһылааннар кэннилериттэн биир да киһи кинини кытта массыы-

нанан бииргэ айаннаабат, “туох баар куһаҕаны, дэңи-оһолу, саахалы, өлүүнү-сүтүүнү ыгыран ыла сылдьар” диэн кут-танан тумна хаамар, чугаһаабат буолан барбыттара.

Бүтэһик, 1996 сыллаахха түбэспит саахалыгар, Фране бетонҕа сааллы-быт массыынатын түннүгүнэн көтөн тахсан маска ыйанан хаалбыта, оттон массыыната 100-чэкэ миэтэрэлээх хайа хаспагар аллара түгүнүү турбута...

Ол кэннэ Фране Селак дьон бары истэрин-билэрин курдук: “Мин түбэспит быһылааннарбын икки өрүттээн көрүүххэ сөп. Биитэр, мин саамай дьоло суох киһибин, биитэр, өлүүгэ бэриммэт саамай дьоллоох киһибин. Тус бэйэм мин ити барыйааннартан иккиһин талабын. Бу тиһэх быһылаан кэнниттэн мин сорум-мунгум барыта бүппүтүн дьыҥ чахчы сүрэхпинэн сэр-рэйэбин, билэбин. Миигин үйэм тухары Таҥара араҥаччылыы сылдыбыта, оттон арахпакка сордообут абааһы миигиттэн араҕан, аны атын дьону эрэйдии-мунгуу бардаҕа буолуо.

Фране билбит эбит. Кини аны хаһан да саахалга түбэспэтэбэ, төттөрүтүн, 2003 с. латырайаҕа оонньоон, лоп курдук төрөөбүт күнүгэр, 1 мөл. дуолла-ры сүүйбүтэ. Дьиз, мотуордаах онгочо, санга массыына атыыласпыта.

2016 с. саамай дьоллоох эбэтэр сордоох Фране Селак 73 сааһыгар, бэйэтин 5-с ойобун кытта олорон эйэ дэмнээхтик дьыэтигэр сытан өлбүтэ.

Ньурба улуунун Ыһыах- тыыр сирэ	Сэбээн Күөл атын аата		Кулааһай		Бахчи- сарай	Урууну салайан ыһтаач- чы		"Уйгур" диэн сэһэн ааптара	Уста кээмэйэ			
									Н. Якут- скай биир романа		...-эйиэнэ диэбэккэ	
											Эбээн омук үнгүүтэ	
Мэнэбэ Манньыат- таахтар нэһилиэк- тэрэ	Саха ТВ ыһтааччыта, салайааччыта		Аад утарыта					...тэ туолбут (буруйга, сэмэбэ тиксэр кэмэ кэлбит)				
								Олус элбэх (кэпс.)				
			Туораты- һыы	Кырааска, ...			Дьүһүн	... түүн			...биллэ (кус)	
Мүүс үрдүнэн халыйбыт уу		... соболоҕо				... кэриэтэ		Мас		...тэл (соругу ситиһэргэ тирэх)		Ситэрил- либит санааны тиэрдии
Герой Попов дойдута							Мистэрэлээх табаар эриллибитэ					
Аатырбыт хордаах нэһилиэк			Оһуохай оро... аһаҕас (үгэнэ)		Таҥаска биитэр окко баар				Инньэ ... баара дуо			
					Быраат				... балай		Маһы хаһар сэп (эрг.)	
Балет солиһа Ренат ...				... баһа төкүнү- йэр суола	Дьонун моонньу- гар олорор							

12-с нүөмэргэ тахсыбыт сканворд эппиэттэрэ:

Туруору: сордоох, такым, Одьулуун, сургуус, Иран, Нуолур, панно, уһаарар, ас, лабах, сыл, уран, сыыла, ньаады, таара, аба, баһаарынай.

Сытыары: суоруллубат, Уой, Ха, баан, долгун, араадыһа, албас, саатар, хансилар, да, Суорун, сыдыаан, Варна, ыл, ырба, миин, ос, лап, аай.

Сканворду
сөбүлээчилэргэ ана-
ан <https://kyym.ru> аан
ситиммитигэр эмиэ
сканворд таһааран
саҕалаатыбыт. Бу куар-
коду төлөпүөнүҥ каме-
ратынан туһайан киирэн
таайааххын сөп. Үчүгэйэ диэн, ситэри
таайбакка бэринэр түгэнгэр түмүктээн,
хоруйдарын көрүүххүн сөп. Чэ, саҕалаа!

Биллэриилэр

* В связи с утерей, считать недействи-
тельным аттестат, выданный в 2007 г., МБОУ
"Мюрюнская СОШ № 1 им. Г. В. Егорова" МР
"Усть-Алданский улус (район)" РС(Я) на имя
Гаврильева Степана Васильевича.

Посуточно комнаты и койко от 1200
руб., ЗОЖ, паспорт. Рядом новый он-
кодиспансер, рб2.
Тел.: 8-914-111-8458

*Болбойун! "Кыым" хаһыакка уонна
"Байдам", "Күрүлгэн" сурунаалларга
сыл аҥаардаабы саамай улахан чэп-
чэтиилээх сурутуу саҕаланна! Сурутуу
почта бары салааларыгар ытыллар.
Ону тэнэ эрдээксийэбэ 8-968-150-
67-15 эрийэн, мобильнай баанынан
сурутуохха сөп. Түгэни куоттарыма,
тапталлаах таһаарыыларгын сурут!

"Кыым"
телеграммыгар
кир

ГОРОСКОП. Муус устар 8–14 күннэрэ

Хой

Балачча тыҥааһыннаах нэдиэлэ иһэр.
Бутулларын-букулларын эбиллиэх кур-
дук. Сүрүнэ, суол быраабылатын тутуһа,
кирэдьииккин кэмигэр төлөһө, ол эбэтэр,
туох да сокуону кэспэккэ сылдыарын ордук.
"Ыста-
рааптанар, уодьуганнанар кыах биллэ улаатар кэмэ"
диэбиттэр.
Доруобуйабын көрүнэ сырыт. Нэдиэлэ иккис
аҥаарын билиини ханатарга, сайдарга анаа.

Обус

Сулустар добору-атаһы кытта
кыһырсыбат ғына киэн көбүстэнэргэр
сүбэлиллэр. Ол быһыгар өр көрбөтөх
доборгун көрсөн, урут билбэккэ, истибэккэ
хаалбыккын билиэх курдуккун.
Нэдиэлэ бүтүүтэ тыҥаабыт туруккун аһаран,
бүөмнээн олоро, толкуйдана түс. Таайан көрөр
дьобурун күүһүрүүн сөп. Истэ, ылына үөрэн.

Игирэ

Бэйэ интэриэһин туруулаһар баҕа
күүһүрүүһү. Бэл, хайабыт эрэ былааска
тардыһан туруох курдук. Онуоха олус
наһаалаабат көнө. Улахан кыахтаах, дьайы-
лаах киһини бэйэбин утары туруорар кыахтааххын. Бэйэ
кыабын билинэн дьаһан. Дьитээбилэргин да кытта
сыһыан сытырхайан ылыан сөп. Нэдиэлэ бүтүүтэ
барыта орун-оннугар түһүө. Доруобуйа чаһа – этэнгэ.

Араак

Нэдиэлэ бастакы аҥаара туристы
барарга, ыраахтан кэлбит дьоннуун
алтыһарга барсыбат кэм. Дьитээби
эбээһинэстэн куотунар баҕан улахан.
Санаабыр, ити кэми атын наадаба ыппытын
быдан ордук буолуох курдук. Күнэтэ алтыһар дьонгун
кытта аламаһай, үтүө буоларын ирдэнэр.
Нэдиэлэ ортотуттан сагалыы күүс-кыах киирэн,
үлэлиир-хамсыыр баҕан улааты.

Хахай

Үп-харчы болпуруоһа күүскэ долгутан
ыллабына көнүлү. Улахан суумалаах иэһи
ылартан тутун. Төлөһүүтэ уустук буолуон
сөп. Хайабыт эрэ имэнгэ-дьалынгна эп-
пийэт-харда ылбаттан эбэтэр күнүлэһииттэн
сылтаан, кыһырһан турар куттала улахан. Чугас
сыһыаннаах эрээри ыал буола илик дьон, бииргэ
буолар, сыһыаны диригэтэр туһунан толкуйдуругут
элбиһи.

Кыыс

Бу нэдиэлэбэ ыал дьонго тыл-тылга
кирсибэт, өйдөспөт буолуу элбиэн сөп.
Олохун аргыһа олус тутулуга суох, көңүл
буолар баҕата эбэтэр эн этэргин наар
утарар курдуга эйигин кыһынныыр. Оннук түгэнгэ
тута быһаарса, кыһырһа барыма. Кинини өйдүү сатаа.
Нэдиэлэ бүтүүтэ харчыланан, туох эрэ улахан атыы
табыллыа.

Ыһааһын

Түбүк-сэдьик элбэх. Аймахтаргыттан
хайалара эрэ ыалдьан, эн көмөбөр на-
адыһыан сөп. Бэйэн да олус илистибэт,
мөлтөөбөт ғына, кэмигэр утуя, аһы
сырыт. Тугун да сатамнат, барыта наар аанһа курдук
буолан бардабына да санаарбаама. Сулустар хаамыы-
лара оннук. Барыта аһыа. Партнёрдаргыттан элбэх
тутулуктаах. Сулумахтар, "сээн" диир киһигитин кытта
билсиэх курдуккун.

Скорпион

Тапталлаабы кытта сыһыан тыҥаан
ылыан сөп. Кэлэр нэдиэлэбэ төһө кы-
алларынан харчы, үлэ, дохуот уонна
бэлэх-туһах тиэмэтин таарыйбат ордук.
Холобур, бэлэхтэн астымматтан сылтаан кыһырһы
үөскүөн сөп. Тууһугуруулаах, харчылаах оонньууга ончу
чугаһаама. Айар-тутар үлэ элбэх бириэмэни ылыа.
Суоттаан-учуоттаан дьаһан.

Охчут

Аймахтары, төрөппүттэри кытта иирси-
бэт буола сатаа. Дуона да суохтан улахан
мөккүөр күөдүүйэр кутталлаах кэмэ. Эдэр,
дьонгуттан тутулуктаах түгэнгэр кинилэр
эйигин үөрэтэр-такайар баҕалара үлүктүөн сөп. Ону
сөбүлээминэ, түбэһиэх сангарартан туттун. Оттон ыал
дьон, дьыэ-уот, хомунаальнай хаһаайыстыба иирбэтэ-
таарбата күөрэйэн, ону туоратарга сүүрүөххүтүн сөп.

Чубуку

Кэлэр нэдиэлэ саҕаланыыта саҥа
дьоннуун билсигэ сатыыр сочото суох.
Араас сонун, сурах дэлэй буолсу. Бары-
тын ыраас мууска ууран, итэҕэйэн иһимэ.
Уопсайынан, мөккүөргэ-иирсээнгэ кыбыллыбат
курдук дьаһан. Бэл, соруйан күөртээтэхтэринэ да,
төрүт кыһалыма. Балаһыанһыны өйдөөн, тулуурдаах,
сымнаҕас буолаар. Ол туһалыа.
Саастаах дьону ытыктаа.

Күрүлгэн

Дьитээби тэрил, тимир көлө ал-
дьаныыта курдук баайга-дуолга, үпкэ-
харчыга сыһыаннаах кыһалба биллэн
ааһыан сөп. Үбү-харчыны сөпкө суоттаан-
учуоттаан тутун. Толкуйдаабакка эрэ дьаһаныма.
Эн күүстээх өрүтүҥ – олоххо бэлэмнээх буолуу,
өйүҥ-санааҥ бигэтэ. Онтугун туһан.

Балык

Икки суолтан биир сөптөөбү талыы
эппитинэһэ сүктэриллиэх курдук. Хан-
нык эрэ түгэнгэ былаас эбэтэр алтары-
тыаттаах киһи иннигэр бэйэ интэриэһин
күүскэ туруорсар наада буолуоҕа. Диринг
толкуй, бэйэни сатаан туттунуу ирдэнэр. Санаа
охсуһуугулар сылдыах курдуккун. Ити үлэбэ эрэ буол-
бакка, дьыэ кэргэнгэ эмиэ сыһыаннаах буолуон сөп.
Үп-харчы туруга түпсүө.

16+ **НОРУОТ ХАҢЫАТА**

**Хаһыат тахсар ахсаанын
Национальнай тираж сулууспата
бигэргэтэр.**

**Хаһыат Бэчээт уонна маассабай
коммуникация федеральнай
агентствотын өйөбүлүнэн тахсар.**

Сурутуу индексэ: ПР320

Кылаабынай эрдээктэр: И.И. ГАВРИЛЬЕВ
Тэрийэн таһаарааччы: М.Н. ХРИСТОФОРОВА
Генеральнай дириэктэр: А.Д. ШИЛОВ
Шеф-эрдээктэр: Альберт КАПРЫНОВ
Эрдээктэри солбуйааччы: Дмитрий ИВАНОВ
Эппиэттиир сэкирэтээр: Мария САННИКОВА
Тыа хаһаайыстыбатын салаата:
Татьяна ЗАХАРОВА
Уопастыбаннаһы кытта үлэ: Оксана ЖИРКОВА
Тыл эрдээктэрэ: Геннадий ГУРЬЕВ
Кэрэспэдьиэннэр: Нина ГЕРАСИМОВА,
Туйаара СЕРГЕЕВА, Саргылаана БАГЫНАНОВА,
Федор РАХЛЕЕВ, Диана КЛЕПАНДИНА
Таҥан оҥордулар: Евдокия ДЬЯКОНОВА,
Мария ПЕТУХОВА
Корректор: Людмила БАИШЕВА-ФЕДОРОВА
**"Ситим" медиа-бөлөх көмпүүтэрин
сыабар таҥан оҥолулунна**

Сибээс эйгэтин информационнай технологияба уонна
маассабай коммуникацияба надзорун федеральнай
сулууспатын Саха сиринээҕи бырабыланыһатын
02.03.09 бэриллибит сибидиэлистибэтэ:
ПИ № ТУ 14-0038
Хаһыат "Ю.А. Гагарин аатынан өрөспүүбүлүкэтээҕи
типография" АУО бэчээттэннэ. Аадырыһа:
Дьокуускай к. Бүлүүлүүр туора уул., 20
Ааптар санаата эрдээксийэ тутуһар
позициятыгар сөп түбэһимиз сөп.
Эрдээксийэбэ кирибит суруктар
төннөрүлүбэттэр.

**РЕКЛАМА СУЛУУСПАТА (ТӨЛӨБҮРДЭЭХ ӨНӨ БАРЫ КӨРҮНЭ):
"Бэчээт дьыэтэ", Орджоникидзе уул., 31, 111 хос, тел.: 34-05-03**

**Эрдээксийэ уонна таһаарааччы
аадырыһа:**
677027, Дьокуускай к.,
Киров уул. 18, В блок, 709 кэб.
Тел.: 42-21-08
Электроннай почта: kuumsakha@mail.ru
Ахсаана 13.150 экз. Кээмэйэ 10 б.л.
Бэчээккэ илии баттыыр бириэмэ: 20.00
Бэчээккэ туттарылынна: 19.00
Сыаната көнүл